

FORDULAT 16

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

TARTALOM

AZ AFROPESSZIMIZMUS VÉGE?

10

Palatitz András

Törzsfőnökök a nemzetközi politikában

22

Michelle D'Arcy

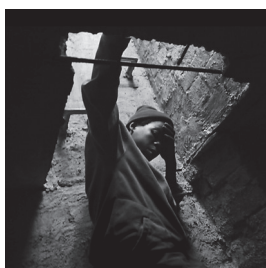
Miért egyezik bele az állampolgár az adófizetésbe?

52

Carolyn Logan

Kiválasztott törzsfőnökök, megválasztott kormányzók és hibrid demokráciák

88

Radó Márta

Afrika kilátásai
– az átlagember
szemszögéből

TÁVOLI TÁJAKON

96

Udvari Beáta

Az Aid For Trade
megjelenése az Európai
Unió fejlesztési politikájában

124

Soltész Béla

Latin-Amerika:
Integrációk túlkínálata

ADAM SMITH MÁSKÉNT

146

Janzsó Péter

Egy modern
karaktertisztítás

154

Gerőcs Tamás

Pillangóhatás
a túloldalról

TÁVOL ÉS MÉGIS KÖZEL

BEVEZETŐ A *FORDULAT* 16. SZÁMÁHOZ

A *Fordulat* 16. számában teret és időt kitágítva hozzuk közel az Olvasót távolinak tűnő tájakhoz, és idézzük meg a 18. század legismertebb közigazdászának nem is oly poros gondolatait.

Fekete-Afrika egy olyan kísérleti terep, ahol a fejlesztéspolitikai laborokban kikevert gazdasági és politikai szerkezetváltást célzó ajánlásokat a valóságban is ki lehet próbálni. Az afrikai kontinens felvirágzása ugyan még várat magára, de a kilencvenes évek strukturális kiigazítási programjai (SKP) számos lehetséges tévedésre fényt derítettek már. Amellett, hogy az SKP-kat sokszor a helyi kontextus figyelmen kívül hagyásával dolgozták ki, kiderült például, hogy az afrikai nemzeti kormányok sokszor nem voltak megbízható partnerei a külföldi szakértőknek: ezek egyik következményeképp sok esetben a mai napig valós, és társadalmilag elfogadott funkcióval nem rendelkező intézményrendszerrel és magas tranzakciós költséggel kell számolnia annak, aki pénzt fektet egy-egy afrikai országba. Hasonlóképpen „járnak” a jobb módú helyiek is – hogy a sokat emlegetett szegényekről ne is beszéljünk –, hiszen működő közigazgatási rendszer nélkül sem az ingatlan, sem az üzlet nincs biztonságban, és így lehetetlen hosszú távra tervezni. Azonban az afropesszimizmus hosszú évtizede után a kétezres évek közepén megjelentek az afrikai kontinens korábbi fejlesztéspolitikai paradigmáit megkérdőjelező, az endogén társadalmi folyamatokat előtérbe helyező megközelítések. Ezek alapján megállapítható: megéri értékvizsgálatokat végezni az afrikai kontinensen.

Palatitz András bevezető esszéjében Hernando de Soto perui közigazdász alvótőke-elméletével foglalkozik. Annak ellenére, hogy a koncepció a kétezres évek elején számtalan közigazdászt foglalkoztatott, a fejlesztéspolitikusok körében inflálódott a jelentősége, mivel az alvó tőke felélesztése érdekében megindított kísérletek kudarcot vallottak. Ma már bizonyosnak tűnik, hogy a kudarcot elsősorban a fejlesztések azon premisz-szája okozta, amely a fejlettséget adottságnak tekinti. A tőke felszabadításához az afrikai országok hitelrendszereinek beindítására lenne szükség. Ez talán eretnek gondolatnak tűnik a hitelválság évek óta fodrozódó hullámai közben, de szem előtt kell tartani, hogy az afrikai országok esetében ez nem a bonyolult pénzügyi eszközök elterjedését, hanem a hitelrendszer alapjainak megteremtését jelentené: rendezett tulajdonviszonyokat.

Michelle D'Arcy fantáziáját a kétezres évek második legfelkapottabb afrikai fejlesztéspolitikával kapcsolatos területe, az adózás mozgatta meg. A szerző három kortárs elméletet jár körbe: az adó-ellentételezés, a nemzeti politikai közösség és az összehasonlító bánásmód adófizetési hajlandóságra gyakorolt szerepét. Közvélemény-kutatási adatokat felhasználva megállapítható, hogy a legnagyobb magyarázóerővel az összehasonlító bánásmód elmélete rendelkezik. Ez alapján kijelenthető, hogy az állam és polgárai közötti vertikális, és az állampolgárok közötti horizontális kapcsolatrendszeren kívül az állampolgár saját csoportjának a társadalomban elfoglalt relatív helyzete a legjelentősebb tényező.

Az állam és az állampolgár viszonyát vizsgálja az alvó tőke és az összehasonlító bánásmód elméletéhez is kiváló szociográfiai alapot nyújtó tanulmányában Carolyn Logan, az Afrobarometer-kutatások helyettes vezetője. A hatalomért és az erőforrások feletti ellenőrzésért folytatott harcnak jelentős irodalma van, de az értékvizsgálatok nélkül ezek nagyrészt elefántcsonttoronyokban kieszelt elméleti magyarázatoknak tűnhetnek. A tanulmány fontos következtetése, hogy az afrikai városokban és vidéken a központi kormánynál nagyobb társadalmi támogatottságot élvező tradicionális vezetők szerepe nem ellentétes a kilencvenes évek liberálsdemokrácia-projektjével: „nincsen egyértelmű ellentét a tradicionális vezető támogatása, illetve az elkötelezett és aktív demokrata lét között”.

Az Afrobarometer-kutatások politológiai és közgazdasági felhasználása volt a célja Bratton, Mattes és Gyimah-Boadi szintetizáló művének is, amelyről Radó Márta recenziója számol be. A szakértői vélemények helyett a közvéleményre épülő elemzés ebben az esetben is előremutató lehet. Az afropesszimizmus hosszú évtizede után észre kell vennünk, hogy az a fejlesztéspolitika, amely nem kalkulál az állampolgárok igényeivel, kudarcra van ítélve. A demokrácia keresleti és kínálati görbéjének metszéspontja ebből a szempontból kitűnő kiindulóponttal szolgálhat még a legelrugaskodottabb teoretikusok számára is.

Az Afrika és Európa közti kapcsolatok kevésbé ismert dimenziójára vetít fényt Udvari Beáta írása. Az elmaradott országok fejlesztésében egyre nagyobb szerepet játszik az országok nemzetközi kereskedelmi szerepének erősítése: az e célból létrehozott Aid for Trade programot elemzi a tanulmány, amely többek között megállapítja, hogy bár az afrikai országok a fő kedvezményezettek, többnyire mégis a magasabb, és nem a legkevesebb jövedelemmel rendelkező országok jelentik a program elsődleges célcsoportját.

A *Fordulat* új száma Afrika mellett egy további kontinensre is elkalauzolja az olvasót. Soltész Béla írásában azt a sajátos latin-amerikai integrációs folyamatot elemzi, amely minőségi helyett mennyiségi irányt vett: egyetlen elmélyülő integrációs szervezet helyett tíz befejezetlen integrációs projekt létezik egymással párhuzamosan. Ennek okai a gazdasági komplementaritás alacsony fokában, az elnöki rendszerek sajátosságaiban, a történelmi eredetű államközi feszültségekben és a fizikai infrastruktúra hiányában keresendők, holott minden egyes sikeres projekt alapfeltétele lenne, hogy a demokratikus deficit ne súlyosbodjon sem az egyes tagállamokon belül, sem az integráció intézmény-rendszerében.

És ha már közel hoztuk a távolit, jelenjen meg új köntösben a régi is! Adam Smith gondolatait olvasni ma gyökeresen másként kell, mint ahogy azt eddig tettük. A gazdasági válság nyomán kibontakozó viták visszanyúltak a liberalizmushoz, a klasszikus iskolához és Adam Smith írásaihoz, de szerzőink ennél tovább mennek: lefejtik a politikai gazdaságtan

atyjáról az önérdekkövetésen alapuló kapitalista társadalom és gazdaság prófétájának mázát, felvázolják liberalizmusának határait, és elegánsan alkalmazzák elméleteit a mai világgazdaság magyarázatakor.

Jonathan B. Wight *Saving Adam Smith* című könyve, melyet Janzsó Péter írásából ismerhetünk meg, hús-vér valójában kínálja fel számunkra az 1990-es évek USA-jában reinkarnálódott főhőst. A teljes karaktertisztítás és a mai korba helyezett cselekmény révén az idézetek élővé válnak, élénk tárul az eredeti smithi morálfilozófia és közgazdaságtan. Janzsó optimistán zárja írását: „Ha a modern közgazdaságtan a régóta várt új paradigma »corpusában« egyszer újjászületik, akkor az »atyának« abban a bizonyos »szülőszobában« feltétlenül ott van a helye”.

Gerőcs Tamás Giovanni Arrighi utolsó nagy művét, az *Adam Smith in Beijing* című könyvet helyezi igazi politikai gazdaságtani kontextusba. A mű az európai tőkés fejlődés történetét a kínai, nem kapitalista fejlődéssel hasonlítja össze, teszi ezt méghozzá komparatív társadalomtörténeti módszertannal. A recenzens konklúziója markáns: „...a legújabb kori kínai felhalmozás egyelőre több hasonlóságot mutat a 19. század eleji brit ipari kizárólagos tőkefelhalmozással [...], mint a 16. századi Csing-reformokkal [...], ez pedig nem Adam Smith álmának pekingi beteljesülése, hanem Marx rémálma felé vezet a világot”.

Így válik e szám végigolvasásával a távoli közelivé, a halott élővé, a régi az új építőkövévé.

Mészáros Ádám és Palatitz András
(a Fordulat 16. számának társszerkesztője)

A black and white photograph showing a slum area. In the foreground, a large, dark, and uneven mound of earth or sand, likely from a landslide, dominates the lower half of the frame. In the middle ground, several small, simple houses with corrugated metal roofs are visible. A few people are standing near one of the houses. To the right, a tall, thin wooden utility pole stands next to a stone wall that appears to be partially collapsed or cracked. In the background, more houses and trees are visible under a cloudy sky. Several power lines run diagonally across the upper portion of the image.

**AZ AFRO-
PESSZIMIZMUS
VÉGE?**

Palatitz András

TÖRZSFŐNÖKÖK A NEMZETKÖZI POLITIKÁBAN

A demokratizálódás Afrikában nem opcionális, nem az endogén társadalmi folyamatokat követő egyenes út a történelem vége felé, sokkal inkább egy oktrojált, a szűk politikai és gazdasági elit érdekeit szolgáló hatalmi berendezkedés. Az esetenként a teljes népesség 50–60 százalékát is kitevő vidéki lakosság számára az elmúlt ötven év modernizációs törekvései ellenére is a törzsfőnökök testesítik meg a politikai hatalmat. A tradicionális főnöki rendszerek a demokratizálódási folyamatok kudarcával párhuzamosan folyamatosan erősödtek. Mivel szerepük a központi kormány működését is alapvetően befolyásolja, a kontinens fejlődési lehetőségeit is meghatározza. Nem lehet fejlesztési politikát tervezni a tradicionális vezetők potenciálisan antidemokratikus gyakorlatainak figyelmen kívül hagyásával. Ebben a tanulmányban azt járom körül, hogyan fordíthatják saját javukra az afrikai kormányok a tradicionális vezetők által fenntartott hatalmi rendszereket. Kísérletet teszek az Hernando de Soto, perui közgazdász által kidolgozott alvótőke-elmélet hibrid politikai rendszerekben játszott szerepének igazolására (De Soto 2000).

A világpolitikát meghatározó folyamatok között a hetvenes évek óta a gazdasági szempontok dominálnak. Egy állam nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepét többé nem katonai képességei, hanem világ gazdasági súlya határozza meg (Keohane 1984).

A nemzetközi kapcsolatok politikai anarchiáját felváltotta a gazdasági anarchia. A nemzetközi kapcsolatok szereplői között az afrikai kontinens országai a nemzeti függetlenedés kivívását követő egy évtizedes fellendülés után újra a világ gazdaság érdeklődésének perifériájára kerültek. Míg a globalizáció korábban soha nem látott gazdasági növekedést okozott az OECD-országokban és egyes ázsiai államokban, addig az afrikai országok gazdasági lehetőségei folyamatosan romlottak. Jelenleg a kontinensnek a világkereskedelemből mindössze 3 százalék a részesedése. A globális gazdasági egyenlőtlenségek végső soron politikai okokra vezethetők vissza.

A világkereskedelemben való részvétel szükségessé teszi a szállítmányozás, a kommunikáció, a bizalom és a jogállamiság biztosítását, illetve a szerződések betartásának kikényszeríthetőségét. A kilencvenes évek uralkodó globális gazdasági doktrínái ezeknek a feltételeknek a teljesítését a piac „láthatatlan kezére” bízta. Ugyanakkor ma már széles körben elismert tény, hogy megbukott az a neoliberális premissza, miszerint a piaci mechanizmusok haszonmaximalizálásra épülő rendszere miatt elért gazdasági fellendülés a szegénység leküzdését is garantálhatja. A makrogazdasági stabilitás, a privatizáció, a szabad tőkeáramlás megteremtése olyan feltételeknek bizonyultak, amelyek ugyan az OECD-országokban fellendülést eredményeztek, de az afrikai országokban gyakran több kárt okoztak, mint amennyi hasznot hoztak. A recept egyszerű volt: erősítsd meg az intézményeket és a jogállamiságot, szüntesd meg a korrupciót, és közben ne feledkezz meg a politikai reformról! Az afrikai politikai rendszerek azonban nem tudtak

megbirkózni ezekkel az előírásokkal. Betartásukhoz semmi másra nem lett volna szükség, „csak” olyan fejlődési út követésére, melyet a fejlett nyugati államok több száz év alatt jártak be.

Dani Rodrik mutatott rá arra, hogy „csak azok az országok lehetnek sikeresek a kapitalista rendszerben, amelyek széles körű formális intézményrendszerrel rendelkeznek a piacok szabályozása érdekében” (Rodrik 2011: 65). Rodrik ezt a megállapítását már a pénzügyi válságot követően tette, így jelentősége nem feltétlen újszerűségében áll, hanem inkább abban, hogy a globális tendenciák között a nemzetközi szervezetek helyett a kormányzati tevékenységet hangsúlyozza. A pénzügyi válságot követő időszak trilemmája¹ éppen ezért Rodrik szerint az, hogy „nem lehet egyszerre a demokráciát, a nemzetállamot és a globalizációt erősíteni”. A nemzetállam és a globalizáció egyidejű támogatásával le kell mondani a demokratikus értékek megerősítéséről. Ez a globalizációs paradigma pedig az afrikai fejlesztéspolitikák átalakulását eredményezheti.

Az afrikai államok kudarcai nagyrészt visszavezethetőek a társadalmi folyamatok és örökségek teljes figyelmen kívül hagyására. A gyarmati közigazgatási rendszer átvétele és a nyugati világból importált intézményrendszerek olyan „postaládaállamokat” eredményeztek, amelyek valós társadalmi legitimáció és közigazgatási képesség nélkül, kizárólag egy szűk politikai és gazdasági elit érdekeit szolgálják. Így nem véletlen, hogy a legtöbb országban fennmaradtak és az elmúlt évtizedekben tovább erősödtek a hivatalos kormánnyal párhuzamosan működő tradicionális politikai intézmények. Mivel ez utóbbiak nem tekinthetők demokratikusnak a szó intézményi értelmében, sorsuk a központi kormánztól való elszigeteltség és a fejlesztéspolitikákból való kirekesztettség lett. A tradicionális vezetők azonban a legtöbb esetben nem kizárólag ceremoniális és kulturális szerepük miatt érdekesek, hanem nagy befolyással vannak többek között az adószedés, az igazságszolgáltatás, de akár a demokratikus választások lefolyására is.

A tradicionális vezetők elleni kormányzati fellépést sürgette a nemzetközi közösség is, hiszen antidemokratikus politikai gyakorlataik miatt nem számíhattak a demokratikus erők támogatására. Az illiberális demokráciák megerősödése és a megingott nyugati gazdasági hegemonia következtében azonban egyre több szerző foglalkozik a nyugati típusú demokrácia válságával (Schmitter és Trechsel 2004; Diamond 2002). Érdekes közelebbről

¹ A globális pénzügyi rendszer reformja érdekében Rodrik három lehetséges alternatívát vázolt fel:

1. A globális federalisztikus erőfeszítések során a demokratikus deficit csökkentése. Ebben az esetben a nemzetállami szuverenitásról kellene lemondanunk. 2. A nemzetállami keretekre épülő, de a globális érdekeket előtérbe helyező rendszer. Ebben az esetben a nemzeti szintű célkitűzések kerülnének háttérbe. 3. A demokrácia és a nemzetállam erősítése. Ez a harmadik lehetőség a nemzetközi integrációs törekvéseket szorítaná háttérbe.

megvizsgálni a tradicionális politikai gyakorlatok demokratikus deficitjét. Ha nem a nyugati típusú intézményesülés felől közelítünk, azt fogjuk találni, hogy a tradicionális politikai vezetők társadalmi legitimitása a legtöbb afrikai ország esetében nagyobb, mint a központi kormányoké (Logan és Mattes 2010). Ebből kifolyólag nem érdemes fejlesztési politikát tervezni a tradicionális vezetők potenciónalisán antidemokratikus gyakorlatainak figyelmen kívül hagyásával. Már csak azért sem, mivel ezek egy létező, társadalmilag elfogadott és jól láthatóan az afrikai viszonyok között működőképes „adottságot” jelentenek, szemben a nyugati tanácsadók ajánlataival.

HIBRID RENDSZEREK: EGYSZERRE DEMOKRATIKUS ÉS AUTORITER POLITIKAI GYAKORLATOK

Botswana mind gazdaságilag, mind politikailag az egyik legsikeresebb ország a Szaharától délre. Rendre kiváló eredményeket ér el azokban a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban, amelyek az államiságot és a demokratikus intézményrendszer stabilitását értékelik. A botswanai kormányzatok ezeket az eredményeket nem kizárólag a formális intézményrendszer kialakításával érték el, hanem az antidemokratikus gyakorlatok integrálásával. Botswana egyike volt azoknak az országoknak, amelyek a függetlenség elnyerését követően törvényileg szabályozták az állam és a tradicionális vezetők kapcsolatát. A „Törzsfőnökök törvénye” keretek közé szorította a tradicionális vezetők jogait és kötelezettségeit, míg a törvényhozók alkotmányban rögzítették a törzsfőnökök tanácskozó testületének összetételét és feladatköreit (Sharma 2006). A hatalomért és erőforrásokért folytatott rivalizálás helyett a tradicionális vezetők antidemokratikus szerepe tehát alkotmányosan és törvényileg is elismerést nyert. Eközben az ország formális intézményrendszerét az Economist Intelligence Unit által készített demokráciaindex magasabbra értékeli, mint például a magyar intézményrendszert (EIU 2010). A szervezet által készített szakértői értékelés azonban Botswana és Magyarország esetében eltérő adatokra épült. Míg a magyar demokrácia értékelését a World Value Survey (WVS) adatai segítették, addig Botswana esetében nem álltak rendelkezésre hasonló közvélemény-kutatási adatok. A formális intézményrendszeren túl tehát valószínűleg a társadalom megítélése is befolyásolja az indexek összeállítását. A WVS-adatok hiányában ugyanis nem kaphatunk teljes képet egy ország demokratikus berendezkedéséről. Az értékvizsgálatok hiánya okozhatta azt is, hogy a tradicionális politikai vezetők valós szerepe háttérbe szorult ezekben az összeállításokban.

Az, hogy a nemzetközi nyomás ellenére a tradicionális vezetők megőrizték pozícióikat, már önmagában elég lenne ahhoz, hogy a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájának irodalma is foglalkozzon a szerepükkel. Botswana ugyan a szakértői vélemények alapján jól működő demokráciának számít, de politikai berendezkedését ugyanúgy a hibridizáció jellemzi, mint az összes többi szubszaharai államét. A különbség az, hogy Botswanában a nemzetközi tanácsadók ajánlásaival szemben nem a tradicionális vezetők szerepének megszüntetését, hanem azok gyakran kedvező szerepvállalásának megerősítését állították a közigazgatási reform középpontjába (Logan 2009).

A hibrid politikai rendszereket, az összes többi kormányformához hasonlóan, a hatalom legitimitásáért folytatott harc jellemzi. A demokratikus és az autoriter gyakorlatok szembeállítására félvezető lehet, hiszen – mint ahogy a botswanai példa is mutatja – a kettő szétválasztása lehetetlen, mivel ugyanannak a politikai térnek az ellentétes irányú folyamatairól van szó (Diamond 2002). Steven Levitsky és Lucan Way meghatározása szerint „a demokratikus berendezkedés részleges, vagy akár teljesen hiányos formájáról” van szó (Levitsky és Way 2009: 3). A hiányt a formális intézmények gyengesége okozza. A kérdés az, hogy vajon a választások hiánya, vagy a választások eredményeképpen megalkuló kormányok autoriter gyakorlatai jelentik-e a demokratikus deficitet.

A nem választások útján hatalomra jutó vezetők hatalma nem szükségképpen diktatórikus. Hatalmukat ugyan nem választások legitimálják, de élvezik a társadalom támogatását. Hibrid politikai rendszer alatt ezért én a modern és a tradicionális hatalomgyakorlás azon együttes létezését értem, amikor a társadalom kegyeiért folytatott politikai vetélkedést nem az intézményesülés szintje, hanem a társadalom megítélése határozza meg. Ezzel a meghatározással lényegében követem a közvélemény-kutatói adatokra támaszkodó demokráciakutatók véleményét (Logan 2011).

A hibrid rendszerekkel kapcsolatban gyakran alkalmazott megközelítés, hogy átmenetet képeznek az autoriter rendszerek és a demokrácia között (Diamond 2002). A kilencvenes évek során lezajlott afrikai rendszerváltások azonban nem vezettek lineáris úton a demokratikus intézményesülés felé. Az afrikai tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a történelem végéről, a liberális demokráciák elterjedéséről szóló remények nem teljesültek maradéktalanul. Formálisan ugyan kiépültek a demokrácia intézményei, de a központi hatalom és az új demokratikus intézményrendszer legitimitációja folyamatosan csökkent. A nemzetközi kapcsolatok teoretikusai nem tudták kezelni az egyszerre demokratikusabb és diktatórikusabb hibrid politikai rendszereket. Az egységként kezelt államfelfogásba ugyanis nem fért bele az ellentétes irányú politikai folyamatok vizsgálata. Ez lehetett az oka annak is, hogy a tradicionális vezetők szerepének megítélése, ha egyáltalán foglalkoztak a szerepükkel, a mai napig inkább negatív (Lund 2006).

A TRADICIONÁLIS VEZETŐK LEGITIMITÁSA

„Vajon a tradicionális vezetők és a demokratikus kormányzat összeférnek egymással, vagy pedig eredendően két ellentmondásos entitásról van szó?” – fogalmazza meg a kérdést Carolyn Logan, az Afrobarometer kutatásaiért felelős szakértő (Logan 2009: 103). A problémamentes elemzési egységként kezelt állam szempontjából egyszerű választ adni, hiszen amennyiben az államot egyetlen szereplőként értékeljük, akkor a demokratikus államok egymás közti együttműködése szempontjából a tradicionális politikai gyakorlatok a demokratikus intézményesülés ellen fejtik ki hatásukat. Ez lehet az oka annak, hogy a hibrid rendszerek elemzése során a legtöbb szerző azokat autoriter rendszerként értékeli, tehát a tradicionális vezetők és a központi kormányzat közötti kibékíthetetlen ellentétből indul ki. Az államot a hatalom legitimitása felől vizsgálva azonban a kérdés sokkal összetettebb. Michael Williams a Dél-afrikai Köztársaság társadalmi folyamatait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a „tradicionális vezetők iránti igény nem kizárólag napi tevékenységük miatt maradt meg, hanem a közösség szempontjából fontos, tágabb értelemben vett szerepeik miatt” (Williams 2010: 121). Ilyen szerep lehet az állami közigazgatásban való részvétel, a földbirtokviszony kérdése, vagy akár az adószedés során betöltött funkció. A demokrácia társadalmi részvételen és rendszerstabilitáson alapuló definiálásával és a helyi közösségek életében játszott szerepük, valamint az erőforrások és a földtulajdonlás felett gyakorolt hatalmuk figyelembevételével a törzsfőnökök is legitim politikai szereplőknek számítanak.

Az Afrobarometer által gyűjtött közvélemény-kutatási adatok egyik legfontosabb tanulsága, hogy „a megkérdezettek nem tesznek akkora különbséget a tradicionális és a modern vezetők között, mint amekkorára a legtöbb elemző számítana” (Logan 2009: 113). Ez azt jelenti, hogy nem két, egymással rivalizáló félként, hanem ugyanazon egységes politikai rendszer közös szereplőiként értékeli tevékenységüket, persze országonként eltérő módon. Logan kutatásából kiderül, hogy „nincsen egyértelmű ellentmondás a tradicionális vezetők támogatása és az aktív demokrata lét között” (Logan 2009: 117). A hatalom legitimitása szempontjából tehát a törzsfőnök és a kormányzó ugyanolyan rangú szereplője az afrikai politikai térnek. Sőt az Afrobarometer által vizsgált országokban (Mozambik, Tanzánia és Madagaszkár kivételével) a tradicionális vezetőket nagyobb társadalmi bizalom övezi, mint a helyi állami tisztviselőket.

A TRADICIONÁLIS VEZETŐK SZEREPE A MODERN AFRIKAI ÁLLAMBAN

Ha a Kongói Demokratikus Köztársaság fővárosában, Kinshasában üzlethelyiséget szeretnénk nyitni, az állami bürokrácia útvesztői mellett az adott kerület tradicionális vezetőjével is egyezségekre kell jutni. Ugyanez a helyzet a vidéki földvásárlás esetén is: a hatalmas kiterjedésű ország rossz infrastrukturális körülményei miatt szinte megközelíthetetlen területein ugyanis állami hivatalokkal csak a legritkább esetben találkozhatunk. Ezek a példák jól mutatják, hogy milyen nehézségekbe ütközhet az, aki európai jogállami keretek között nőtt fel, és üzleti vagy befektetési lehetőséget keres az afrikai országokban. Kongó esete ugyanis nem egyedülálló. A legtöbb országot valamilyen szinten meghatározza a tradicionális vezetők befolyása. Természetesen ezek a feltételek nem csak a külföldi befektetők dolgát nehezítik meg, hanem a helyi lakosság számára is komoly akadályt jelentenek. A kétezres évek elején nagy figyelmet kapott Hernando de Soto a harmadik világ tőketartálékairól szóló könyve. A *tőke rejtélye* című munkájában de Soto kísérletet tett a modern jogállami szabályozás hiányából fakadó „alvó tőke” feltérképezésére. Számításai szerint a rendezetlen tulajdonviszonyok, a nem megfelelő állami nyilvántartások, valamint a tulajdonjogok sérülése miatt az afrikai kontinensen ezermilliárd dollár értékű vagyon állt kihasználatlanul ingatlanokban 1999-ben (De Soto 2000). A Kereskedelmi Világszervezet (WTO) kimutatása szerint ebben az évben az afrikai kontinenssel folytatott kereskedelem volumene ennek mindössze egytizede volt (WTO 2000). Dolgozatom szempontjából kiemelt jelentőséggel bír, hogy az afrikai kontinens felszabadítatlan tőkéje a teljes világ-kereskedelem volumenének csaknem egyötödével egyenértékű. A tradicionális vezetők politikai szerepe tehát szoros kapcsolatban áll a gazdasági lehetőségek kiaknázásával.

Az alvó tőke felszabadítása mellett a tradicionális vezetőknek az adószedésben is nagy szerep jut. Schumpeter szerint az egyes országok adópolitikája és adószedési kapacitásai alapján levont következtetések az állami képességek vizsgálata során is hasznosak lehetnek. Mivel az állami bevételek és az állami költségvetés határozza meg a fejlesztési lehetőségeket, az államháztartás „az egyik legjobb kiindulópont lehet a társadalom vizsgálatához” egyrészt „a költségvetési politika járulékos hatásai” (amennyiben a költségvetési kérdések a változások oksági viszonyaiban fontos szerepet töltenek be), másrészt „szimptomatikus jelentőségük” (amennyiben mindennek van a költségvetésre hatást gyakorló következménye) miatt (Schumpeter 1990: 101). Az állampolgárok adófizetési hajlandósága nem csak tükrözi, de meg is határozza az állam és a polgárai közötti viszonyt. Sokat mondó adat, hogy az afrikai kormányok adókból származó bevétele arányaiban mindössze egyötöde az Európában megszokottnak (Fakile 2010). Mivel az adószedés az afrikai államok esetében is a társadalom és a kormány intenzív kapcsolatára épül, a

hatalom legitimitása kulcsfontosságú kérdés. A hagyományosan nagyobb társadalmi támogatottságot élvező tradicionális vezetők modern politikai rendszerbe való becsatornázásával javítható az adófizetési morál.

AZ ALVÓ TŐKE

Miért van az, hogy a világ egyes részein a piacgazdaság nem biztosította a nyugati világban megszokott jólétet? Ha megnézzük egyes ázsiai városok vagy a sivatagból kinövő közel-keleti üzleti központok elmúlt tízéves fejlődését, akkor fel kell adnunk azt az elképzelést, hogy a jólét évszázados tőkefelhalmozás és ipari teljesítmény függvénye. Hernando de Soto munkássága nagyrészt arra épült, hogy megtalálja a fejlődő országok felvirágzása előtt álló akadályokat. A legfontosabb akadályt abban látja, hogy sok fejlődő ország képtelen a tőke felhalmozására és ezáltal a produktivitás növelésére. Az afrikaiak ugyanakkor szinte mindennel rendelkeznek, ami a kapitalista rendszer kihasználásához szükséges lehet. Hiszen mit csinál az a kétmilliárd ember, aki napi két dollárnál kevesebb jövedelemmel rendelkezik? Ugyanazt, mint az, aki Európában a hússzorosát keresi: üzletel, dolgozik, tanul. A különbség az, hogy Afrikában nem rendelkeznek papírral róla: hiányosak a lakóingatlanok és földek tulajdonbejegyzései, nem rendelkeznek az üzletről szóló cégpapírokkal, vagy egész egyszerűen a hivatalos statisztikai szervek látóterén kívül tevékenykednek.

Lund és Sikor mutatnak rá arra, hogy a tőkefelhalmozás legfontosabb premisszája, hogy „a tulajdon csak akkor számít tulajdonnak, ha azt egy társadalmilag elfogadott intézmény tulajdonként ismeri el” (Lund és Sikor 2009: 1). Az afrikai államok esetében a hangsúly a társadalmi elfogadottságon van, hiszen a tulajdonviszony körül kialakuló viták általában a tulajdon felett hatalmat gyakorlók között robbannak ki. A gyarmati időszakból átörökölt közigazgatási rendszerek nem teszik lehetővé a föld és ingatlan feletti átfogó kormányzati ellenőrzést. A közigazgatási képességek gyengesége mellett azonban mind a hivatalos, mind a tradicionális afrikai vezetésre jellemző, hogy a *personal rule* gyakorlatait követve az államot és mindent, ami hozzá tartozik, a sajátjuknak tekintenek (Benkes 2009; Greenspan 2007). Ugyanakkor azt, hogy ez milyen mértékben igaz az egyes országok esetében, nehéz lenne számszerűsíteni. Mindenesetre tény, hogy például a föld feletti tulajdonjog kérdése a mai napig a tradicionális és a hivatalos politikai hatalom közötti állandó versengéshez vezet. A versengés dinamikáját pedig az határozza meg, hogy a központi hatalom igyekszik kiterjeszteni ellenőrző szerepét az erőforrások felett, míg az állampolgárok saját tulajdonjogukat szeretnék elismertetni a hagyományos vezetővel. A gyakorlatban ez ahhoz vezethet, hogy mivel mind az állam, mind a területen élő lakosság sajátjának érzi a földet, az adásvételi szerződések megkötése vagy a hitelfelvétel lehetetlenné válik.

Az erőforrások feletti ellenőrzés további szempontja lehet a tulajdonjog és a hozzáférés közötti különbségtétel. Leach amellett érvel, hogy „a társadalmi szereplők nem csak tulajdonjog útján juthatnak hozzá az erőforrások feletti ellenőrzéshez” (Leach et al. 1999: 229). Az afrikai országokban a legtöbben úgy használják a földeket, hogy nem rendelkeznek a föld feletti tulajdonjoggal. Hozzáférnek az erőforrásokhoz, de jogi értelemben illegálisan használják azokat. Ennek az ellenkezője is gyakran igaz lehet: a jogilag elismert tulajdonlás ellenére sokan nem tudnak élni az erőforrások adta lehetőségekkel. A tulajdonlás és a hozzáférés közötti legnagyobb különbséget abban kell keresni, amit a rövid és a hosszú távú tervezés közötti különbség feltételez. A produktivitás növelése szempontjából ugyanis a legfontosabb kérdés, hogy melyik társadalmi szereplő képes a leghatékonyabban kihasználni az erőforrásokat hosszú távon. Amíg az állam igényt tart a földek és az erőforrások feletti tulajdonjogra, de azokat nem használja, addig a hivatalos tulajdonjog hiányában az állampolgár számára csak az ideiglenes, azaz rövid távú hozzáférés marad. A tradicionális vezetők kezében lévő földtulajdon legitimálása ezzel szemben azzal járhat, hogy az adott közösség öröklésen alapuló tradicionális tulajdonszerkezetei becsatornázzák a modern hitel- és tőkepiacokba.

AZ ALVÓ TŐKE FELSZABADÍTÁSA A HITELVÁLSÁGOT KÖVETŐEN

A tulajdonviszonyok rendezése, bármekkora potenciális tőke felszabadításával is jár, új perspektívába került a hitelválságot követően. A válság egyik tanulsága az lehet, hogy meglehetősen kontraproduktív tulajdonjogot biztosítani azok számára, akik nem képesek a hiteltörlesztésre (Payne et al. 2009). Az alvó tőke elmélete kritizálóinak annyiban mindenképpen igazuk van, hogy a formális tulajdonviszonyok rendezése önmagában nem szabadít fel erőforrásokat (Buckley és Kalarickal 2006), továbbá jelentős anyagi forrást igényel az állam és a magánszemélyek részéről, illetve megfelelő bankrendszer hiányában a hitelfelvétel lehetősége is korlátozott. A Világbank által felügyelt tulajdonjogi reformok további fontos tanulsága, hogy az állami szervek által regisztrált ingatlanok piaci értéke sokkal magasabb, mint a rendezetlen tulajdonjogi háttérrel rendelkező ingatlanok esetében (Payne 1997). A Nemzetközi Intézet a Környezetért és a Fejlődésért (International Institute for Environment and Development – IIED) által készített felmérésből pedig az derül ki, hogy a hitelfelvétel továbbra is a jövedelem és a foglalkoztatás függvénye marad (IIED 2006). Arról nem is beszélve, hogy a számítások szerint „egy hatmillió város esetében, ahol a lakosság közel 50 százaléka rendezetlen tulajdonviszonyok között él, az állami hivataloknak naponta 400 regisztrációt kellene végrehajtaniuk tíz éven keresztül ahhoz, hogy megszüntessék a szabálytalanságokat” (Durand-Lasserve et al. 2002: 3).

A felsorolt érvek, akármennyire is meggyőzőek lehetnek az alvó tőke felszabadítása előtt tornyosuló akadályokkal kapcsolatban, csupán egyetlenegy dolgot bizonyítanak: az afrikai kormányok nincsenek felkészülve a tulajdonviszonyok nyugati világban megszokott rendezésére. Egészen más perspektívába kerül a kérdés, amennyiben nem a modern állami feltételek szerint vizsgáljuk a tulajdonviszonyokat. A tulajdonjogi viszonyok rendezését szolgáló reformok két, egymással ellentétes következménnyel járnak. Egyrészt formalizálják az informális ingatlanpiacot, másrészt az adó- és járuléktérhek miatt illegalitásba terelik a legális lakáspiac egy részét. A középkori Európa tulajdonjogi reformjainak vizsgálata során kiderül, hogy amit az egyik szereplő elveszít, azt a másik megkapja (Smith 2010). A zérőösszegű játék, tehát az ingatlanok feletti tulajdonjog szabályozásának ellenőrzéséért folytatott harc két szereplője Afrikában az állam és a tradicionális vezetők. Amennyiben sikerül a két szereplő viszonyát törvényileg rendezni, az ingatlanok feletti ellenőrzés kérdése is megoldódhat. A bankrendszer ott erősödik meg, ahol szükség van rá. A bankok számára ugyanis teljesen mindegy, hogy ki az ingatlan tulajdonosa, csak az számít, hogy amennyiben valaki nem tudja törleszteni a hiteleit, akkor a banknak lehetősége legyen a hitelfedezeteként megjelölt ingatlan értékesítésére.

ÖSSZEGZÉS

Részen a globális pénzügyi válság, részben egyes ázsiai feltörekvő országok által bizonyított eredmények hatására a nyugati demokráciamodell válságba került. A globalizációs paradigmaváltozás egyik következménye lehet a nyugatitól eltérő politikai gyakorlatok megerősödése és azok nemzetközi legitimációs válságának megszűnése. Ez a változás elősegítheti az afrikai tradicionális politikai gyakorlatok elfogadását is. A hibrid politikai rendszerek vizsgálata során látható, hogy azok nem feltétlenül autoriter rendszereket, hanem inkább olyan demokratikus országokat jelölnek, amelyek bizonyos formális intézményi feltételeknek nem felelnek meg. Az oktrojált nyugati demokráciamodell a legtöbb afrikai ország esetében a tradicionális vezetők elszigetelődéséhez vezetett, miközben a társadalom általi legitimitásuk esetenként nagyobb, mint a központi hatalomé. A tapasztalatok és a közvélemény-kutatások azonban azt mutatják, hogy nincs bizonyíték arra, hogy a törzsfőnökök gyengítenék a központi kormány működését. Sőt magas társadalmi legitimitásuknál fogva egyenesen segíthetik a hivatalos kormány fejlesztéspolitikáját. Szerencsénk az elmúlt évtizedekben lezajlott demokratizálódással párhuzamosan folyamatosan erősödött. Ha egy kormány megfelelő eszközöket talál a tradicionális vezetők integrálására, akkor saját legitimitását is megerősítheti.

A Szaharától délre elterülő országok nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepe az endogén társadalmi folyamatok elismerésével változhat. A hatalom legitimitása

szempontjából kulcsfontosságú adószedési képességek és a tulajdonviszonyok rendezése továbbra is nagy kihívást jelentenek az afrikai államok számára. Az állami kapacitásokat azonban nem szabad teljesen lekötni a nyugati típusú intézményrendszer kialakításával. A feltételek megfogalmazása helyett a szakirodalomban is egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a helyi adottságokra épülő elméletek. Hernando de Soto az egymással versengő szereplők kibékítésével a világkereskedelem teljes volumenének mintegy egyötödét kitevő alvó tőke felszabadítását javasolja. Az elmélet gyakorlati megvalósítása azonban az empirikus tapasztalatok szerint a legtöbb esetben az afrikai államok gyenge intézményrendszere és társadalmi beágyazottsága miatt nem megy egyik napról a másikra. Amennyiben azonban sikerül felszabadítani a lekötött erőforrásokat egy hibrid politikai rendszer keretein belül, a tradicionális politikai vezetők méltán nevezhetik magukat a nemzetközi kapcsolatok fontos szereplőinek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benkes Mihály (2009): Az afrikai államiság természete és a nemzetközi rendszer. In: *Afrika ma*. Szerk.: Csizmadia Sándor – Tarrósy István. IDResearch Kft. – Publikon Kiadó.
- Buckley, Robert – Kalarickal, Jerry (2006): *Land Market Issues: The Mystery of Capital Revisited*. World Bank Institute.
- De Soto, Hernando (2000): *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else?* Basic Books.
- Diamond, Larry (2002): Thinking About Hybrid Regimes. In: *Journal of Democracy*, Vol. 13., No. 2.: 21–35.
- Durand-Lasserre, Alain – Fernandes, Eric – Payne, Geoffrey – Smolka, Martin (2002): Secure Tenure for the Urban Poor. In: *Civis*, No. 3. Interneten: http://www.isted.com/villes-developpement/cities_alliance/secure-tenure.pdf (Letöltve: 2011.12.08.).
- EIU (2011): *Democracy Index 2010*. Interneten: http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf (Letöltve: 2011.12.08.).
- Fakile, Samuel (2010): Mobilizing Tax Revenue for Development in Africa: The Way Forward. In: *Africa Tax Spotlight*, Vol. 1., No. 2.: 2–3.
- Greenspan, Alan (2007): *The Age of Turbulence*. Penguin Books.
- IIED (2006): *Local Innovation in Securing Land Rights in Africa: Lessons from Experience*. IIED.
- Keohane, Robert O. (1984): *After Hegemony*. Princeton University Press.
- Leach, Melissa – Mearns, Robin – Scoones, Ian (1999): Environmental Entitlements: Dynamics and Institutions in Community-Based Natural Resource Management. In: *World Development*, Vol. 27., No. 2.: 225–247.

- Levitsky, Steven – Way, Lucan (2009): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge University Press.
- Logan, Carolyn (2009): Selected Chiefs, Elected Councillors and Hybrid Democrats: Popular Perspectives on the Co-Existence of Democracy and Traditional Authority. In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 47., No. 1.: 101–128.
[Magyarul (2011): Kiválasztott törzsfőnökök, megválasztott kormányzók és hibrid demokráciák: közkezdelt szempontok a demokrácia és a tradicionális hatalom együttéléséről. In: *Fordulat*, jelen szám: 52–86.]
- Logan, Carolyn (2011): The Roots of Resilience: Exploring Popular Support for African Traditional Authorities. In: *Afrobarometer Working Paper*, No. 128.
- Logan, Carolyn – Mattes, Robert (2010): Democratizing the Measurement of Democratic Quality: Public Attitude Data and the Evaluation of African Political Regimes. In: *Afrobarometer Working Paper*, No. 122.
- Lund, Christian (2006): Twilight Institutions: Public Authority and Local Politics in Africa. In: *Development and Change*, Vol. 37., No. 4.: 685–705.
- Lund, Christian – Sikor, Thomas (2009): Access and Property: A Question of Power and Authority. In: *Development and Change*, Vol. 40., No. 1.: 1–22.
- Payne, Geoffrey – Durand-Lasserve, Alain – Rakodi, Carole (2009): The Limits of Land Titling and Home Ownership. In: *Environment and Urbanization*, Vol. 21., No. 2.: 443–462.
- Payne, Geoffrey (1997): *Urban Land Tenure and Property Rights in Developing Countries*. IT Publications.
- Rodrik, Dani (2011): *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of World Economy*. W. W. Norton & Company.
- Schmitter, Philip C. – Trechsel, Alexander H. (2004): *The Future of Democracy in Europe*. Council of Europe Press.
- Schumpeter, Joseph A. (1990): The Crisis of the Tax State. In: *The Economics and Sociology of Capitalism*. Szerk.: Swedberg, Richard. Princeton University Press.
- Sharma, Keshav C. (2006): *Role of Traditional Structures in Local Governance for Local Development*. World Bank Institute.
- Smith, John W. (2010): *Economic Democracy: A Grand Strategy for World Peace and Prosperity*. IED.
- Williams, J. Michael (2010): *Chieftaincy, the State and Democracy: Political Legitimacy in Post-Apartheid South Africa*. Indiana University Press.
- WTO (2000): *International Trade Statistics*. Interneten: http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/stat_toc_e.htm (Letöltve: 2011.12.08.).

Michelle D'Arcy

MIÉRT EGYEZIK BELE AZ ÁLLAM- POLGÁR AZ ADÓFIZETÉSBE?

LEGITIMÁCIÓ, ADÓSZEDÉS
ÉS AZ AFRIKAI ÁLLAM

Eredeti tanulmány: D'Arcy, Michelle (2011): Why Do Citizens Assent To Pay Tax? Legitimacy, Taxation and the African State. In: *Vitrobarometer Working Paper*, No. 126.

Miért egyezik bele az állampolgár az adófizetésbe? Milyen feltételek mellett járul hozzá egy magánszemély ahhoz, hogy személyes jövedelmét az állami elosztórendszerre bízva? Milyen állami ellenszolgáltatásokat vár ezért a figyelemre méltó cselekedetért? A tanulmányban ezekre a kérdésekre keressük a választ az afrikai államok vonatkozásában. Három, egymástól elkülöníthető elméleti megközelítést vizsgálunk: i) az adó-ellentételezés elméletét (fiscal exchange thesis), amely az állampolgárok és az állam közötti vertikális kapcsolatokat hangsúlyozza, különös tekintettel azon szolgáltatásokra, amelyeket az állam az állampolgárainak biztosít az adófizetésért cserébe; ii) a „nemzeti politikai közösségről” (national political community) szóló megközelítést, amely kiemeli az állampolgárok közötti horizontális kapcsolatokat jelentőségét a nemzeti önmeghatározás tükrében; és iii) az összehasonlító bánásmód (comparative treatment) szempontjait, ahol a hangsúly azon van, hogy az egyik állampolgár iránti állami bánásmód hogyan viszonyul a másik állampolgár iránti bánásmódhoz. A három elmélet vizsgálatához összeállítottunk egy rendezett probitekből álló modellt, amelyben az Afrobarometer által elvégzett legutóbbi kutatás mikroadatait használtuk. Az eredmények igazolták az adó-ellentételezés elméletének egyes elemeit, cáfolták a nemzeti közösség felőli megközelítést, és meggyőző bizonyítékokkal szolgáltak az összehasonlító bánásmód elméletének gyakorlati használhatóságáról. Ezek az észrevételek megkérdőjelezik az uralkodó felfogást, amely kizárólag az adó-ellentételezés és a nemzeti politikai közösség felőli megközelítésre koncentrált és a két elmélettel kapcsolatos további kutatásokat szorgalmazza. Ezzel szemben az összehasonlító bánásmód elméletével a szakirodalom eddig nem foglalkozott az adófizetési szokások vizsgálata során. A tanulmány arra a következtetésre jut, hogy ezen megállapításokat érdemes lehet az afrikai államok legitimitációjáról folytatott tágabb szemléletű viták esetében is felhasználni.

BEVEZETÉS

Miért egyezik bele az állampolgár az adófizetésbe? Milyen feltételek mellett járul hozzá egy magánszemély ahhoz, hogy személyes jövedelmét az állami elosztórendszerre bízva? Milyen állami ellenszolgáltatásokat vár ezért a figyelemre méltó cselekedetért? Míg politikai szereplőként valószínűleg a szavazás az állampolgár legfontosabb cselekedete – amelyen keresztül megszabhatja, hogy kik jussanak hatalomhoz –, addig gazdasági szereplőként ez a cselekedet az adófizetés lehet, amellyel hozzájárulhat az állam működéséhez. Mivel a legtöbb kormány számára a legfontosabb jövedelem adókból származik, az adózás mindig is egy olyan központi kérdés maradt, amely meghatározta az állampolgárok és az állam viszonyát.

Ebben a tanulmányban az adófizetési hajlandósággal kapcsolatban foglalmazunk meg kérdéseket az afrikai kontinens vonatkozásában. Például arról, hogy mi határozza meg az adófizetési szokásokat. De ami ennél is fontosabb, olyan tágabb jelentőségű kérdésekkel is foglalkozunk, amelyek az állam és az állampolgárok eddig feltáratlan és kevésbé tisztázott kapcsolatrendszerét vizsgálják. Noha széles körű egyetértés uralkodik az afrikai államok legitimációs deficitjével és azzal kapcsolatban, hogy ez a deficit a kontinens fejlődésének alapjait is érinti (Englebert 2000), az állam és az állampolgárok közötti viszony természetéről a mai napig vitáznak. Néhányan úgy gondolják, hogy ez a kapcsolat szilárd, az afrikai állam dominálja, és nem hagyja meg a társadalmi erők számára a szükséges függetlenséget (Bayart 1993; Chabal és Deloz 1999). Mások mellett érvelnek, hogy a kapcsolatot a távolság jellemzi, amelyben az állam autonóm, az elit pedig elszigeteltek a külső nyomással szemben (Bates 1981; van de Walle 2003). Mindkét megközelítés az illegitimációból indul ki, amit az interakciót akadályozó távolsággal, illetve a kapcsolatok bebetonozottságával magyaráznak.

Amennyiben az adózásra mint az állampolgárok szemében az állam legitimációjának állandó és folyamatos fokmérőjére tekintünk, akkor megválaszolhatjuk azt a kérdést, hogy vajon a távolság vagy a bebetonozottság jellemzi-e jobban az állam és a polgárai közötti kapcsolatot. Schumpeter szerint magyarázó erővel bírhatnak az adóügyi kérdésekkel kapcsolatos egyedi megfigyeléseken keresztül levont következtetések, mivel szerinte az államháztartás vizsgálata „kitűnő kiindulópont lehet a társadalmi folyamatok elemzéséhez”. Egyrészt „a költségvetési politika járulékos hatásai miatt (hiszen a költségvetési kérdések szinte minden változás megértésében segíthetnek)”, másrészt „szimptomatikus jelentőségüknél fogva (amennyiben feltételezzük, hogy hatást gyakorolnak a költségvetésre)” (Schumpeter 1990: 101). Az adófizetési hajlandóság nem csak visszatükrözi, de meg is határozza az állam és az állampolgárok viszonyát, ezért a kapcsolat mozgatórugóinak megismerésével az adózáson túlmutató, tágabb vonatkozású kérdésekre is választ kaphatunk például az afrikai állam természetével kapcsolatban.

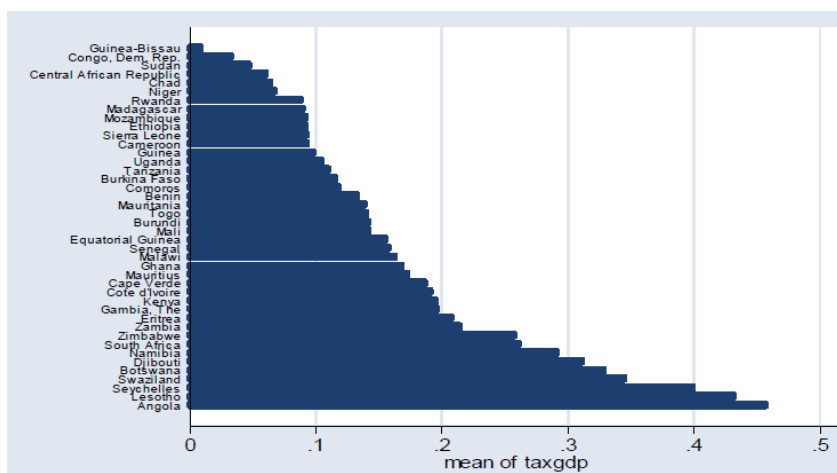
Tanulmányunkban az adófizetési hajlandóság vizsgálatát arra használjuk, hogy pontosabb képet kaphassunk az afrikai kormányzati hivatalokkal szemben támasztott elvárásairól. Az első fejezet részletes áttekintést nyújt a szubszaharai térség elmúlt harmincöt évének legfontosabb adózási tendenciáiról, kiemelve azokat a faktorokat, amelyek megkülönböztetik egymástól az országokat, és ezért további magyarázatra szorulnak, mint a közvetlen adózás. A közvetlen adózás az adófizetés legszembevetőbb fajtája, amely intenzív kapcsolatot igényel az állam és polgárai között. A második fejezet áttekinti az adózási trendekkel foglalkozó szakirodalmat. Megkülönböztetjük a kormányformára koncentrált magyarázatokat, amelyek a szakirodalomban is a leghangsúlyosabbak, és az állam szerepvállalásával foglalkozó magyarázatokat, amelyeket gyakran elsősorban technikai, és nem

normatív vonatkozásban tárgyalnak. A tanulmányban inkább ez utóbbiakkal foglalkozunk – azokkal az intézményekkel, amelyek lehetővé teszik a hatalomgyakorlást –, és nem az előbbiekkal, amelyek a hatalom megszerzésének szabályait írják le. A harmadik fejezetben áttekintünk három elméleti, az állampolgári adófizetési hajlandóság legfőbb determinánsaival foglalkozó feltevést: 1. az adó-ellentételezést, 2. a nemzeti politikai közösség elméletét és 3. az összehasonlító bánásmód tézisést. A negyedik fejezet ezen magyarázatok érvényességének ellenőrzésével foglalkozik, felhasználva az Afrobarometer felméréseinek eredményeit. Arra voltunk kíváncsiak, hogy vajon az elméleteket alátámasztja-e empirikus bizonyíték, pontosabban arra, hogy az elméletek mely elemei a legmeghatározóbbak. Végül a tanulmány az adófizetési hajlandóság kapcsán felmerülő, az állam legitimációjával foglalkozó, tágabb vonatkozású kérdések átgondolásával zárul.

ADÓZÁS AFRIKÁBAN - ELTÉRŐ EREDMÉNYEK ÉS A KÖZVETLEN ADÓZÁS REJTÉLYE

1. ábra

*Az adóbevételek GDP-hez viszonyított százalékos aránya
1972 és 2006 között 42 afrikai ország esetében*

Forrás: Afrikai Fejlődési Mutatók (African Development Indicators)

Nagy különbségek vannak az afrikai országok között az adószerzés mértékét és annak szerkezetét illetően. Az 1. ábra bemutatja az átlagos adóbevételek GDP-hez viszonyított arányát 42 afrikai ország esetében az 1972–2006 közötti periódusra vetítve az Afrikai Fejlődési Mutatók (ADIs) alapján. Ebből az látszik, hogy az arány a GDP 5 (Csád) és 44 (Lesotho) százaléka között változott.

Az 1. táblázat a Nemzetközi Valutaalap (IMF) Government Finance Statistics (GFS) című évkönyvéből származó adatokat mutatja be, amely meglehetősen részletes bontásban ugyan, de az ADIs-nél kevésbé kimerítően ábrázolja a különböző forrásból származó adóbevételeket. A táblázat megmutatja az egyes országok adószerkezetét három különböző adószerzési szint mellett: a GDP tíz százalékát, vagy annál kisebb hányadot kitevő adóbevétel; tíz és húsz százalék közötti, illetve harminc százalék vagy azt meghaladó adóbevétel. A számok alapján leolvasható, hogy az afrikai országok közötti legnagyobb különbség a közvetlen adózásból származó bevételek esetében van. Szinte az összes országban az importra és az exportra kivetett vámok jelentik az adórendszer gerincét. Ezeket egészíti ki a többi közvetett adófajta, vám jellegű és forgalmi adó formájában. Ez utóbbiak nagyjából minden egyes kategóriában hasonló mértékben járulnak hozzá az állami bevételekhez, bár a vám jellegű adók fontosabbak az alacsonyabb adószerzési képességekkel rendelkező országokban. A közvetlen adózásban találhatók a legjelentősebb eltérések. Az alacsony adóbevételű országok gyenge képességekkel rendelkeznek a jövedelem- és a társasági adó beszedésében, míg a középső vagy felsőbb besorolású országok tekintélyes hányadot hajthatnak be. Amellett, hogy Botswana-ban, a Dél-afrikai Köztársaságban, Namíbiában és Zambiában a termelési tevékenységet folytató külföldi vállalatok jelenléte határozza meg a társasági adóbevétel mértékét, még nem tisztázott, hogy a külföldi vállalatokon kívül milyen egyéb tényezők okozhatják az eltérő eredményeket – különös tekintettel a jövedelemadó beszedésénél mutatkozó különbségekre.

1. táblázat

Adószerkezet különböző adószintek mellett 19 szubszaharai állam esetében

Ország	Adóbevétel és GDP (%)	Jövedelemadó	Társasági adó	Forgalmi adó	Közvetett adó	Import vám	Export vám
Uganda	8	2	10	31	11	20	53
Etiópia	9	10	9	41	16	25	25
Ruanda	10	8	8	10	20	29	17
Sierra Leone	10	10	17	3	19	44	27
Átlag		8	11	21	17	30	30
Ghána	11	10	8	–	5	19	62
Burundi	13	9	11	10	24	22	23

Ország	Adóbevétel és GDP (%)	Jövedelemadó	Társasági adó	Forgalmi adó	Közvetett adó	Import vám	Export vám
Kamerun	13	12	20	13	9	27	27
Benin	14	3	11	13	5	46	46
Szenegál	15	8	12	–	–	–	28
Gambia	17	19	37	–	–	62	27
Kenya	17	17	17	31	31	19	25
Elefántcsontpart	20	6	23	18	4	31	–
Zambia	20	15	17	32	22	16	10
Átlag		11	17	20	14	30	31
Botswana	22	9	39	4	–	42	42
Dél-afrikai Köztársaság	22	33	25	20	12	4	46
Togo	23	7	27	15	3	28	43
Szváziföld	26	12	14	6	2	52	14
Namíbia	29	25	17	20	5	32	19
Lesotho	32	18	6	25	10	45	22
Átlag		17	21	15	6	34	31

Megjegyzés: Átlagos osztályozású adótípusok a teljes adóbevétel százalékában 1972 és 2005 között, adónemek szerint csoportosítva. Csak olyan országok szerepelnek a táblázatban, ahol legalább egy felmérést elvégeznek egy évtizedben.

Forrás: Government Finance Statistics (Nemzetközi Valutaalap)

AZ ADÓSZEDÉS ELTÉRŐ EREDMÉNYEINEK MAGYARÁZATA

Széles körű egyetértés uralkodik a közgazdászok körében a kormányok adószedési képességeit meghatározó legfontosabb gazdasági változókkal kapcsolatban. Ezek a következők: a gazdaság mérete, a gazdaság és a foglalkoztatás szerkezete, a külföldre irányuló kereskedelem volumene, az informális és a formális gazdaság aránya és a természeti erőforrások (Tanzi és Zee 2000). Fontos, hogy legyen mit megadóztatni, és az is, hogy legyen, aki adót szed. Az afrikai adórendszerekkel foglalkozó legátfogóbb felmérésnek az volt a tanulsága, hogy „az országspecifikus tényezők (például a politikai rendszer, a kormányok megítélése, az adórendszer jellegzetességei) is nagy szerepet játszanak a GDP-hez viszonyított adóbevételek eltéréseiben” (Stotsky és Wolde-Mariam 1997: 24). A fenti általános trendek ismeretében további

magyarázatra szorul, hogy miért lesznek magasabbak vagy alacsonyabbak az adóbevételek, mint ahogyan az a gazdaság mérete és szerkezete alapján elvárható lenne. A közvetlen adókból származó bevételek között van a legnagyobb eltérés Afrikában, a különbségek értelmezéséhez (túl a külföldi multinacionális vállalatok jelenlétén) olyan magyarázatokra van szükség, amelyek nem csak a gazdasági tényezőkre fókuszálnak.

A közgazdaságtani megközelítéstől eltérően abban nincs egyetértés, hogy mely politikai és intézményi változók a leginkább meghatározóak. A politológusok az államformából eredő hatások mellett érvelnek, míg a politikai szakértők (*policy experts*) az „állami képességekre”, azaz az intézményrendszer olyan technikai jellegű sajátosságaira helyezik a hangsúlyt, amelyek segíthetik az állami bevételek növelését. A politológusok érdeklődésének középpontjában az állt, hogy vajon a diktatúrák vagy a demokráciák sikeresebbek-e az adószedésben. Néhányan amellet érveltek, hogy mivel a diktatúrák megfelelő kényszerítő eszközökkel rendelkeznek, és csak minimális akadályokba ütköznek, több adót tudnak beszedni (Haggard 1990). Ezzel szemben mások amellet kardoskodtak, hogy a demokráciák számára a vezetők és az állampolgárok közötti egyetértésre épülő kapcsolat miatt jobb adószedési lehetőségek állnak rendelkezésre (Levi 1988). A gyakorlati tapasztalatok ellentmondásosak. Cheibub nem talált egyértelmű bizonyítékot arra, hogy a diktatúrák rosszabbul teljesítenének, mint a demokráciák (1998), Boix és Thies szerint azonban a demokráciák sikeresebbek (Boix 2001; Thies 2004), míg Fauvelle-Aymer ennek pont az ellenkezőjét állítja (1999). Az államformából eredő hatásokat bizonyító meggyőző érvek hiányában ezek a szerzők arra sem tudnak magyarázattal szolgálni, ami esetleg meghatározó lehet a vizsgálat szempontjából: vajon az állampolgárok motivációi, vagy az államok saját korlátai közötti különbségek játszanak nagyobb szerepet, illetve a hatalom legitimációja mennyire befolyásolja az adószedés sikerességét.

A bizonytalanság egyik magyarázata az lehet, hogy az államformával foglalkozó irodalom kevés figyelmet szentel egy fontos tényezőnek, és ezáltal számos fontos változót mellőz. A szakirodalom jórészt arra helyezi a hangsúlyt, hogy az uralkodó óhaja mennyire korlátlan, illetve korlátozott a társadalmi preferenciák által, és hogy az uralkodó és a társadalom kapcsolata milyen akadályokat állít az uralkodói ambíciók elé. Emiatt a rezsim-elméletekkel foglalkozó irodalom átsiklik az államnak és az állami intézményeknek azon az alapvető szerepkörén, amelyek az uralkodó és a társadalom közötti interakció megteremtését teszik lehetővé, és közvetítő funkciót látnak el. Az adóhatóság például mint ilyen közvetítő, a szerzők egy másik csoportjánál a középpontba kerül. Az „állami képességekre” és a közigazgatási rendszer technikai elemeire nagyrészt politikai tanácsadók (*policy practitioners*) – elsősorban a Világbank és az IMF hivatalnokai által alkotott csoport – helyezik a hangsúlyt. A szervezeti reformokra, a fejlett telekommunikációs rendszerekre, a jobb ellenőrzési folyamatokra, a korrupciótól mentes és hozzáértő hivatalnokokra stb. (lásd

például Gillis 1989; Gillis et al. 1990; Bird és Oldman 1990; Thirsk 1997). A témát kimerítően tárgyalta Casanegra is, aki szerint „a fejlődő országok adópolitikája azok adófelügyeletétől függ” (1990: 179).

Egy adóhatóság technikai képességei nyilvánvalóan fontos szerepet játszanak az adószedés során. Különösen fontos magyarázó tényezők lehetnek egy sikeres adóreform esetén. Hlophe és Friedman az adóhatóság – a közigazgatási reform során létrehozott Dél-afrikai Köztársaság Adóhatósága (SARS) – reformjához kötik a Dél-afrikai Köztársaság javuló adószedési mutatóit (2003). Az elmúlt tizenöt évben hasonló reformokat követően jöttek létre az adófelügyelet példaként Ugandában, Tanzániában és Zambiában is. Mindegyik országban szemtanúi lehettünk az adóbehajtási mechanizmusok javulásának (Gloppen és Rakner 2003). A Hlophe és Friedman, illetve Gloppen és Rakner által elvégzett számítások elsősorban arra törekedtek, hogy megállapítható legyen, vajon az intézményesülést követő, javuló adószedési képességet a demokratikus elszámoltathatóság növekedése okozta-e. Arra a következtetésre kellett jutniuk, hogy a növekedés elsősorban a közigazgatási reform következménye volt. Ugyanakkor mindkét tanulmányban megfigyeltek a fordított oksági kapcsolatról: a már meglévő állammal kapcsolatos attitűdök meghatározzák az adóbevételek nagyságát, és a reformok éppen ezeken az attitűdökön kívántak változtatni. Az országok közötti eredendő különbségeket függő változóként alkalmazva kénytelenek vagyunk az államot érintő normatív attitűdök hatásait is vizsgálni. Az „állam képességeivel” foglalkozó szakirodalom ezt legtöbbször figyelmen kívül hagyta.

Az állami kapacitásokkal foglalkozó irodalom az adózás kérdését nem vizsgálja normatív szempontok szerint, az adózást alapvetően technikai folyamatként kezeli. Az államformára koncentrálnak az irodalom viszont az állami kapacitásoknak, illetve az állam és a társadalom közötti intézményi kapcsolatoknak szentel túl kevés figyelmet. Ha az előbbi államközpontú szemléletre, illetve az utóbbi normatív vizsgálódási keretekre gondolunk, akkor világossá válik, hogy mindkét megközelítésből hiányzik valami. Ez pedig az adórendszer olyan megközelítésű vizsgálata, amely az elméleti érdeklődés középpontjába az államforma helyett magát az államot helyezi. Az állam pusztán technikai kapacitásai helyett az állam legitimitásával foglalkozik úgy, hogy ez utóbbit az állampolgárok szemén keresztül vizsgálja.

MIÉRT EGYEZIK BELE AZ ÁLLAMPOLGÁR AZ ADÓFIZETÉSBE?

Mint ahogyan azt Allingham és Sandmo adócsalással kapcsolatos elmélete eredetileg modellezi, az állampolgárok adófizetésre vonatkozó döntését alapvetően két dolog határozza meg: az ellenőrzés és a lebukás valószínűsége (1972). Ezt a modellt ugyanakkor

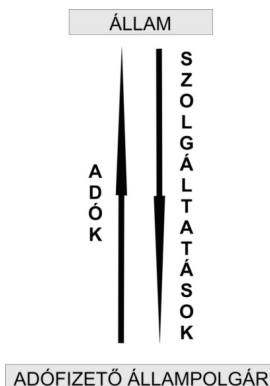
később sokan kritizálták. Az egyik teoretikus át is értékelte azt, mivel az kizárólag a kényszerből fakadó hatásokra koncentrált, figyelmen kívül hagyva a konszenzus szerepét (Sandmo 2005). Az utóbbi időben a közgazdászok egyre inkább a megegyezésre épülő szempontokat helyezték előtérbe, vagyis az „adómorált” vizsgálva igyekeztek megmagyarázni az adófizetési hajlandóságot javító motivációkat (Cummings et al. 2005). Három fő iránya van azoknak az elméleti megközelítéseknek, amelyek az adómorált vagy közvetlenül, vagy közvetetten az állam és annak polgárai közötti kapcsolatok alapján vizsgálják – az adózás ellentételezésének elmélete, a nemzeti politikai közösség megerősítésével kapcsolatos érvek, és azok, amelyek az állampolgárok iránti bánásmódokat hasonlítják össze.

A VERTIKÁLIS MEGKÖZELÍTÉS: AZ ÁLLAMPOLGÁROK ÉS AZ ÁLLAM

Az adózás ellentételezésének elmélete szerint – mint ahogy azt a 2. ábra mutatja – az adófizetők legfontosabb szempontja, hogy mit kapnak közvetlenül az adójukért cserébe szolgáltatások formájában. Ez alapján az állam és az állampolgárok közötti kapcsolatot a felek között létrejövő fiskális szerződés jeleníti meg. Ebből a központi gondolatból kiindulva számos kiegészítő és általánosabb tételt is megfogalmaztak: az állami jövedelmek megszerzésének módja meghatározza az állam karakterét is (Moore 2004); az állam azokkal van a legközvetlenebb kapcsolatban, akiktől a legnagyobb bevétele származik (Timmons 2005); a kiszolgáltatottság az állampolgárok kezében lévő legfontosabb ütőkártya az állammal szemben a demokratikus és társadalmi igényekre reagáló működés kiharcolásához (Levi 1988; Ross 2004).

2. ábra

Az adó-ellentételezés elmélete

Míg az érvelést nagyfokú érdeklődés és számtalan elmélet követte, a gyakorlati tapasztalatok megosztóak. Nagy elemszámú, több országon átívelő statisztikai vizsgálatok alapján mind Ross, mind Timmons megerősítve látják az adózás ellentételezésének elméletét (Ross 2004; Timmons 2005). Ross, megvizsgálva az adórendszert a reprezentációs elmélet vonatkozásában, fontos összefüggést talált az adó egyéni kiadásokhoz viszonyított aránya és a demokratikus képviselet között. Ez azt jelenti, hogy a költség-haszon elemzés az alapja az állampolgári kalkulációknak. Timmons érvelése szerint azok, akik fizetnek a kormánynak, jelentős kedvezményekben részesülnek. Amikor a szegények többet fizetnek (regresszív adók formájában), akkor a kormány nagyobb figyelmet szentel az alapvető szolgáltatások biztosításának. Amikor pedig progresszív adózáson keresztül a gazdagok fizetnek többet, a tulajdon védelme kerül előtérbe. Ugyanakkor mind a mikrogazdasági mutatók, mind a kvalitatív elemzések eltérő eredményeket mutatnak. A Dél-afrikai Köztársaságban végzett közvélemény-kutatás eredményei alapján Fjeldstad nem talált egyértelmű összefüggést az adó-ellentételezés és a fizetési hajlandóság között (Fjeldstad 2004: 549–550). Az egyén viselkedésének és az állammal való kapcsolatának makroszinten történő operacionalizálása és aggregálása meglehetősen nehézkes. Ezért Timmons és Ross eredményeinek magyarázata során elővigyázatosnak kell lenni. Hasonlóképpen figyelni kell arra a jól ismert problémára is, amikor egy egyedi eset alapján szeretnénk általános következtetéseket levonni. Noha az adó-ellentételezés hipotézise elméletileg jól megalapozott, igazolásához még szükség van ellentmondásmentes empirikus eredményekre.

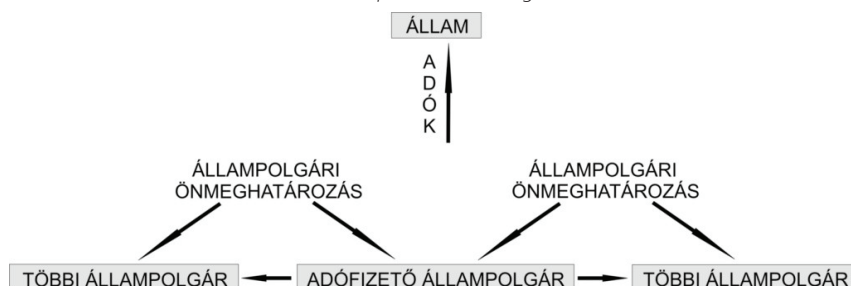
A bizonyosság hiányának egyik oka lehet az elemzési kereten belüli leegyszerűsítés, különösen az adózás és az állam, illetve az állampolgárok közötti viszony egydimenziós modellé való redukálása. Ez alapján az állampolgár az állammal szerződést köt, amelynek keretében fizet bizonyos szolgáltatásokért, cserébe azért, hogy az állam ezeket a funkciókat ellátja. Ez az elgondolás alapvetően abból indul ki, hogy az adózás egy piaci elven működő cserefolyamat a közsféra két szereplője között. Az elmélet ugyanakkor figyelmen kívül hagyja az adózás egyik fontos elemét – azt a folyamatot, amely során a magánvagyonból közjóság lesz. Ez természeténél fogva túlmutat a két szereplő közötti cserekapcsolaton. Amikor a magántulajdonból közjóság lesz, az nem csak az állampolgár állammal való normatív és szerződéses viszonyát jeleníti meg, hanem a többi polgárról alkotott elképzelését is. Ugyan mindenki részesülni fog (valamilyen mértékben) azokból a közszolgáltatásokból, amelyekért fizet, de az adófizetők azzal is tisztában vannak, hogy befizetett adójuk bizonyos hányadát az állam polgártársaikra költi. Az adófizetési hajlandóság ezért attól is függ, hogy hogyan tekintenek a polgárok a közösségre.

A HORIZONTÁLIS MEGKÖZELÍTÉS: AZ ÁLLAMPOLGÁR ÉS A KÖZÖSSÉG

Az állampolgárok közti horizontális kapcsolat sokak szerint a legfontosabb tényezője lehet az egyéni fizetési hajlandósággal és az ebből eredő adóbevétellel kapcsolatos magyarázatoknak. Láthatóan az, hogy hogyan költik el az egyén pénzét a többiekre, meghatározza az állampolgár hozzáállását az adózáshoz. A polgári öntudatot erősítő tényezőként a politológusok a közösség szerkezetét és különösen a közösséghez tartozás feltételrendszerét hangsúlyozzák. Lieberman szerint a nemzeti politikai közösség (NPK) meghatározása döntő jelentőségű (Lieberman 2003). Összehasonlítja a Dél-afrikai Köztársaságot, ahol az apartheid alatt az NPK szűk, kirekesztő és faji szempontból meghatározott volt, Brazíliával, ahol a regionalizmus logikája alakította a kiterjedt, befogadó és számos kettős kötést (*cross-cutting cleavages*) létrehozó NPK-t. Az előbbi jelentősebb adószedési képességét annak a különleges képességnek tulajdonítja, hogy egy kicsi, kirekesztő, de összetartó csoport sikeresen tudott a kollektív cselekvési kényszerrel, az adóztatással szembenézni. Persson szintén a horizontális kapcsolatok jelentőségét hangsúlyozta egy tágabb afrikai kontextusban, különös tekintettel az etnikai kérdésekre (Persson 2008). Amellett érvel, hogy azok a függetlenségüket elnyert országok, amelyek a nemzeti öntudatot hangsúlyozták az etnikai hovatartozással szemben, sikeresek voltak azoknál, amelyekben az etnikai gyűlölködés határozta meg a politikát. Botswana-t nevezi meg példaként, ahol sikerült kiépíteni a nemzeti öntudatot, és Ugandát ellenpéldaként, ahol próbálkozás kudarcot vallott.

3. ábra

A nemzeti politikai közösség elmélete

Mind Lieberman, mind Persson azt hangsúlyozzák, hogy a más állampolgárokra költött állami kiadások elfogadottságát meghatározta az összetartozás kezdeti definíciója, és ebből következően a politikai közösség kohéziójának szintje. Bár abban eltér

a véleményük, hogy melyik struktúrát tartják a leghatékonyabbnak – míg Lieberman (inkább analitikus, mint normatív értelemben) a kicsi és kirekesztő, addig Persson a nagy és befogadó rendszer mellett érvel –, de az oksági viszonyokat mindkét esetben ugyanarra alapozzák. Mindketten abból indulnak ki, hogy az állampolgárság formális szabályai a polgári öntudat különböző szintjeit alakítják ki, amelyek a későbbiekben meghatározzák az állam adószedési képességeit is.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ BÁNÁSMÓD FELŐLI MEGKÖZELÍTÉS: AZ ÁLLAMPOLGÁR, A KÖZÖSSÉG ÉS AZ ÁLLAM

Az adórendszeren belül eddig a legtöbb magyarázat kizárólag vagy az állam és polgárai közötti vertikális, vagy az állampolgárok egymás közti horizontális kapcsolataival foglalkozott. Bár a tapasztalatok egyértelműen azt sejtetik, hogy a két megközelítés érvényes lehet, de a kettő közül egyik sem állja meg önállóan a helyét. Továbbá az állampolgár adófizetési hajlandóságának előrejelzése során mindkettő figyelmen kívül hagy egy harmadik, kulcsfontosságú mozzanatot: az egyén viszonylagos helyzetét. Az állampolgárok ugyanis nem abból indulnak ki, hogy az állammal egy légtüres térben élnek az életüket, amelyben csak ketten léteznének. Hasonlóképpen a többi állampolgárral való kapcsolatuk során sem hagyják figyelmen kívül az állammal való kapcsolatukat. Azt is szem előtt tartják, hogy az állam hogyan bánik velük a többi állampolgárhoz viszonyítva. Az ez alapján meghozott ítéletük nem csak az állammal kapcsolatos véleményüket fogja befolyásolni, hanem honfitársaik megítélését is. Amennyiben az állam kivételezik egy bizonyos csoporttal, az meghatározza a többi állampolgár államhoz és a kivételezett csoporthoz fűződő viszonyát is. Ezért nem csak az központi jelentőségű, hogy én mit kapok az államtól, vagy hogy ki tartozik az én közösségembe, hanem az is, hogy az állam hogyan bánik velem a közösségem többi tagjához képest.¹

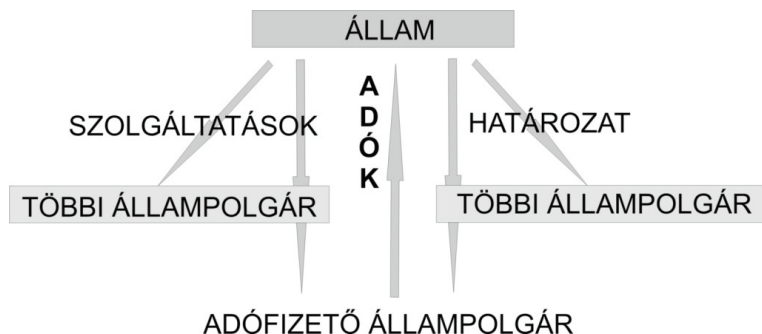
1 A méltányosság összehasonlításának kérdése nem csak abból a szempontból fontos, hogy mit kap valaki az adójáért cserébe, hanem abból is, hogy mit fizet érte. Ez utóbbi probléma azonban kívül esik a tanulmány érdeklődési körén. Az egyéni fizetőképesség alapján, méltányossági szempontok szerint meghatározott adóterhek ötletét a progresszív adózáson keresztül már régen átültették a gyakorlatba. A hagyományos progresszív adóztatás inkább az állampolgárok közötti vertikális egyenlőtlenségekre koncentrált ahelyett, hogy a hangsúlyt a csoportok közötti horizontális egyenlőtlenségre helyezné. A horizontális méltányosság adópolitikába való átültetéséről lásd Stewart et al. (2009).

Az összehasonlító bánásmód szerinti megközelítés és az igazságosság hangsúlyozása erősen jelen van Bo Rothstein, Jan Teorell, Peter Evans és mások munkáiban is. Az összehasonlító bánásmód megközelítését abból a szempontból vizsgálják, hogy milyen ok-okozati összefüggéseket lehet felfedezni közte és a „jó kormányzásról”, a társadalmi tőkéről és a gazdasági fejlődésről szóló viták között. Rothstein és Teorell meglátása szerint a hatalomgyakorlás pártatlansága alapvető feltétel a „jó kormányzáshoz” (2008). Rothstein ezt más írásaiban úgy mutatja be, hogy a társadalmi tőkének és a bizalomnak a kialakulását nem a horizontális kapcsolatokhoz, hanem a vertikális és a horizontális kapcsolatok közötti réshez köti: az állam hogyan biztosít szolgáltatásokat az állampolgárok számára, és hogyan ítélkezik felettük (Rothstein 2003). Egy állampolgár csak akkor lesz képes bízni honfitársaiban, ha hisz abban, hogy az állam beavatkozik, és igazságosan ítélkezik az állampolgárok közötti kapcsolatok megromlása esetén. Evans és Rauch a weberi állam jelentőségét hangsúlyozzák, utalva az érdem szerint kiválasztott és kellően megfizetett bürokrácia meglétére, mint az állami intézményrendszer pártatlanságának biztosításához nélkülözhetetlen feltételre (Evans és Rauch 2000). Ezekben az érvekben az állam legitimitása pártatlanságának függvénye. Azon képességének, hogy az állampolgárokat egyformán tudja kezelni, és pártatlanul tud ítélkezni vitáikban. Az állampolgárok később erre alapozzák nem csak a kormányba, de az egymásba vetett bizalmukat is.

Az összehasonlító bánásmód szerinti megközelítés ezért az állam ítélkező és kényszerítő funkcióit helyezi a középpontba. Bizonyos tekintetben ez a megközelítés inkább csak kiegészíti, illetve integrálja a horizontális és a vertikális elméleteket, ahelyett, hogy egy teljesen új elméleti keretet hozna létre. Az adó-ellentételezés kifejezéseit használva hangsúlyozza az ítélethozatal, mint az állampolgárok által elvárt szolgáltatás szerepét, hasonlóképpen, mint ahogyan az az alapvető közjavak, az egészségügy, az oktatás és az infrastruktúra esetében is megfigyelhető. Rothstein és Teorell lényegében egészen odáig mennek, hogy kijelentik: ez az állampolgárok által igényelt elsődleges és alapvető állami funkció. Az összehasonlító bánásmód szerinti megközelítés arra is felhívja a figyelmet, hogy amikor egy állampolgár az államot vizsgálja, akkor azt nem elszigetelten teszi, hanem a honfitársaival való kapcsolatain keresztül. Az állampolgárok közötti horizontális kapcsolatok nem a semmiből jönnek létre. Azokat befolyásolja, sőt akár formálhatja is az állam felé irányuló kollektív viszony. Az összehasonlító bánásmód megközelítése megköveteli, hogy a horizontális és vertikális kapcsolatokat integráltan alkalmazzuk – ahogy azt a 4. ábra is mutatja –, szeparált felhasználásuk ugyanis korlátozott alkalmazhatóságot eredményez. A kettőt egyesítő szemlélet megvilágítja a horizontális és vertikális közötti rés jelentőségét és egy holisztikus, integrált elmélet kidolgozásának szükségességét.

4. ábra

Az összehasonlító bánásmód felőli megközelítés

ELMÉLETI HIPOTÉZIS: MIÉRT EGYEZIK BELE AZ ÁLLAMPOLGÁR AZ ADÓFIZETÉSBE?

A fentebb tárgyalt három elméleti megközelítés alapján három különböző hipotézist fogalmazhatunk meg az állampolgárok adófizetési hajlandóságával kapcsolatban:

- H1: Az állampolgárok hajlandóak adót fizetni, mert elégedettek azokkal a szolgáltatásokkal, amelyeket viszonzásképpen kapnak.
- H2: Az állampolgárok hajlandóak adót fizetni, mert nemzeti és polgári viszonylatban erősen azonosulnak honfitársaikkal.
- H3: Az állampolgárok hajlandóak adót fizetni, mert úgy érzik, hogy az állam igazságosan bánik velük a honfitársaikhoz képest.

Ezek a feltevések ugyanakkor számos fontos kérdésre nem szolgálnak világos magyarázattal. Mely szolgáltatásokat és a szolgáltatásnyújtás mely mozzanatait tekintsük az állampolgár számára a legfontosabbnak? Melyik típusú diszkrimináció a legbomlasztóbb hatású az állampolgárok államról alkotott nézeteit illetően: a polgárok mint egyének közötti vertikális diszkrimináció, vagy a csoportok ellen irányuló horizontális diszkrimináció? A gyakorlati tapasztalatokat ismertető következő fejezetben kísérletet teszünk ezeknek a hipotéziseknek az együttes vizsgálatára, hogy megállapíthassuk érvényességüket és viszonylagos hatásukat, továbbá, hogy megnevezzük azokat a területeket, amelyek továbbra is érintetlenül maradtak.

ADATOK ÉS MÓDSZERTAN

ADATOK: AZ AFROBAROMETER FELMÉRÉSEI

A felhasznált adatok az Afrobarometer-felmérésekből származnak, amelyeket a ghánai Központ a Demokratikus Fejlődésért (Centre for Democratic Development), a dél-afrikai Intézet a Demokráciáért (Institute for Democracy) és a benini Intézet a Politikai Gazdaságtan Empirikus Kutatásáért (Institute for Empirical Research in Political Economy) vezényelt le.² Az országos szintű felmérések összehasonlítható sorozata a demokráciához, a piacokhoz és a civil társadalomhoz fűződő attitűdöket vizsgálta számos afrikai országban. A tanulmányban felhasznált adatok a felmérések harmadik fordulójából származnak, amelyet 2005-ben végeztek el 17 afrikai országban, országonként körülbelül 1200/2400 fős minta felhasználásával és 100 változó vizsgálatával.³ A mintavételi hiba ± 3 az 1200 fős minták és ± 2 a 2400 fős minták esetében. A vizsgálat a választókorú lakosság véletlenszerű kiválasztása során rétegzett mintavételi eljárás alapján készült, és a beszélgetések képzett kérdezőbiztosok részvételével, a helyi nyelveken zajlottak.

FÜGGŐ VÁLTOZÓ

A függő változó a következő kérdésre adott válasz volt: „Kérjük, döntse el, hogy a következő állítással egyetért-e vagy sem: Az adóhatóságoknak mindig joguk van az adószedéshez.” Itt újra hangsúlyozni kell, hogy az érdeklődés középpontjában a hajlandóság állt – vagyis az, hogy az állampolgárok egyetértenek-e azzal, hogy az állam adószedésért felelős intézménye legitim alapokon nyugszik – és nem a teljesítés a kérdés, azaz hogy fizetnek-e adót. A kérdés során a „mindig” és a „joga van” kifejezések használatával az adófizetési hajlandóság normatív jellegét igyekeztek megragadni mint az intézményi követelések legitimációja feltétel nélküli hallgatólagos elfogadásának jelét. A lehetséges válaszokat a hagyományos Likert-skálán adták meg: „Egyáltalán nem értek egyet”, „Nem

2 Az adatok szabadon hozzáférhetőek a www.afrobarometer.org honlapon.

3 A kutatásban részt vevő országok: Benin, Botswana, Dél-afrikai Köztársaság, Ghána, Kenya, Lesotho, Mali, Malawi, Mozambik, Madagaszkár, Namíbia, Nigéria, Szenegál, Tanzánia, Uganda, Zambia és Zöld-foki Köztársaság. Az adatszolgáltatók elismerik, hogy az országok kiválasztásánál szándékosan a liberalizált politikai rendszerekkel rendelkező országok közül válogattak. Az autoriter rendszerek és a fegyveres konfliktusoktól sújtott országok alulreprezentáltak.

érték egyet”, „Közömbös számomra”, „Egyetértek”, „Teljesen egyetértek”. A válaszadást megtagadók, illetve a „Nem tudom” választ adók kikerültek az adatsorból.⁴

FÜGGETLEN VÁLTOZÓK

A független változókat három csoportba osztották: 1. Szolgáltatások – az adó-ellen-tételezés vizsgálatához, 2. NPK – a nemzeti öntudattal kapcsolatos elméletek vizsgálatához, 3. Viszonylagosság – az összehasonlító bánásmód elméletének vizsgálatához.

1. SZOLGÁLTATÁSOK

Az állam és polgárai közötti közvetlen vertikális kapcsolatot a szolgáltatásnyújtás területén belül három szempont szerint vizsgáltuk: hozzáférés, minőség és általános teljesítmény. Minden kategórián belül két alapszolgáltatást vettünk figyelembe: az egészségügyet és az oktatást. Így összesen hat változót vizsgáltunk meg: az állam egészség- és oktatásügyben nyújtott teljesítményének értékelését, az egészségügyi ellátáshoz, illetve az oktatáshoz való hozzáférésre vonatkozó személyes tapasztalatokat és ezen szolgáltatások minőségének lakosság általi megítélését.⁵ Az adatok ilyen szempontok szerinti elemzése a következő kérdések feltevését tette lehetővé: a szolgáltatások fontos kiegészítő változóknak tekinthetők-e, amennyiben igen, akkor mely szolgáltatások és a szolgáltatásnyújtás mely mozzanatai azok?

4 Kísérletet tettünk annak eldöntésére, hogy vajon a „nem tudom” válaszokat mennyire befolyásolta a kérdező személye iránti viszonyulás vagy az iskolai végzettség. A keresztátlálk alkalmazásához azt a kérdést használtuk, amelyet a kérdőívvel kapcsolatos bizalom és a megkérdezett iskolai végzettségének vizsgálata érdekében tettek a kérdések közé. A „nem tudom” választ adók ugyanakkora arányban gondolták, hogy a kérdőívet a kormány vagy az adóhatóság állította össze, mint az egyéb válaszokat adók. Az iskolai végzettség vizsgálata hasonló eredményre vezetett, ezért feltételezhető, hogy a „nem tudom” válaszokat anélkül is figyelmen kívül lehet hagyni, hogy azok jelentősen torzítsanak az eredményeket a kormányzati szervektől való félelem vagy az aluliskolázottság miatt. Ezen feltételezés alátámasztása érdekében megvizsgáltuk, hogy vajon a középső kategóriához („közömbös számomra”) kapcsolt „nem tudom” válaszok mennyire befolyásolják az eredményt: azt találtuk, hogy nem befolyásolják.

5 Az összes változóból kizártuk azokat a válaszokat, amelyek alapján a válaszadók nem rendelkeztek tapasztalattal a közszolgáltatásokról. Ha arányuk jelentős mértékű lenne, akkor az befolyásolná az eredményeket, hiszen az a közszolgáltatások hiányára utalna. Ugyanakkor a tapasztalatokkal nem rendelkezők aránya csupán 6 százalék volt a kórházak és 13 százalék az állami iskolák esetében.

2. NEMZETI POLITIKAI KÖZÖSSÉG

A polgári öntudat mélységének, illetve szintjének megállapításához nehéz változót találni. Mivel a szakirodalom felhívta a figyelmet arra, hogy az etnikai hovatartozás kérdése megnehezíti a nemzeti öntudattal kapcsolatos vizsgálódást (Persson 2008), a felmérések során egy segédkérdést használtak, amelyben a válaszadóktól megkérdezték, hogy mennyire érzik magukat jobban elkötelezve a nemzeti, mint az etnikai identitásukkal szemben. Két segédváltozót alkottunk a kérdés operacionalizálásához: a NationalID azt jelöli, hogy nemzeti öntudatuk erősebb, míg az EqualID a nemzeti és az etnikai identitás hasonló erősségét mutatja.

3. ÖSSZEHASONLÍTÓ BÁNÁSMÓD

Az összehasonlító bánásmód elméletének vizsgálatához olyan mutatóra van szükség, amely képes megragadni, hogy az állampolgár mennyire érzi igazságosnak az állam saját magával szemben tanúsított bánásmódját a többi honfitársával szembeni bánásmódhoz képest. Mivel a függő változó az adózással kapcsolatos, itt két változót használtunk, amely a hatóságok által adócsaláson kapott személyek elleni fellépésre kérdez rá. Az első kérdés így hangzott: „Ön szerint mennyire valószínű, hogy a hatóságok érvényesíteni tudják a törvényt egy magasabb beosztású hivatalnokkal szemben, aki jövedelme bizonyos része után nem fizetett adót?” Ezzel a kérdéssel megragadható, hogy a válaszadó szerint mindenki aki adót csal, hatalmi pozíciójától függetlenül, egyenlő bánásmódban részesül-e. A változót az EnforceOf címmel jelöltük meg. A második kérdés pedig: „Ön szerint mennyire valószínű, hogy egy Önhöz hasonló állampolgár esetében a hatóságok kikényszerítenék a törvény betartását, amennyiben jövedelme egy bizonyos része után nem fizetne adót?”⁶ Ezzel a kérdéssel megragadható, hogy a válaszadó szerint saját magának, illetve a hozzá hasonló embereknek szembe kell-e nézniük valamilyen szankcióval adócsalás esetén – azaz vajon érvényesül-e az egyenlő bánásmód elve, jelezve, hogy a rendszer igazságos. A törvények hatékony betartatása a csalás esetére kilátásba helyezett hiteles fenyegetések rendszerén keresztül hatással van az állampolgárok engedelmes-ségére (Cummings et al. 2005). A függő változó a hajlandóság és a javasolt működési mechanizmus az igazságosság észlelésén keresztül fogható meg. A változót EnforceAll címmel jelöltük meg. A megkérdezett etnikai csoportjával szembeni igazságosságot mérő utolsó változó az EthnicTreat.

6 Ez a két változó vitathatatlanul ugyanazt a hatást eredményezheti. Ugyanakkor a korreláció alacsony, mindössze 19, ami azt jelenti, hogy az egyik változó értékeinek varianciája mindössze 4 százalékban köthető a másik változó szórásnégyzetéhez.

4. KONTROLLVÁLTOZÓK

A felmérés vizsgálta az alapvető demográfiai jellemzők hatásait is: a megkérdezettek korát, nemét, foglalkozását, iskolai végzettségét, etnikai hovatartozását, és hogy városi vagy vidéki térségben lakik-e a megkérdezett. A foglalkozásokat újrakódolták a formális és az informális szektor szerint, hiszen ez egy fontos tényező a tényleges adófizetés valószínűségének meghatározása szempontjából. A saját etnikai csoport hatalmi pozíciója szintén kontrollváltozóként jelenik meg, mert – mint ahogy Kasara rámutatott – az uralkodó etnikai csoportot gyakran magasabb adóterhek sújtják, legalábbis ami a mezőgazdasági termelést illeti (Kasara 2007). Mindezeket kontrollváltozóként vizsgálták az egyedi országhatások ellenőrzéséhez. A modellben egy sor egyéb, az adófizetési szokásokat befolyásoló tényezőt vizsgáltunk: az általános bizalom különböző szintjeit, mivel a bizalom látszólag befolyásolja, hogy milyen mértékben várjuk el a többiektől az adófizetést, és ezáltal elkerülhetővé válik a potyautasság problémája is (Scholz és Lubbel 1998; Fjeldstad 2004; Kjaer 2009), és annak társadalmi megítélését, hogy az adóellenőrök mennyire korruptak. Az utolsó kontrollváltozónk a demokráciával való elégedettség, hogy megkíséreljük elkülöníteni egymástól az állami intézmény és az államforma egyedi hatásait.

MÓDSZERTAN

A függő változó egy ordinális mérési szintű változó, az adatokat egy háromszintű hierarchiális rendszerben helyeztük el: az egyéneket első szintű mintavételi egységekké rendeztük, amelyeket az országhatárokon belül határoztunk meg. Ugyan időnként lineáris regressziót alkalmaztunk a Likert-skálán elhelyezett változóknál, de csak abból a feltételezésből kiindulva, hogy mind a négy intervallum egyenlő hosszúságú. Mivel ezt a feltételezést nehéz megerősíteni, a rendezett probitek használata pontosabbnak tűnik (mint ahogy McKelvey és Zavoina [1975] ajánlották). Nem alkalmaztunk többszintű modellt, mivel a nemzeti, vagy a nemzetinél alacsonyabb szintű változók hiányoztak a modellből; érdeklődésünk középpontjában az egyéni szintű változások álltak, és ezeket nem akartuk elveszteni az aggregációval. Más módszerek segítségével tettük lehetővé az adatok hierarchiális természetének figyelembevételét: az országos szinten rögzített hatásokat, az országoként egyedi regressziókat és a városi/falusi szinten összegzett középértékek szignifikanciaszintjének vizsgálatát használtuk.

A következő egyenlet az állampolgárok adófizetési hajlandóságát mutatja:

Ahol Y_i^* a közvetlenül nem megfigyelhető háttérváltozó, amely az állampolgárok adófizetési hajlandóságára utal és x_i' egy vektor, amely a következő magyarázó változókat fedi:

SE_i = Társadalmi és gazdasági személyes jellegzetességek (nem, kor, foglalkozás, város/vidék)

PS_i = Közzolgáltatások megítélése

NPC_i = Nemzeti öntudat erőssége

CT_i = Összehasonlító bánásmód változói

C_i = Egyéb kontrollváltozók

A mintavételi hiba ε_i , amely azt mutatja, hogy a véletlen mintavétel során kik kerültek a megkérdezettek csoportjába.

EREDMÉNYEK

Az eredmények, amelyeket a 2. táblázat összegez, azt mutatják, hogy az adó-ellen-tételezés és az összehasonlító bánásmód elméletéből származó elemek szignifikánsak. A probitokból származó β -együtthatót nehéz magyarázni, a 2. táblázat megadja a hajlandóság valószínűségének marginális hatásait és ezek standard hibáit minden egyes együtthatóra nézve. Ez annak a valószínűségnek a marginális hatása, hogy a megkérdezett teljes mértékben egyetért azzal, hogy az adóhatóságnak joga van az adószedéshez, amikor az összes többi független változót rögzítjük a középső értékénél.

2. táblázat

Határhatások a rendezett probitek esetében az 5. válaszkategória mellett („teljesen egyetért”)

Elmélet	Változó	1	2	3	4	5
Adó- ellentételezés	Egészségügy kezelése	.031*** (.005)	~	~	.03*** (.005)	.036*** (.008)
	Oktatás kezelése	.017*** (.005)	~	~	.016*** (.005)	-.004 (.009)
	Egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés	.017*** (.004)	~	~	.015*** (.004)	.005 (.006)
	Oktatáshoz való hozzáférés	.012** (.004)	~	~	.011** (.004)	.005 (.007)
	Egészségügy minősége	-.006* (.003)	~	~	-.005 (.003)	.007 (.006)
NPK	Oktatás minősége	.005 (.003)	~	~	.004 (.003)	-.012* (.006)
	NationalID	~	.005 (.005)	~	.002 (.005)	-.002 (.008)
	EqualID	~	.02*** (.005)	~	.014** (.005)	.023* (.008)

Elmélet	Változó	1	2	3	4	5
Összehasonlító bánásmód	EnforcementOf	~	~	.031*** (.004)	.027*** (.004)	.024*** (.006)
	EnforcementAll	~	~	.05*** (.005)	.047*** (.005)	.038*** (.012)
	Etnikai csoport kezelése	~	~	-.021*** (.005)	-.014** (.005)	.022* (.01)
Kontroll- változók	Korrupció	-.002 (.004)	-.006 (.004)	.002 (.004)	.001 (.004)	.01 (.008)
	Bizalom	.017*** (.004)	.021*** (.004)	.013*** (.004)	.016*** (.004)	.025*** (.007)
	Demokráciával való elégedett- ség	.045*** (.004)	.054*** (.004)	.051*** (.004)	.04*** (.004)	.028*** (.007)
Demográfiai kontroll- változók	Városi	-.005 (.004)	-.006 (.004)	-.005 (.004)	-.004 (.004)	-.004 (.006)
	Formális	.008 (.005)	.009 (.005)	.008 (.005)	.009 (.005)	.012* (.006)
	Nincs iskolai végzettség	-.066*** (.017)	-.067*** (.017)	-.066*** (.017)	-.066*** (.017)	-.065*** (.012)
	Első szintű végzettség	-.053** (.019)	-.051** (.019)	-.05** (.019)	-.053** (.019)	-.045** (.018)
	Második szintű végzettség	-.039 (.019)	-.029 (.019)	-.028 (.019)	-.031 (.019)	-.02 (.018)
	Harmadik szintű végzettség	-.019 (.019)	-.015 (.019)	-.014 (.019)	-.017 (.019)	-.005 (.02)
	Nő	-.010** (.004)	-.009** (.004)	-.01** (.004)	-.01 (.004)	-.014*** (.003)
	Kor	-.000 (.000)	-.000 (.000)	-.000 (.000)	-.000 (.000)	-.000 (.000)
	Hatalmon levő etnikai csoport	-.007 (.005)	-.007 (.005)	-.005 (.006)	-.007 (.005)	-.006 (.006)
	Log valószínűség	-35 299.2	35 385.8	-35 248.3	-35 180.2	-35 455
	χ^2	1639.10***	1465.89***	1528.70***	1708.59***	929.49***
	Pseudo R ²	0.0227	0.0203	0.0212	0.0237	0.0184
	N	25 394	25 394	25 394	25 394	25 394

Megjegyzés: Standard hiba zárójelben. A teszteteket a Stata 10.0 programmal végeztük.

Jelmagyarázat: ***Szigénifkáns .001 szinten; **Szigénifkáns a .01 szinten; * Szigénifkáns a .05 szinten

Mint ahogy az első regresszió mutatja, amely tartalmazza az adó-ellentételezési elmélet és a kontrollváltozók alapján érdemesnek talált változókat, az állampolgárok számára biztosított szolgáltatásoknak fontos szerepük van az adófizetési hajlandóság alakulásában. Érdekes módon az egészségügyi szolgáltatások nagyobb hatással voltak az eredményekre, mint az oktatás – hasonlóképpen a hozzáférés is fontosabb volt, mint a minőség. Az a meggyőződés, hogy a kormány jól, vagy nagyon jól kezeli az alapvető egészségügyi szolgáltatások fejlesztését, 3,1 százalékkal növeli annak valószínűségét, hogy valaki teljes mértékben egyetértson az adószedéssel. Az oktatás esetében az egyútt-ható alig haladja meg ennek a felét, 1,7 százalékot mutat. Az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés látszólag nagyobb hatással van az adófizetési hajlandóságra, mint ezen szolgáltatások tapasztalt minősége. Ha valaki könnyen vagy nagyon könnyen jut közegészségügyi vagy oktatási szolgáltatásokhoz, akkor rendre 1,7, illetve 1,2 százalékkal nagyobb valószínűséggel lesz hajlandó adót fizetni. Az alapvető oktatási szolgáltatások igénybevétele során tapasztalt problémák száma nincs statisztikailag szignifikáns kapcsolatban a függő változóval, míg az ezzel egyenértékű, de egészségüggyel kapcsolatos érték szignifikáns ugyan, de hatása nem túl nagy: minden egyes további probléma 0,6 százalékkal csökkenti az adófizetési hajlandóságot.

Az eredmények alapján elkülöníthetjük egymástól, hogy mely alapvető szolgáltatások és a szolgáltatásnyújtás mely mozzanatai számítanak leginkább az állampolgárok adófizetési hajlandósága szempontjából. Az derül ki, hogy míg mindkét szolgáltatás számít, az egészségügyi szolgáltatás biztosítása fontosabb, mint az oktatásé. Ez azért lehet így, mert míg a lakosságnak csak egy kisebb, iskoláskorú gyermeket nevelő része érintett közvetlenül az oktatásügy által, addig a megfelelő egészségügyi ellátásban a teljes lakosság érdekelt. Továbbá a kormány teljesítményének megítélése az alapvető szolgáltatások kezelését illetően általánosságban nagyobb hatással van az adófizetési hajlandóságra, mint a közvetlen tapasztalatok, ami igazolja azt az elképzelést, hogy a szolgáltatásnyújtás dinamikus szemlélete a fontos. Egy állampolgár adózáshoz fűződő viszonyának megváltoztatásához nem elég a szolgáltatásokkal kapcsolatos aktuális tapasztalataiból kiindulni, a javuló szolgáltatásokba vetett reményeit is figyelembe kell venni. Végül, a hozzáférés fontosabbnak látszik, mint a minőség. Mind az egészségügy, mind az oktatás pozitív kapcsolatban van az adófizetési hajlandósággal, de úgy tűnik, hogy csak az egészségügyi ellátás színvonala számít, az is csak kismértékben, és statisztikai szignifikanciája a további regressziókat követően el is tűnik.

Az eredmények csak korlátozott mértékben támasztják alá azt a horizontális megközelítést, amely a nemzeti öntudat elsőbbségét hangsúlyozza az etnikai identitástudattal szemben. Pozitív kapcsolat van a függő változó és a kizárólag nemzeti önmeghatározás mértéke között, de a hatás kicsi, és statisztikailag nem jelentős. A függő változó és a

megosztott etnikai és nemzeti identitás mértéke közötti kapcsolat erősebb és jelentősebb is. A megosztott identitástudattal rendelkezők 2 százalékkal nagyobb valószínűséggel értenek egyet azzal, hogy a kormánynak joga van az adószedéshez. Ugyanez az eredmény statisztikailag szignifikáns, de nem igazolja az elmélet alapján megfogalmazott hipotézist, miszerint az erősebb nemzeti identitástudattal rendelkezők nagyobb valószínűséggel lesznek hajlandók adót fizetni. Ezért az eredmények csak kismértékben támasztják alá azt az elméletet, hogy minél sikeresebb egy állam a minden mást elnyomó nemzeti identitástudat kialakításában, annál többen lesznek hajlandók adót fizetni. Az eredmények inkább azt sugallják, hogy a nemzeti és az etnikai identitás megosztottsága az, ami növeli az állampolgári hajlandóságot.

A 3. modell az összehasonlító bánásmód szerinti megközelítést vizsgálja. Az eredmények azt mutatják, hogy amennyiben valaki hisz abban, hogy a magasabb pozícióban lévő hivatalnokoknak is szembe kell nézniük a büntetéssel adócsalás esetén, akkor az adófizetési hajlandóság 3 százalékkal nő. Az abba vetett hit, hogy valakinek, illetve a hozzá hasonló összes többi embernek büntetéssel kell számolnia, 5 százalékkal növeli a hozzájárulás valószínűségét. A saját etnikai csoporttal szembeni egyenlőtlen bánásmód észlelése szintén fontos tényező. Annak észlelése, hogy a saját etnikai csoporttal szemben időnként, vagy mindig igazságtalanul bánnak, 2 százalékkal csökkenti az adófizetési hajlandóság valószínűségét. Éppen ezért kijelenthető, hogy az adatok alátámasztják azt az elméletet, hogy az állam egyének és csoportok felé irányuló igazságos bánásmódja növeli az adófizetési hajlandóságot.

A 4. modell integrálja a három elméleti megközelítést annak érdekében, hogy megkülönböztethetőek legyenek az állampolgárok holisztikus döntéseinek legfontosabb elemei. A kormány egészségügyi és oktatási kérdéseket illető intézkedései és az egészségügyi ellátáshoz, valamint az oktatáshoz való hozzáférés továbbra is statisztikailag jelentős maradt, de az egészségügyi szolgáltatások észlelt színvonala jelentéktelenné vált. A nemzeti identitástudat jelentéktelen maradt. Az abba vetett hit, hogy a saját etnikai csoporttal szemben igazságtalanul bánnak, hogy a megkérdozetteknek, illetve a hozzájuk hasonló embereknek és a hivatalnokoknak büntetéssel kell szembenézniük adócsalás esetén, továbbra is szignifikáns maradt és megőrizte együttthatóinak értékeit. Az együttthatók értékeit illetően a hozzájárulás valószínűségére legnagyobb hatást gyakorló változó az abba vetett bizalommal volt kapcsolatos, hogy valakinek az összes hozzá hasonló egyénnel együtt büntetéssel kell szembesülnie adócsalás esetén (5 százalék), amit a kormánynak az egészségügyi ellátás érdekében tett intézkedéseinek megítélése követett (3 százalék).

A kontrollváltozók esetében érdemes megjegyezni, hogy egyik regresszió során sem sikerült kimutatni statisztikailag számottevő kapcsolatot a korrupció és az adófizetési hajlandóság között. A legtöbben korruptnak tartják az adóhivatalnokok egy részét,

de ez nem befolyásolja az állam adószedési jogának megítélését. A demokráciával való elégedettség pozitív kapcsolatban van a függő változóval, a hozzájárulás valószínűségét 3,6 százalékkal növeli. A másokba vetett bizalom szintén 1 százalékkal növeli az adófizetési hajlandóságot. A demográfiai mutatókkal kapcsolatos kontrollváltozókat illetően érdemes megjegyezni, hogy nincs statisztikailag jelentős különbség a városi és a vidéki lakosság, illetve a formális szektorban dolgozók között. Ugyanakkor a nők, az iskolázatlanok, illetve a csak elemi végzettségűek esetében jelentősen alacsonyabb annak az esélye, hogy teljes mértékben egyetértsenek az állam adószedési jogával, rendre 1, 6,5 és 5,3 százalékkal. Ebből arra következtethetnénk, hogy kapcsolat van az adófizetési képesség és az adófizetési hajlandóság között, mivel ezek a csoportok általában szegényebbek. A megkérdezett etnikai csoportjának hatalmi pozíciója és a függő változó között nincs szignifikáns kapcsolat. Ez ugyanakkor nem mond ellent Kasara számításainak, csupán azt jelzi, hogy a megkérdezettek nem feltétlenül vannak tudatában annak, hogy az etnikai csoportjukba tartozókat nagyobb adó sújtja, mint a többi csoport tagjait.

Az eredmények magyarázó erejének vizsgálatához, hogy megpróbáljunk további egyedi hatásokat elkülöníteni, az ötödik regresszió során egyrészt a válaszok középértékeit használtuk a kisvárosi/falusi szinten, amely a felmérés legalacsonyabb mintavételi egysége volt. Másrészt csoportokba rendeztük az ehhez a szinthez tartozó standard hibákat. Ahogy az eredményekből látszik, az adó-ellentételezéssel kapcsolatos változókhoz tartozó együttthatók veszítettek jelentőségükből, kivéve az egészségügyi ellátás javítása érdekében tett erőfeszítéseket (amelyek most még inkább marginális hatással voltak a függő változóra) és az oktatás színvonalát (amely statisztikailag szignifikánssá vált). Az összes összehasonlító bánásmóddal kapcsolatos változó szignifikáns maradt, de a hatásuk kisebb lett. Bár az etnikai csoportot érő bánásmód együttthatója pozitív lett, szignifikanciaszintje alacsony. A bizalom és a demokráciával való elégedettség megőrizte jelentőségét és erősségét, míg a korrupció továbbra is jelentéktelen maradt. Ugyan a középértékek használatával a nagyobb eltérést mutató vélemények nagyrészt eltűntek, az eredmények azt sugallják, hogy a függő és független változók közötti legerősebb kapcsolat a kormány egészségügyi ellátással kapcsolatos intézkedései, valamint a hivatalnokok és az állampolgárok büntetéssel való szembenézésének valószínűsége mentén alakult ki.

Amennyiben a regresszió során figyelembe vesszük az országoként rögzített hatásokat is, láthatóvá válik az ordináta-különbségek varianciája. Az országhatások ezen kívül azt is megmutatják, hogy az egyes országok β -együttthatója jelentősen különbözik az alaptól (ami ezen regresszió esetében Malawi). Amennyiben jelentős eltérés mutatkozott az X értékében országoként, a fő független változókat szétbontottuk a kölcsönhatások szerint egyedi országhatásokra és ezeket is beemeltük a regresszióba. Mivel sok szignifikáns kölcsönhatás volt, valószínűsíthető, hogy az X értékek különböznek egymástól és

3. táblázat

Határhatások a függő változón rendezett probitok esetében

Ország	Handle Health	Handle Edu	Access Health	Access Edu	Quality Health	Quality Edu	National ID	Shared ID	Enforcement Of	Enforcement 2	Ethnic Treatment	R2	N
Benin	*06** (0.23)*	*06** (0.23)*	*.002 (0.23)*	*0.28 (0.22)*	*-.01 (0.14)*	*-.02 (0.14)*	*.12*** (0.25)*	*-.04 (0.24)*	-.082*** (0.19)	.11* (0.22)	-.052*** (0.22)	.0805	1198
Botswana	*036 (0.21)*	.012 (0.21)	.023 (0.22)	-.014 (0.23)	.02 (0.18)	-.014 (0.18)	.007 (0.23)	-.021 (0.23)	.032** (0.2)	.066*** (0.2)	-.035 (0.23)	.0188	1200
Dél-afrikai Köztársaság	*017 (0.13)*	*033** (0.13)	.004 (0.12)	-.013 (0.13)	.01 (0.09)	-.016 (0.09)	.021 (0.14)	-.007 (0.16)	.066*** (0.11)	.038** (0.12)	-.013 (0.14)	0.0360	2400
Ghána	*009 (0.32)*	-.01 (0.31)	-.019 (0.26)	.071** (0.25)	.004 (0.18)	-.004 (0.18)	-.03 (0.32)	.028 (0.33)	.039 (0.26)	.137*** (0.07)	.000 (0.3)	.0319	1197
Kenya	*002 (0.14)*	.002 (0.14)	.022 (0.15)	-.002 (0.14)	.017 (0.12)	.006 (0.08)	-.004 (0.08)	.019 (0.17)	-.02 (0.13)	.03 (0.18)	.013 (0.14)	.0293	1277
Lesotho	*058** (0.2)*	.02 (0.36)	*.065** (0.21)	-.02 (0.27)	.019 (0.22)	-.023 (0.23)	-.056 (0.34)	-.043 (0.35)	.034 (0.21)	-.005 (0.04)	-.134** (0.34)	.0279	1161
Madagaskár	*02** (0.07)*	.005 (0.08)	.008 (0.07)	.012 (0.07)	.011 (0.06)	-.007 (0.07)	-.021* (0.1)	.014 (0.11)	.008 (0.06)	.021* (0.07)	-.021 (0.19)	.0189	1350
Malawi	*.019 (0.27)*	.015 (0.27)	.03 (0.24)	-.008 (0.28)	-.02 (0.14)	.029 (0.15)	-.022 (0.31)	-.057* (0.29)	-.013 (0.24)	.087** (0.32)	-.055* (0.25)		
Mali	*.043 (0.25)*	.001 (0.22)	.018 (0.2)	-.046* (0.21)	-.014 (0.14)	.018 (0.15)	.021 (0.24)	.015 (0.21)	.013 (0.18)	.069*** (0.23)	.002 (0.3)	.0275	1244
Mozambik	*023 (0.2)*	.043** (0.19)	-.026 (0.16)	.029 (0.16)	.011 (0.1)	-.014 (0.1)	.001 (0.22)	.04 (0.23)	.000 (0.16)	.035* (0.17)	.008 (-.021*)	.0379	1198
Namibia	*066** (0.22)*	.054* (0.22)	.013 (0.22)	*.068** (0.22)	-.012 (0.14)	.01 (0.14)	.042 (0.28)	.058 (0.31)	-.04 (0.2)	.01 (0.24)	-.014 (0.23)	.0335	1199
Nigéria	*043** (0.15)*	-.012 (0.15)	.007 (0.14)	*.064*** (0.15)	-.017* (0.08)	.019* (0.16)	-.039** (0.16)	.02 (0.13)	.037** (0.13)	.015 (0.12)	.02 (0.12)	0.192	2363
Szenegál	*018 (0.17)*	.024 (0.17)	-.024 (0.15)	.017 (0.15)	-.008 (0.09)	.011 (0.09)	-.007 (0.21)	.004 (0.22)	.01 (0.15)	.04* (0.2)	-.028 (0.23)	.0409	1199
Tanzánia	*048* (0.21)*	.05* (0.25)	.035 (0.21)	-.005 (0.06)	-.016 (0.14)	.005 (0.16)	*.065** (0.26)	.042 (0.49)	.026 (0.19)	.074** (0.26)	-.046* (0.23)	.0302	1304
Uganda	*058*** (0.18)*	.02 (0.19)	.006 (0.16)	-.014 (0.18)	.005 (0.1)	.000 (0.1)	.011 (0.22)	.087*** (0.2)	.079*** (0.15)	.034 (0.27)	-.019 (0.18)	0.181	2400
Zambia	*013 (0.17)*	.022 (0.17)	.026 (0.16)	.022 (0.15)	-.000 (0.1)	.001 (0.1)	-.001 (0.25)	.023 (0.23)	.067*** (0.17)	-.009 (0.24)	-.013 (0.19)	.0334	1200
Zöld-foki szigetek	*033 (0.23)*	.012 (0.23)	.022 (0.2)	-.016 (0.21)	.017 (0.18)	.000 (0.18)	.062 (0.42)	.052 (0.37)	.10*** (0.18)	.012 (0.3)	.09 (0.6)	.0334	1256

Megjegyzés: Standard hiba zárójelben. A teszteteket a Stata 10.0 programmal végeztük.

Jelmagyarázat: ***Szignifikáns .001 szinten; **Szignifikáns a .01 szinten; * Szignifikáns a 0.05 szinten.

ezért a görbe meredeksége is eltérő lesz. A 3. táblázatban mutatjuk be a határhatásokat a negyedik regressziót követően országonkénti bontásban.

Ezek az eredmények igazolják az összehasonlító bánásmód elméletét és az adó-ellentételezés egyes változóit. Ugyanakkor az NPK felőli megközelítést gyakorlatilag egyáltalán nem támasztják alá. Tizenhat ország közül hét esetében az állam egészségügyi politikájának megítélése pozitív, és statisztikailag jelentős hatással volt az adófizetési hajlandóságra (2 és 6 százalék között). Az oktatással kapcsolatos hasonló változó hatása négy országban érte el a statisztikailag jelentős szintet. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés csak egyetlen országban, Lesothóban mutatott egyértelmű és pozitív kapcsolatot, míg az oktatáshoz való hozzáférés három országban volt jelentős. Összességében tehát azt lehet mondani, hogy néhány ország esetében az adó-ellentételezés elmélete részben igazolódott, legtisztábban a kormány egészségügyi politikája esetén. Az erős nemzeti tudat három ország esetében mutatott statisztikailag szignifikáns kapcsolatot a függő változóval. A három ország közül azonban kettőben – Benin és Nigéria esetében – a kapcsolat negatív előjelű volt, ami ellentétes az elmélet előrejelzéseivel. Ezzel szemben tíz országban a szankciókba vetett bizalom pozitív és statisztikailag szignifikáns hatást mutatott az adófizetési hajlandóságra (1,1 és 13,7 százalék között). A közhivatalnokok adócsalásért járó büntetése hat ország esetében növelte az adófizetési hajlandóságot (3,2 és 10 százalék között). Benin esetében érthetetlen módon a kapcsolat negatív volt. Az etnikai csoportok által tapasztalt diszkriminatív bánásmód négy ország esetében mutatott negatív kapcsolatot a függő változóval.

Az eredmények ismeretében már könnyebb eldönteni, hogy melyik elmélet és annak mely elemei határozzák meg az adófizetési hajlandóságot a vizsgált tizenhét afrikai országban. Ami az adó-ellentételezés elméletét illeti, a legnagyobb hatással az alapvető egészségügyi ellátáshoz és az oktatáshoz való hozzáférés, valamint ezen szolgáltatások fejlődésének megítélése járt az összesített eredmények alapján. Az egyedi regressziók ugyanakkor azt mutatták, hogy ezek a tényezők is csak néhány országban játszanak jelentős szerepet. Az összesített eredmény szerint az egészségügyi politika nagyobb hatással volt, mint az oktatás, bár egyes országokban éppen fordítva volt. Ugyanakkor ezek közül egyik sem okozott jelentős változást. Az eredmények nem igazolják a nemzeti polgári öntudat adófizetési hajlandóságra gyakorolt pozitív hatásait. Az etnikai helyett nemzeti önmeghatározás nem okozott szignifikáns változást az összesített eredményekben, két ország esetében viszont negatív hatással volt a függő változóra. Az összehasonlító bánásmód változói voltak a legnagyobb hatással. Ha egy megkérdezett úgy ítélte meg, hogy az összes hozzá hasonló embernek egyforma büntető szankcióval kell szembenéznie, akkor jelentősen növekedett az adófizetési hajlandóság. Más szavakkal ez a változó járt a legnagyobb határhatással az adófizetési hajlandóságot mérő függő változó növekedésének

valószínűségére. Ez a változó a legtöbb ország esetében szignifikáns hatást mutatott az országokonkénti regresszió esetében is. A megfigyeléseket összegezve azt találjuk, hogy míg az adó-ellentételezés és a nemzeti politikai közösség felőli megközelítés csak korlátozott mértékben nyert igazolást, addig az összehasonlító bánásmód elmélete sokkal meggyőzőbb támogatást kapott. Ez utóbbi elméletet korábban nem vizsgálták az adózás szempontjából.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy milyen tényezők határozzák meg az afrikai országok esetében az állami adószedés társadalmi hozzájárulását. Másképpen fogalmazva: mit kell egy államnak tennie ahhoz, hogy az állampolgárok hajlandóak legyenek adózni? Ha az adófizetési hajlandóság az állam legitimációjának fokmérője, akkor ennek milyen összetevői vannak?

Az adószedési jog kiérdekléséhez, a tanulmányban közölt megfigyelések értelmében, az államnak alapvetően az állampolgárokkal szembeni igazságosságra kell törekednie. Bár az összehasonlító bánásmód elméletét korábban még nem vizsgálták az adózással kapcsolatban, az eredmények azt sugallják, hogy az egyenlő bánásmód az adófizetési hajlandóság egyik fontos feltétele. Az adó-ellentételezés elméletének némelyik eleme szintén igazolást nyert. Az eredmények azt mutatják, hogy nem a szolgáltatásnyújtás hatékonysága – a hozzáférés és a minőség – a legfontosabb, hanem a rezponzivitás. Az államnak bizonyítania kell, hogy figyelembe veszi a szükségleteket, és idővel javítja a szolgáltatások minőségét. Az egészségügy és az oktatás jelentősége országról országra változott, de összességében az egészségügy kérdése fontosabb volt.

Az eredményeket összegezve azt találjuk, hogy az adószedési jog kivívása az állam részéről jelentős szerepvállalást igényel, és a szerepvállalásnak több feltételt is ki kell elégítenie. Az állampolgárok közötti ítélkezéshez az államnak egy bizonyos mértékben felülről kell szemlélnie a lakosságot. A legfontosabb feltétel ugyanis a pártatlanság és az igazságosság – két olyan érték, amely megkérdőjelezheti az elszámoltathatóság és a rezponzivitás szigorú szabályainak pontos követését. Ezzel szemben, amikor az állami szolgáltatások központi szerepet játszanak, a rezponzivitás válik az állampolgárok iránti gondoskodás legfontosabb szempontjává. Ebben az esetben az államnak számos feladatot kell ellátnia. Minden egyes feladat ellátásához külön csatornát kell létrehoznia, és a csatornához tartozó normatív szempontokat figyelembe véve kell érintkeznie a társadalommal.

Ez a tágabb vonatkozású megállapítás egy korábban ismertetett vita szempontjából válik igazán érdekessé. Vajon milyen okokra vezethető vissza az afrikai államok illegitimációja, pontosabban, vajon a távolság vagy az elnyomás jellemzi-e jobban az állampolgárok és az állam viszonyát? Annak ellenére, hogy a kérdést itt nem tudjuk megválaszolni, az eredményeink segíthetnek az afrikai állampolgárok preferenciáinak megértésében. Alapvetően az államtól távolságot/pártatlanságot és rögzített szabályokat/reszponzivitást várnak el a különböző állami feladatok függvényében. Ez az észrevétel segíthet átírányítani a figyelmet a kapcsolat dichotóm megközelítéséről a sokkal specifikusabb szempontok vizsgálatára. Például arra, hogy vajon miért nem képes az állam strukturálisan kialakított távolságot a kormányzati teljesítmény javítására használni olyan állami feladatok esetében, amelyek előnyt jelenthetnének, vagy amelyek beágyazottsága nem vezetett reszponzívabb szolgáltatásnyújtáshoz.

Az eredmények alapján levont negatív következtetések legalább annyira érdekesek, mint a pozitívak. Az eredmények nem erősítik meg a polgári öntudat és adózás közötti erős kapcsolatot feltételező elméletet. Hasonló módon, az adóellenőrök korrumpálhatósága és az adófizetési hajlandóság közötti összefüggés sem igazolt. Ugyan az eredmények alapján túlzás lenne azt állítani, hogy a korrupció egyáltalán nincs hatással a legitimációra, de megfigyeléseink azt sugallják, hogy az egyes intézmények iránti bizalomvesztés nem minden esetben vezethető vissza a korrupcióra. Lényegesen több erőfeszítésre lenne még szükség ahhoz, hogy megállapíthassuk, pontosan miért és hogyan lesz a korrupcióból a fejlődést akadályozó tényező. Mindenesetre a rendelkezésünkre álló kezdeti megfigyelések alapján nem bocsátkozhatunk további feltételezésekbe.

A washingtoni konszenzus után született munkák vagy teljesen figyelmen kívül hagyják a normatív megfontolásokat, és kizárólag a technikai képességekre összpontosítanak, vagy besűrítik azokat olyan, a „jó kormányzáshoz” hasonló kifejezések mögé, melyek amennyire tágan értelmezhetőek, legalább annyira értelmetlenek. Nagy igény lenne arra, hogy ennél pontosabb és tárgyilagosabb képpel rendelkezünk a kormányzás alkotóelemeiről és a velük járó normatív feltételekről. Az adófizetési hajlandóság vizsgálata ehhez kínál alternatívát. További kutatásokra lenne szükség ahhoz, hogy az állam-állampolgár és az állampolgárok közötti viszonyok bonyolult kapcsolatrendszeit teljesen feltárhassuk.

Fordította: Palatitz András

Az eredetivel egybevetette: Markó Ferenc

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acemoglu, Daron – Johnson, Simon – Robinson, James A. (2001): The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation. In: *The American Economic Review*, Vol. 91., No. 5.: 1369–1401.
- Allingham, Michael G. – Sandmo, Agnar (1972): Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis. In: *Journal of Public Economics*, Vol. 1.: 323–338.
- Bates, Robert H. (1984): *Markets and States in Tropical Africa*. University of California Press.
- Bayart, Jean-Francois (1993): *The State in Africa: Politics of the Belly*. Longman.
- Bird, Richard – Oldman, Oliver (1990): *Taxation in Developing Countries*. Johns Hopkins University Press.
- Boix, Carles (2001): Democracy, Development and the Private Sector. In: *American Journal of Political Science*, Vol. 54. No. 1.: 1–17.
- Chabal, Patrick – Deloz, Jean-Pascal (1999): *Africa Works: Disorder as Political Instrument*. James Curry – Indiana University Press.
- Cheibub, José (1998): Political Regimes and The Extractive Capacity Of Governments: Taxation in Democracies and Dictatorships. In: *World Politics*, Vol. 50., No. 3.: 349–376.
- Cummings, Ronald G. – Martinez-Vazquez, Jorge – McKee, Michael – Torgler, Benno (2005): *Effects of Tax Moral on Tax Compliance: Experimental and Survey Evidence*. CREMA Working Paper No. 2005.29.
- Englebert, Pierre (2000). *State Legitimacy and Development in Africa*. Lynne Rienner.
- Evans, Peter B. – Rauch, James E. (2000): Bureaucratic Structure and Bureaucratic Performance in Less Developed Countries. In: *Journal of Public Economics*, Vol. 75.: 49–71.
- Fauvelle-Aymar, Christine (1999): The Political and Tax Capacity of Government in Developing Countries. In: *Kyklos*, Vol. 52., No. 3.: 391–413.
- Fearon, James – Kasara, Kimuli – Laitin, David (2007): Ethnic Minority Rule and Civil War Onset. In: *American Political Science Review*, Vol. 101., No. 1.: 187–193.
- Fjeldstad, Odd-Helge (2004): What's Trust For To Do With It? Non-Payment of Service Charges in Local Authorities in South Africa. In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 43., No. 4.: 539–562.
- Haggard, Stephan (1990): *Pathways from the Periphery: The Politics of Growth in the Newly Industrialized Countries*. Cornell University Press.
- Hall, Robert E. – Jones, Charles I. (1999): Why Do Some Countries Produce so Much More Output per Worker than Others? In: *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 114., No. 1.: 83–116.

- Hlophe, Dumisani – Friedman, Steven (2003): ...And their hearts and minds shall follow...? Tax Collection, Authority and Legitimacy in Democratic South Africa. In: *IDS Bulletin*, Vol. 33., No. 3.: 67–76.
- Gillis, Malcolm – Shoup, Carl – Sicat, Gerardo (1990): *VAT in Developing Countries*. World Bank.
- Gillis, Malcolm (1989): *Tax Reform in Developing Countries*. Duke University Press.
- Gloppen, Siri – Rakner, Lise (2003): Accountability through tax reform? Reflections from Sub-Saharan Africa. In: *IDS Bulletin*, Vol. 33., No. 3.: 30–40.
- Kaufmann, Daniel – Kraay, Aart – Mastruzzi, Massimo (2004): *Governance Matters III: Governance Indicators for 1996–2002*. World Bank Policy Research Working Paper 3106.
- Kasara, Kimuli (2007): Tax Me If You Can: Ethnic Geography, Democracy, and the Taxation of Agriculture in Africa. In: *American Political Science Review*, Vol. 101., No. 1.: 159–172.
- Kjaer, Anne Mette (2009): Sources of Local Government Extractive Capacity: The role of trust and pre-colonial legacy in the case of Uganda. In: *Public Administration and Development*, Vol. 29.: 228–238.
- Lederman, Loayza D. N. – Reis Soares, Rodrigo (2001): *Accountability and Corruption: Political Institutions Matter*. World Bank Policy Research Working Paper 2708.
- Levi, Margaret (1988): *Of Rule and Revenue*. University of California Press.
- Lieberman, Evan S. (2003): *Race and Regionalism in the Politics of Taxation in Brazil and South Africa*. Cambridge University Press.
- Mauro, Paolo (1996): Corruption and Growth. In: *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 110., No. 3.: 681–712.
- McKelvey, Richard – Zavoina, William (1975): A statistical model for the analysis of ordinal level dependent variables. In: *Journal of Mathematical Sociology*, Vol. 4.: 103–120.
- Moore, Mick (2004): Revenue, State Formation and the Quality of Governance in Developing Countries. In: *International Political Science Review*, Vol. 25., No. 3.: 297–319.
- Persson, Anna (2008): The Institutional Sources of Statehood: Assimilation, Multiculturalism and Taxation in Sub-Saharan Africa. In: *Göteborg Studies in Politics*, Vol. 111., No. 23.
- Rodrik, Dani – Subramanian, Arvind – Trebbi, Francesco (2004): Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development. In: *Journal of Economic Growth*, Vol. 9.: 131–165.
- Ross, Michael L. (2004): Does Taxation Lead to Representation? In: *British Journal of Political Science*, Vol. 34.: 229–249.

- Rothstein, Bo – Jan Teorell (2008): What is Quality of Government? A Theory of Impartial Government Institutions. In: *Governance*, Vol. 21., No. 2.: 165–190.
- Rothstein Bo (2003): Social Capital, Economic Growth and Quality of Government The Causal Mechanism. In: *New Political Economy*, Vol. 8., No.1.: 49–73.
- Sandmo, Agnar (2005): The Theory of Tax Evasion: A Rhetrospective View. In: *National Tax Journal*, Vol. 58., No. 4.: 643–663.
- Scholz, John T. – Lubell, Mark (1998): Adaptive Political Attitudes: Duty, Trust & Fear as Monitors of Tax Policy. In: *American Journal of Political Science*, Vol. 42., No. 3.: 903–920.
- Schumpeter, Joseph A. (1990): The Crisis of the Tax State. In: *The Economics and Sociology of Capitalism*. Szerk.: Swedberg, R. Princeton University Press.
- Stewart, Frances – Brown, Graham – Cobham, Alex (2009): *The Implications of Horizontal and Vertical Inequalities for Tax and Expenditure Policies*. CRISE Working Paper 65.
- Stotsky, Janet G. – Wolde-Mariam, Asegedech (1997): *Tax Effort in Sub-Saharan Africa*. IMF Working Paper 107.
- Tanzi, Vito – Zee, Howel (2000): Tax Policy for Emerging Markets: Developing Countries. In: *National Tax Journal*, Vol. 53., No. 2.: 299–322.
- Thies, Cameron (2004): State Building, Interstate and Intrastate Rivalry: A Study of Post-Colonial Developing Country Extractive Efforts, 1975–2000. In: *International Studies Quarterly*, Vol. 48.: 53–72.
- Thirsk, Wayne R. (szerk.) (1997): *Tax Reform in Developing Countries*. World Bank
- Timmons, Jeffrey F. (2005): The Fiscal Contract: States, Taxes and Public Services. In: *World Politics*, Vol. 57.: 530–567.
- Van de Walle, Nicolas (2003): *African Economies and the Politics of Permanent Crisis 1979–1999*. Cambridge University Press.

Carolyn Logan

KIVÁLASZTOTT TÖRZSFŐNÖKÖK, MEGVÁLASZTOTT KORMÁNYZÓK ÉS HIBRID DEMOKRATÁK

KÖZKEDVELT SZEMPONTOK A DEMOK-
RÁCIA ÉS A TRADICIONÁLIS HATALOM
EGYÜTTÉLÉSÉRŐL

Eredeti tanulmány: Logan, Carolyn (2009): 'Selected Chiefs, Elected Councilors and Hybrid Democrats: Popular Perspectives on the Co-Existence of Democracy and Traditional Authority.' In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 47, No. 1: 101–128.

Az elmúlt két évtized során egyre intenzívebbé vált az a régóta fennálló vita, amely az afrikai kontinens tradicionális vezetőinek napjaink politikai folyamataiban betöltött szerepével foglalkozik. A demokratizálódást és a decentralizációt szolgáló erőfeszítések, különösen helyi szinten, előtérbe helyezték a hatalomért és a legitimitációért folytatott versengés ügyét. A kérdés továbbra is az, hogy a tradicionális hatalom és a demokratikus kormányzat összeegyeztethető-e, vagy azok eleve kizárják egymást. Össze lehet-e olvasztani a kettőt egy működő és hatékony hibrid rendszerré? Vagy a tradicionális rendszerek potenciálisan antidemokratikus vonásai már eleve lehetetlenné teszik egy elfogadható integrációs modell kialakítását?

Az Afrobarometer által gyűjtött közvélemény-kutatási adatok azt mutatják, hogy a duális hatalmi berendezkedésű rendszerekben élő afrikaiak nem látják különbséget az örökletes törzsfőnökök és a választások útján hatalomra kerülő helyi kormányhivatalnokok között, mint amekkorát a legtöbb elemző várna. Valójában a kiválasztott és a megválasztott vezetők társadalmi megítélése erős és pozitív kapcsolatot mutat. A vezetők megítélése látszólag folyamatosan változik az egyéni „vezetői hatás” függvényében és annak mentén, hogy mennyire sikerül megérteni, hogy a törzsfőnökök és a választott hivatalnokok egy egységes, önálló, és nem egy egymással szemben álló, kettéágazó politikai rendszer közös szereplői. Valamint hogy nincsen egyértelmű ellentét a tradicionális vezető támogatása, illetve az elkötelezett és aktív demokrata lét között. Ahelyett, hogy a politikai hatalom két, egymással versengő erőter közre szorult volna, az afrikaiak látszólag sokkal észrevétlenebbül alkalmazkodtak politikai rendszerük hibrid intézményeihez, mint ahogy azt sokan várták vagy feltételezték volna.

BEVEZETÉS

Az elmúlt két évtizedben felerősödött az a hosszú ideje fennálló vita, amely az afrikai kontinens tradicionális vezetőinek napjaink politikai folyamataiban betöltött szerepével foglalkozott. A demokratizálódást és a decentralizációt szolgáló erőfeszítések, különösen helyi szinten, előtérbe helyezték a hatalomért és a legitimitációért folytatott versengés kérdését. Afrika tradicionális vezetői nem csak hatalmon maradtak – ellenlábasaik kívánságai, határozatai és előrejelzései ellenére –, hanem számos helyen kifejezetten meg is erősödtek. Ennek ellenére sok afrikai kormány még mindig a tradicionális vezetőkkel való kapcsolat fenntartásának a módjával küzd. Ez főleg azokban az országokban jelent állandó kihívást, ahol a falusi szintre is kiterjesztették a demokratikus reformokat. Ugyanakkor, a kormányokhoz hasonlóan, az elemzők sem tudják biztosan, hogy a törzsfőnöki rendszerek hogyan befolyásolják a demokratikus konszolidáció kilátásait.

A vitát éveken keresztül a „modernisták” és a „tradicionalisták” (Keulder 1998), vagy a tradicionalista hatalmat és intézményeket „figyelmen kívül hagyó” és az azt „romanticizáló” (Oomen 2000: 16) között kialakult ellentét határozta meg. Ez az ellentét nem a valós állapotokat mutatta, és ezért nem segítette a megértést. De akármilyen gyengék vagy erősek is a tradicionális vezetők, állandó befolyásuk és szerepük ma már széles körben elismert. Vannak ugyan kivételek, de a legtöbb ország esetében nem beszélhetünk a tradicionális hatalom „hervadásáról”, mint ahogy azt a modernisták egykor remélték, illetve előre jelezték. Ezért a tradicionális vezetés és annak intézményei kulcsfontosságú tényezőkké váltak a demokratizálódási folyamatban. Ennek nem az az oka, hogy ezek az intézmények valamilyen eredendően jó és demokratikus tulajdonsággal rendelkeznek (mint ahogy azt a tradicionalisták állították), hanem az, hogy „jóban-rosszban” ott vannak, és Afrika nagyobb részén egyértelműen fontos szerepet töltenek be a „közhatalom” gyakorlásában (Lund 2006). Az elmúlt évtized során ennek eredményeképpen a vita középpontjába egyre inkább olyan gyakorlatiasabb kérdések kerültek, mint hogyan maradhattak fent ezek az intézmények, hogyan fejlődtek, hogyan alkalmazkodtak a változó politikai környezethez, és hogy milyen megegyezések születtek a különböző kormányok és a tradicionális intézmények között.

Ugyanakkor a vita pragmatista irányú elmozdulása sem feledtetheti, hogy továbbra is alapvető véleménykülönbségek vannak a tekintetben, hogy a tradicionális hatalom és a demokratikus kormányzat egymást teljes mértékben kizáró vagy egymással összeegyeztethető-e, és vajon össze lehet-e illeszteni a kettőt életképes és hatékony módon. A törzsfőnökökkel való együttműködés nem sodorja-e veszélybe az alapvető demokratikus elvek érvényesülését? Veszélybe kerül-e a demokrácia, amikor például a megválasztott vezetők közelharcra kényszerülnek a választott törzsfőnökökkel abban a sokak által zéróösszegű játéknak tartott küzdelemben, amit a hatalomért és az erőforrások feletti ellenőrzésért folytatnak? Lehet-e egyáltalán valaki egyszerre lojális a törzsfőnökhöz és a demokrácia elkötelezett híve? Nem jelenti-e a mai napig a patriarchális törzsfőnökség mellett való elköteleződés a nők jogainak és szabadságának szükségszerű korlátozását? Lehet, hogy a tradicionális rendszerek fennmaradása jelenti a kontinens demokratikus átalakítása előtt álló legfontosabb kihívást? Vagy pont ellenkezőleg, lehet, hogy a törzsfőnökség egy olyan rendelkezésre álló erőforrás, egy olyan eszköz, amely megfelelő körülmények között segítheti a demokratikus intézmények megértését, elfogadását és hatékony működését?

Az Afrobarometer első (1999–2001) és második (2002–2003) fordulójára során gyűjtött adatok új szempontokat és kézzelfoghatóbb elemzési keretet biztosítanak a felmerült kérdések tisztázásához. A tizenöt országra kiterjedő, több mint 35 000 fő bevonásával készített, mélyinterjú alapuló kutatás eredményei segíthetnek abban, hogy megértsük a tradicionális vezetők társadalmi megítélését és ezek változásait, továbbá azt, hogy milyen

a kapcsolat a tradicionális vezetők megítélése, illetve a megválasztott vezetőkről és a demokráciáról alkotott vélemény között.

Az adataink azt mutatják, hogy ezekben a duális hatalmi rendszerekben élő afrikaiak nem látják különbséget az örökletes törzsfőnökök és a választások útján hatalomra kerülő helyi kormányhivatalnokok között, mint amekkorát a legtöbb elemző várna. Ahelyett, hogy egymással versenyző szereplőkként értékelnék őket, a társadalom szemében a tradicionális és a megválasztott vezetők az érem két oldalaként jelennek meg. Összességében elmondható, hogy a tradicionális vezetőket egy fokkal kedvezőbb színben látják, mint a megválasztott vezetőket. Ugyanakkor társadalmi megítélésük egymással szoros és *pozitív* kapcsolatban van. A vezetők megítélése látszólag folyamatosan változik az egyéni „vezetői hatás” függvényében és annak mentén, hogy mennyire sikerül megérteni, hogy a törzsfőnökök és a választott hivatalnokok egy egységes, önálló, nem pedig egy szembenálló, kettéágazó politikai rendszer közös szereplői. Ezért a tradicionális vezetők kedvező megítélése együtt jár a megválasztott vezetők pozitív értékelésével, és ez fordítva is igaz. Ez a pozitív kapcsolat különösen erős a tradicionális hatalom birtokosai és a helyi kormányzati hivatalnokok esetében. Ahelyett, hogy a társadalom tagjai úgy tekintenék rájuk, mint akik élet-halál harcot folytatnak egymással a támogatásért, sorsuk látszólag elválaszthatatlanul összefonódott a közmegítélésben. Az egyéni szintű modernizáció¹ sokkal kisebb szerepet játszik a tradicionális vezetők megítélésében, mint amilyenre számítanánk. A hagyományos hatalom demokratikusságáról folytatott vita szempontjából talán még ennél is fontosabb lehet azonban az, hogy nincsen egyértelmű ellentmondás a tradicionális vezetők támogatása és az elkötelezett, tevékeny demokrata lét között.

Sok afrikai fejében egyáltalán nem létezik az a demokrácia és a tradicionális hatalom közötti versengés vagy ellentmondásosság, amelynek létezését – még ha csak kismértékben is – sokan feltételezik. Az elvárásokhoz és a feltételezésekhez képest az afrikaiak látszólag sokkal észrevétlenebbül alkalmazkodtak politikai rendszerük hibrid intézményeihez, ahelyett, hogy a politikai hatalom két egymással versengő erőtere közé szorultak volna. Törzsfőnökök és kormányzók, szultánok és országgyűlési képviselők, királyok és elnökök. Ugyanannak az egységes és önálló politikai univerzumnak a résztvevői, amely hol jobban, hol kevésbé, de meghatározza az egyének életét. Egy átlagos afrikai szemében úgy tűnik, hogy a demokrácia és a törzsfőnöki rendszer megfér egymás mellett.

1 A szerző az „egyéni szintű modernizáció” kifejezése alatt nem kizárólag az egyes individuumok iskolázottságát, képzettségét érti, hanem olyan más tényezőket is ide sorol, mint például az információval való ellátottság vagy éppen az ennek eredményeképpen kialakuló tájékozottság – *a szerk.*

AZ ADATOK ÁTTEKINTÉSE

Ez az elemzés elsősorban azokra az adatokra épül, amelyeket az Afrobarometer kutatásának első fordulója során gyűjtött 1999 és 2001 között hét afrikai országból (Botswana, Dél-afrikai Köztársaság, Lesotho, Malawi, Namíbia, Zambia, Zimbabwe). A kiindulópontként szolgáló következtetéseket a második forduló során (2002–2003) tizenöt országban elvégzett kutatás eredményeinek elemzésével igazoljuk (bevonva Ghánát, Kenyát, Malit, Mozambikot, Nigériát, Szenegált, Tanzániát és Ugandát). Minden országot egy véletlenszerűen kiválasztott valószínűségi minta reprezentál, amelybe minden felnőtt állampolgárnak egyenlő esélye volt bekerülni. Ugyan a minták nagysága országonként változott – körülbelül 1200 és 3600 megkérdezettet tartalmaztak –, de az itt bemutatott leíró statisztikákban egyforma súllyal szerepelnek.² A nők és a férfiak aránya az összes mintában megegyezik.

Mind az elemzésbe bekerült tizenöt ország között, mind azokon belül nagy eltérések lehetnek a tekintetben, hogy pontosan mit is értenek a „tradicionális vezető, a főnök vagy a vén” alatt.³ Továbbá eltérő az intézmények történelmi megjelenése

2 Ekkora minta esetében a mintavételi hibahatár az ország statisztikáknál ± 2 és 3 százalék között van 95 százalékos konfidenciaszint mellett. Meg kell jegyezni, hogy az Afrobarometer olyan országokban végzett felméréseket, amelyek már átmentek egy minimális szintű gazdasági és politikai liberalizáción, ezért az eredmények nem reprezentálhatják az egész Szaharától délre eső térséget. Az Afrobarometerrel kapcsolatos további információk, a kutatások dokumentációi, a módszertan, az adatok és publikációk megtalálhatóak a projekt honlapján: www.afrobarometer.org.

3 Az Afrobarometer által feltett kérdések angol változatában jellemzően a „tradicionális vezető, főnök és vén” (időnként a vének helyett a törzsfőnök) kifejezéseket használták a tradicionális hatalomra utalva. Természetesen minden etnolingvisztikai csoport saját kifejezéseket használ ezen személyek megjelöléseként. Mint ahogy West és Kloeck-Jensen (1999) megjegyezték, a tradicionális hatalomról folytatott helyi és nemzeti szintű viták során nagy jelentősége van az alkalmazott kifejezésnek, hiszen sok esetben már a tradicionális hatalom képviselőinek megjelölése is megkérdőjeleződik. Az etimológiai sokszínűség miatt az Afrobarometer minden ország esetében egy és hat közötti helyi nyelvre, nyelvjárássra is lefordította a kérdőívekben használt kifejezéseket. Ugyanakkor, mivel jelen esetben az országok közötti összehasonlítás volt a cél, számos általánosan használt kifejezést – mint tradicionális vezetők, tradicionális hatalom, vének és főnök – egymással felcserélhető módon használtunk. Englebert megfogalmazását követtem (2002: 366): „ebben a tanulmányban a tradicionalitás nem a modernitás hiányára utal, hanem olyan intézményekre, amelyek bizonyos mértékű endogén kulturális fejlődéssel jellemezhetőek, összehasonlítva a posztkoloniális államban megszokottakkal”.

annak függvényében, hogy a gyarmati és a posztkolonialista közigazgatásban milyen szabályokat, szerepeket és kapcsolatokat szántak nekik, és hogy hogyan alkalmazkodtak mind egyéni, mind csoportos szinten azokhoz a kihívásokhoz és gyakran konkuráló kezdeményezésekhez, amelyekkel az évek során szembe kellett nézniük. Napjainkban alapvető különbségek vannak az egyes országok között abban, hogy mennyire sikerült a tradicionális intézményeket integrálni, vagy elválasztani az állami bürokráciától, hogy a törzsfőnökök milyen erőforrások felett gyakorolnak hatalmat, és hogy milyen mértékű és természetű szerepet töltenek be, akár hivatalosan, akár nem hivatalosan saját közösségük irányításában.

Az egyes országok között azonban sok hasonlóság is van. Annak ellenére, hogy az évek során az intézmények fejlődése eltérő irányokat követett, a legtöbb esetben az emberek pontosan tudják, hogy mire gondolunk, amikor a „tradicionális vezetőjükről” kérdezzük őket. Választások helyett általában valamilyen örökléshez kötődő (bár gyakran vitatott) igény alapján foglalják el pozíciójukat. Ami még ennél is fontosabb, hogy személyük olyan módon kapcsolódik a társadalmuk kulturális és történelmi gyökereihez, ahogy a hivatalos kormányzati szereplőké nem. A „tradicionális vezető” fogalmához kötődő változatos valószínűségi felfogás tükrében ugyanakkor indokolt lehet némi óvatosság a több országra kiterjedő adatgyűjtés eredményeinek értelmezése során. Mindazonáltal a kutatások alapján levont következtetések értékes kiindulópontként szolgálhatnak annak megértésében, hogy a tradicionális hatalomgyakorlás – akármilyen változatos is legyen – milyen mélyen gyökerezik egy átlagos afrikai fejében és szívében a fejlődő választói demokrácia korában.

TRADICIONÁLIS HATALOMGYAKORLÁS A DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁS KORÁBAN

Mamdani (1996) fogalmazta meg a törzsfőnökökkel szembeni legalapvetőbb érvet: amíg a vidéken élő afrikaiak a főnökök uralma alatt sínylődnek, addig a rendszerben alárendelt pozíciót töltenek be, ahelyett, hogy jogokkal felruházott állampolgárokká válnának. A szavazati jog – az elszámoltathatóság biztosítása szempontjából a legalapvetőbb eszköz – hiányát sokan a tradicionális hatalomgyakorlás intézményrendszere leküzdhetetlen problémájának látják. Ráadásul ezekben a tipikusan patriarchális rendszerekben a nők és a fiatalok hangját szinte teljesen elnyomják (Beall 2006; Bowen 1994; Molutsi 2004; Simuyu 1988). A kritikusok emellett azzal vádolják a tradicionális hatalomra épülő rendszereket, hogy mivel az egyénnel szemben a közösséget helyezik előtérbe, a kényszeres „konszenzuseresésre”, valamint az ellentétekre és nem a szabadon választott egyetértésre épülnek. Így lényegében „a tradicionális hatalom a kormányzás egy antidemokratikus, vagy legjobb

esetben is csak egy nem demokratikus formája” (Mattes 1997: 5–6). Ebből a szempontból ezek az „intézményi csökevények” „akadályozzák az életerős, prosperáló, demokratikus és igazságos társadalom fejlődését, és ezért nincs helyük egy haladó társadalomban” (Owasut idézi Waterman 1972). Abban az esetben pedig, amikor egy kormány megegyezésre jut a törzsfőnökökkel, mint ahogy azt a Dél-afrikai Köztársaságban az Afrikai Nemzeti Kongresszus által vezetett kabinet is tette, a kritikusok arra figyelmeztetnek, hogy ezzel „veszélybe sodorhatják azokat a demokratikus alapelveket, amelyekért olyan nagyon harcoltak” (Beall et al. 2005: 763–764).

Amikor a hangsúlyt ilyen mértékben a választások hiányára helyezik, a bírálók könnyen szem elől téveszthetik a tradicionális rendszerek egyéb sajátosságait, amelyek szintén érdekesek lehetnek a demokráciával való együttélésük vizsgálatánál. Ilyen vonás lehet például, hogy a tradicionális rendszerek lehetőséget biztosítanak az állandó részvételre (szemben az időszakos választásokkal), vagy az, hogy egyszerűen mindenki számára ismerős gyakorlatokat és ebből fakadóan hozzáférhetőséget kínálnak (Logan 2002). Ilyenek lehetnek például az afrikai társadalmakban megszokott közösségi szintű gyűlések, amelyeket különböző neveken ismernek, mint például pitso (Lesotho), kgotla (Botswana), shir (Szomália), baraza (Kenya) stb., és amelyek már hosszú ideje kínálnak lehetőséget arra, hogy a közösség tagjainak széles csoportjai hangot adhassanak véleményüknek a közösséget érintő ügyekben, és hogy részt vegyenek a konszenzusra épülő döntéshozatalban. Ugyan a legtöbb afrikai társadalomra történelmileg jellemző a nők és a fiatalok közügyekből való kirekesztése, a függetlenséget követően ez a társadalmi norma gyors változásnak indult (Beall et al. 2005: 770; Chief Linchwe II 1989). Bár a vezetők kiválasztásának alapja jellemzően az öröklés volt, az öröklés maga értelmezés és manipuláció tárgya maradt (Comaroff 1978). Sok rendszerben ugyanis jelen vannak azok a formális eljárások, amelyek lehetővé teszik a vezetők hatalmának „visszavontását” vagy azok más módon történő eltávolítását, amennyiben nem kapják meg a közösség támogatását (Ayittey 1991: 135–139; Osabu-Kle 2000: 18). Ezért azokat a rendszereket, amelyekben leválthatók az öröklés útján hatalomhoz jutott vezetők, és amelyekre ezáltal a kontinensen a legkevésbé jellemző a stabil központi erőre épülő uralmi rendszer (mint például ahogyan a szomáliak vagy a nuerek között), még mindig demokratikusabbnak értékelhetők (Lewis 1961).

A jelenlegi helyzet ugyanakkor sokkal összetettebb, mint ahogy ezek az értékelések mutatják. A gyarmati és a gyarmatosítás utáni kormányok több évtizeden keresztül tartó manipulációját és az őshonos vezetők ezekre adott reakcióit követően a tradíció tartalma, de akár maga a tradicionális vezető identitása is gyakran megkérdőjeleződött (lásd például Buur és Kyed 2006; West és Kloeck-Jenson 1999). A gyarmati kormányok jelenléte és a nemzeti szintű vezetés mély hatással volt ezen intézmények helyzetére és természetére. A tradicionális vezetők bevonása az angol gyarmati kormányok által irányított indirekt kormányzási

rendszerbe például egyaránt erősíthette és gyengíthette ezen vezetőket, néha egy időben mindkettőt. Ráadásul a modern afrikai vezetők erőfeszítései a tradicionális vezetők és alattvalóik háttérbe szorítására vagy a politikai rendszerbe való beemelésére, és ezáltal a potenciális „szavazatbrókerek” (Lawson 2002) foglyul ejtésére tovább rontotta pozícióikat.

A főnökök és a vének az iránti igénye, hogy ellensúlyozni tudják függőségüket a helyi lakosságtól legitimitásuk, vagy legalább az irántuk való tisztelet megőrzése érdekében, illetve a magasabb szintű hatalom elismerésétől a különböző jellegű legitimitás birtoklásáért, gyakran olyan „Janus-arcú” tradicionális autoritásokat eredményezett, amelyeket a helyi lakosság egyszerre megbecsüléssel és gyanakvással kezelt (West és Kloeck-Jenson 1999: 475–476; lásd még Rouveroy van Nieuwaal 1999). Legújabban a dél-afrikai törzsi rendszer emelkedett ki az apartheid felhői közül, legjobb esetben is vegyes megítélés mellett: a tradicionális hatalmat gyakorlókat néhányan erősen bűnrészes kollaboránsoknak látták, míg mások a közösségük stabilitásában, szolidaritásában és méltóságában betöltött alapvető jelentőségükről festettek optimistább képet.⁴ Míg néhányan a tradicionális vezetők lépéseit alapvetően önérdekkövetésként írták le, mások amellett kardoskodtak, hogy „a főnökök képessége az állam-társadalom dichotómia feloldására” és abbéli funkciójuk, hogy az alárendeltjeik számára nélkülözhetetlen közvetítőkként szolgáljanak, az intézmény erőssége, és segít megmagyarázni annak fennmaradását (Williams 2004: 121; lásd még van Kessel és Oomen 1997).

Ezek után talán nem meglepő, hogy a modern afrikai kormányok sokat kínlódtak azon, hogy megtalálják a tradicionális intézményekhez való kapcsolódás legjobb módját. A tradicionális vezetőket ugyanúgy gyakran száműzték, áthelyezték vagy bebörtönözték, mint ahogy kedveskedtek velük vagy állami fizetéseket biztosítottak számukra. De a két véglet között gyakorlatilag mindegyik bánásmód jellemző volt, akár ugyanannak a változó szélsőjáráshoz alkalmazkodni kívánó kormánynak a felügyelete alatt. Mint ahogy Lawson megjegyezte (2002: 9), „végül az állam továbbra is függő viszonyban maradt a tradicionális hatalommal szemben annak érdekében, hogy a vidéki lakossággal sikerüljön kapcsolódnia”, tehát nem volt szokatlan, hogy míg az új és magabiztos kormányok hatalmuk kezdeti időszakában a tradicionális autoritások felszámolására törekedtek, addig a későbbi években, támogatottságuk visszaesése esetén, azok megerősödéséért könyörögtek.

Annak kérdése, hogy a tradicionális hatalom hogyan illeszkedhet bele a modern politikai rendszerbe, különösen helyi szinten vált fontossá. Ott, ahol ezen vezetők a legnagyobb befolyást gyakorolják az afrikaiak hétköznapijaira, illetve ahol a kormányzattal az erőforrásokért és hatáskörökért folytatott versengés a leghevesebbnek tűnik. Míg nemzeti

4 Murray (2004) kitűnő összefoglalót kínál a Dél-afrikai Köztársaságban lezajlott vitákról és a hozzájuk kapcsolódó politikai reformokról, amelyek a főnökök szerepével és helyzetével foglalkoztak az apartheid után. Lásd még Beall (2006); Beall et al. (2005); és a Dél-afrikai Köztársaság (2002).

szinten a tradicionális vezetők szerepe gyakran kulturális, ceremoniális vagy (sokszor meghatározatlan) tanácsadói szerepkörre korlátozódik, addig közösségi szinten a kormány helyi képviselőivel harcolhatnak a tényleges hatalomért: a földért, az adóbevételért és más erőforrásokért, az igazságszolgáltatás jogáért, a közösségi tevékenységek, illetve döntések feletti befolyásért és akár a szavazatokért. A tradicionális és a választott vezetők közötti, a politikai hatalomért és legitimitásért folytatott harcot gyakran jellemzik zéróösszegű játékként: akármekkora hatalmat is szerezzen a tradicionális vezető az államtól, azt a „hivatalos”, demokratikus államigazgatás veszteségeként könyvelheti el, és ez fordítva is igaz. Az erről szóló vita különösen heves volt Dél-Afrikában, ahol a főnökséget, mint „a helyi politika mindenütt jelenlévő sajátosságát”, elismerték az alkotmányban, és a főnök így sok vidéki területen továbbra is közvetlen hatalmat gyakorolhat (Williams 2004: 114–116). A főnököket és a helyi kormányzati hivatalnokokat gyakran ítélik meg, mint közvetlen harcban álló feleket – mint „két dudást egy csárdában” (Oomen 2000: 14) – egy olyan csatában, ahol a győztes visz mindent, a helyi közösségek szívét, lelkét és erőforrásait.

A valóságban ugyanakkor ennél nehezebb általánosságokat megfogalmazni a tradicionális vezető és a helyi állami hatóságok kapcsolatáról. Oomen (2000: 62) Dél-Afrika még egy viszonylag kis területét vizsgálva is úgy írja le a tradicionális hatalom befolyási övezetét, mint ami az „igazi nemzet” és a pusztán „övezetek” között van. Nem nehéz példát találni az építő jellegű kapcsolatokra sem olyan helyi önkormányzatok és főnökök között, akik felismerték azon kölcsönös előnyöket, amelyeket a sikeres együttműködésből nyerhetnek (lásd Oomen 2000: 62 Dél-Afrikáról; Owusu 1996: 340 Ghánáról).

Nehéz lenne tagadni, hogy a tradicionális vezetők meglehetősen rugalmasságot mutattak. A közösségük politikai és társadalmi életében fennmaradt jelentőségük, akár negatív, akár pozitív értelemben is nézzük, gyakorlatilag elvitathatatlan.⁵ Sok helyen még mindig központi szerepet játszanak a földbirtoklás irányításában, a helyi vitás kérdések eldöntésében, a tulajdon öröklésének szabályozásában, a szokásjog alkalmazásában és a konfliktusok kezelésében. Ráadásul gyakran úgy tekintenek rájuk, mint a közösség kultúrájának őrzőire, akik fontos szerepet játszanak a kulturális események és rituálék során.

Valóban, a tradicionális hatalomgyakorlók nem pusztán a túlélésért küzdenek. Számos országban a demokratizálódás látszólag ezen intézmény feltámadását vagy feltámasztását eredményezte. Mivel a megválasztott kormányoknak egyre inkább válaszolniuk kell a korlátozott erőforrások mellett megjelenő szolgáltatások iránti igényekre, előfordul, hogy a

5 Lásd például ezen tanulmány egy korábbi kiadását, amely Afrobarometer Working Paper 93 címen jelent meg, és amely adatokat tartalmaz a tradicionális vezetőkkel kezdeményezett kapcsolatfelvételek számának más vezetőkkel való interakciók számához viszonyított arányáról és a konfliktuskezelésben játszott szerepükről. Már nem elérhető – *a szerk.*

tradicionális hatalom gyakorlóihoz kell fordulniuk a lakossággal folytatott kommunikáció és mobilizáció érdekében (Murray 2004; West és Kloeck-Jenson 1999). Tehát a politikai liberalizációból származó előnyöket a főnökök is élvezik. De Sousa Santos (2006: 67) a tradicionális hatalom „növekvő aktivitásáról” számol be Mozambikban, és arról, hogy a tradicionális vezetőknek is lehetőségük nyílt olyan érdekcsoportok kialakítására, amelyeken keresztül saját érdekeiket képviselik. Ilyen például a CONTRALESA a Dél-afrikai Köztársaságban.⁶

North (1990) magyarázattal szolgál arra, hogy miért bizonyulhatott a tradicionális hatalmi rendszer ennyire rugalmasnak. Amellett érvel, hogy azok az intézmények, amelyek formálják a társadalmat – beleértve azok formális szabályait és azokat az informális normákat és értékeket is, amelyekre azok épülnek –, viszonylag ellenállóak a változásokkal szemben. Részben a magas információs és a tranzakciós költségek miatt. Vagy mint ahogy Geddes (1991: 50) leírja, a tradicionális normák és értékek fennmaradását magyarázhatja „az informális büntetés és jutalmazás létezése, amely meggyőzi az egyént a kulturálisan elfogadott viselkedés folytatásáról”. Továbbá a társadalom intézményeinek és formális szabályainak gyökeres megváltozása – mint amilyen a választások és a többpárti politizálás bevezetése – nem feltétlenül jár együtt az informális normák és szabályok hasonló irányú, illetve mértékű változásával. Az informális intézmények képesek a változásra és alkalmazkodásra vagy a formális szabályokban (vagy intézményekben) bekövetkező változások következtében, vagy egyéb okból kifolyólag. De a változások csak fokozatosan, kizárólag a határterületeken indulnak meg.

Annak ellenére, hogy North talán túlságosan is óvatosan fogalmaz az intézmények alkalmazkodóképességét illetően, elméletének kritikai implikációi vannak mind a demokratizálódás elméletével, mind a gyakorlatával kapcsolatban. Először is azt sugallja, hogy – mint ahogy láthattuk – a létező intézmények nem fognak egyszerűen eltűnni. Még az olyan alternatívák létezése esetén sem, amelyek támogatóik szemében egyértelműen „jobbak”. Másodszor, egy társadalom az újonnan bevezetett intézményeket – mint amilyenek a választások és a politikai pártok – nem feltétlen képes megérteni, sem azokra reagálni úgy, ahogy azt egy a kulturális és történelmi gyökereket kevésbé szem előtt tartó elmélet jósolná. Harmadszor, North azt állítja, hogy ha a formális intézmények és egy társadalom informális normái és értékei között nincsen összefüggés vagy következetesség, akkor az nagy valószínűség szerint a kettő „szétszakadását” fogja eredményezni, ami gyenge, illegitim és cselekvésképtelen intézményeket hoz létre. Összességében North elmélete egyenesen kritizálja azt a feltételezést, hogy a liberális demokrácia intézményi formái könnyedén adaptálhatóak és általános érvényűek, illetve megkérdőjelezi azt az elképzelést, hogy az

6 A Dél-afrikai Köztársaság Tradicionális Vezetőinek Kongresszusa (Congress of Traditional Leaders of South Africa), amelyet 1987-ben alapítottak, összeköttetésben az Afrikai Nemzeti Kongresszussal; lásd Murray (2004).

afrikaiak egy olyan demokratikus hatalmi rendszert akarnak kialakítani, ami pontosan úgy néz ki, mint a nyugati világban (lásd még Ekeh 1975; Englebert 2000; Landell-Mills 1992).

A hétköznapi afrikai emberek kilátásai ugyanakkor többet nyomnak a latban, mint az eliteké vagy az akadémikusoké, már ami a tradicionális hatalmi rendszer intézményeit és ezek napjaink afrikai politikájában elfoglalt helyét illeti. Épphogy csak elkezdjük összegyűjteni azokat az információkat, amelyek eligazíthatnának abban, hogy hogyan illeszkednek a főnökök közösségük társadalmi-politikai rendszerébe (lásd például Beall 2006; Williams 2004). Most áttérek arra, hogy mivel tud az Afrobarometer hozzájárulni ehhez a vitához. Vajon a nők már türelmetlenül várják, hogy végre felszabaduljanak a közösség véneinek sovinszta befolyása alól? A főnökök támogatása magában rejtje a demokráciaellenességet? Vajon megmaradt legitimitásuk veszélyezteti-e a demokrácia megszilárdulását? Vajon hatalomgyakorlásuk aláássa-e, különösen helyi szinten, a demokratikus úton megválasztott kormánytisztviselők hatalmát?

A TRADICIONÁLIS VEZETŐK OSZTÁLYOZÁSA: EGY MÉRSÉKELTEN POZITÍV ÁTTEKINTÉS

Az első forduló alatt (1999–2001) a dél-afrikai szubrégióban (*Southern Africa*) elvégzett hét felmérés biztosítja a legkiterjedtebb adatsort a tradicionális vezetők társadalmi megítélésével kapcsolatban, Botswana, a Dél-afrikai Köztársaság, Lesotho, Malawi, Namíbia, Zambia és Zimbabwe bevonásával. Fontos megjegyezni, hogy ezek az adatok is korlátozottak egy meghatározó szempontból. A legtöbb, a vezetés intézményére vonatkozó kérdést minden megkérdezettnek feltették. Ugyanakkor a tradicionális vezetőkkel kapcsolatos kérdéseket már csak azok válaszolták meg, akik először a szűrő kérdésre, hogy vajon „rendelkeznek-e tradicionális vezetővel, főnökkel vagy törzsfőnökkel”, igenlő választ adtak. Az összes megkérdezett körülbelül kétharmada jelezte ezt a hét országban.⁷ Arányuk a Dél-afrikai Köztársaságban mért mindössze 19% (408 fő)⁸ és a szomszédos Lesothóban mért 99% között változott (1. táblázat).⁹

7 Az igennel válaszolók aránya a súlyozott minta 66 százaléka volt.

8 Meg kell jegyezni, hogy a Dél-afrikai Köztársaságban tradicionális vezetés alatt élő lakosság 19 százalékos aránya sokkal alacsonyabb, mint a gyakran idézett 40–45 százalékos vagy annál magasabb arány. Lásd például Murrey (2004: 3) és Williams (2004: 114).

9 Nem minden országban hozzáférhetőek az adatok a tradicionális vezetés alatt élő lakosság arányát illetően. Az előző lábjegyzetben hivatkozott, a Dél-afrikai Köztársaságból származó 40–45

1. táblázat

Van-e a mintában tradicionális vezetést vizsgáló rész

	A minta mérete (fő)	Van tradicionális vezetője (fő)	A tradicionális vezetővel rendelkezők aránya (%)
Botswana	1 200	892	74
Dél-afrikai Köztársaság	2 200	408	19
Lesotho	1 177	1 159	99
Malawi	1 123	1 123	93
Namíbia	1 183	781	66
Zambia	1 198	661	55
Zimbabwe	1 200	683	57
Összesen	9 366	5 707	63

Kérdés: Van tradicionális vezetője, főnöke vagy törzsfőnöke?

Azokat, akiknek van tradicionális vezetőjük, a felmérés további részében megkérdeztük vezetőjük irántuk mutatott érdeklődéséről, megbízhatóságáról, és hogy vajon a főnökök vagy tradicionális vezetők általában mekkora mértékben érintettek a korrupcióban. A megkérdezetteknek ezután hasonló kérdéseket tettek fel országuk elnökével, parlamenti képviselőivel és a helyi állami tanácsosokkal kapcsolatban. Az ebben a fordulóban (első forduló) bemutatott eredmények a megkérdezettek csak azon csoportját reprezentálják, akiknek van tradicionális vezetőjük. Nem meglepő, hogy ez a szűrő a minta torzulását eredményezte. Például a tradicionális vezetők uralma alatt élők aránytalanul magas

százalékos értékek eredete ismeretlen; elképzelhető, hogy a számokat egyszerűen a vidéki lakosság arányára vezették vissza, amely a legutóbbi népszámlálás adatai szerint 43 százalék. Ugyanakkor, mint látható, a Dél-afrikai Köztársaság lakosságának azon része, amely önmagát úgy tekinti, mint akinek van tradicionális vezetője, sokkal kisebb. Sok vidéki lakos nem gondolja azt, hogy tradicionális vezetője lenne. Ezzel szemben néhány országban sokkal többen gondolják azt, hogy tradicionális vezetőjük van, mint amekkora az adott ország vidéki lakossága (például Botswanában a lakosság 74 százalékának van tradicionális vezetője, de csak a lakosság 51 százaléka él vidéken; ugyanezek az értékek Lesothóban rendre 99 százalékos és 72 százalékos arányt mutatnak). A teljes mintát figyelembe véve a megkérdezett vidéki lakosság 83 százalékának, míg a városi lakosság 27 százalékának van tradicionális vezetője. A vidéki lakóhelyből kiindulva tehát nem lehet pontos képet kapni a tradicionális vezetők befolyásáról. A vidéki lakosság arányát mutató értékeket az Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programja (UNDP) által gyűjtött adatok szerint használtuk (2002: 162–165).

számban kerültek ki a vidékiek, az idősebbek és a kevésbé iskolázottak csoportjából.¹⁰ De a második, immár az összes megkérdezettet reprezentáló forduló eredményeinek elemzése során nagyrészt sikerült igazolni az első forduló eredményeit. Így már némi fenntartással ugyan, de elkezdhetünk foglalkozni a lényeges megállapításokkal, kezdve a tradicionális vezetők megítélésével.

Az Afrobarometer először arra volt kíváncsi, hogy a megkérdezettek szerint a tradicionális vezetők mennyire kísérik figyelemmel személyes problémáikat: „Ön szerint mennyire érdekli a helyi vezetőt, hogy mi történik Önnel, illetve mennyire hallgatja meg az Önhöz hasonló emberek véleményét?”. A megkérdezettek átlagosan 63%-a mondta azt, hogy a tradicionális vezető inkább „érdeklődő” vagy „nagyon érdeklődő” a problémáik iránt, minden harmadik megkérdezett szerint (33%) pedig „nagyon érdeklődő” (1. ábra). A namíbiaiak jelezték a legnagyobb bizalmat tradicionális vezetőjük jó szándékát illetően, 78%-uk szerint ténylegesen foglalkoznak az emberekkel. A malawiak nem sokkal lemaradva követik őket. Az ellenkező póluson a dél-afrikaiak vannak: mindössze 48%-uk (a már egyébként is viszonylag kicsi alcsoportnak) gondolja úgy, hogy saját tradicionális vezetőik érdeklődést mutatnak alattvalóik szükségletei és problémái iránt. A következő kérdésben arra voltunk kíváncsiak, hogy „Mennyire bízik abban, hogy a helyi vezető helyesen cselekszik?” Azon dél-afrikai szubrégióban élő lakosok, akiknek van ilyen vezetőjük, mérsékelt bizalommal vannak irántuk: 55%-uk mondta, hogy „legtöbbször” vagy „mindig” bízik abban, hogy vezetője helyesen cselekszik, míg csupán 12%-uk jelezte, hogy soha nem bízik bennük. Ismét a dél-afrikaiak bíznak a legkevésbé (35%), míg a namíbiaiak (72%) és malawiak (61%) a leginkább.

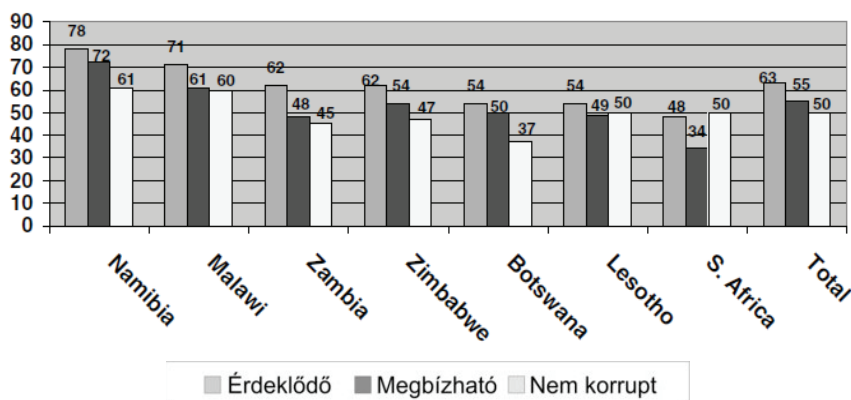
Végül az Afrobarometer megkérdezte, hogy „Mennyi főnök vagy tradicionális vezető érintett a korrupcióban?”. A megkérdezettek ötven százaléka gondolja úgy, hogy a tradicionális vezetők aránylag kevésbé érintettek a korrupcióban. Ők azt a választ adták, hogy csak „néhányan, kevesen” vagy „szinte senki/senki” nem vesz részt ezekben az illegális tevékenységekben. Ezzel szemben kevesebb mint 23%-uk gondolja úgy, hogy az összes, vagy szinte az összes korrupciós, míg a megkérdezettek másik negyede (25%) azt mondta, hogy nem ismeri annyira őket, hogy a kérdést meg tudja ítélni. Botswana-ban, ahol a tradicionális vezetők „modern” politikai rendszerbe való beilleszkedése a legnagyobb fokú, láthatjuk a legnagyobb bizalmatlanságot integrációjukkal kapcsolatban. Csupán 37%-uk gondolja, hogy nem korrupciós, ugyanakkor meglepő azok aránya (46%), akik állításuk szerint nem tudnak eleget a kérdés eldöntéséhez. Csak 14%-uk mondta, hogy sokan korrupciós. Vajon a kérdéssel kapcsolatos tudás és vélemény ilyen mértékű hiányából

10 Az eredmények a részleges (tradicionális vezetővel rendelkező) és a teljes (súlyozott) mintában rendre: 82% és 63% vidéki; 58% és 48% csak alapkörű oktatásban részesült; és 31% és 27% 45 évesnél idősebb.

az következik-e, hogy a botswanaiak mégsem kötődnek annyira erősen tradicionális vezetőikhez, mint ahogy azt sok elemző sugallta (lásd például Chief Linchwe II 1989)? Vagy Botswana főnökeit – azáltal, hogy soha nem tapasztalt mértékben integrálódtak a politikai rendszerbe – olyan szinten romlottá tette a rendszer, hogy azt már egy átlagos botswanai számára kényelmetlen lenne bevallani (lásd például Logan 2002)?

1. ábra

A tradicionális vezetők megítélése, első forduló

Kérdések:

- Mennyire érdeklődik helyi vezetője az önhez hasonló emberek véleménye iránt? (százalék, érdeklődik/nagyon érdeklődik)
- Mennyire bízik abban, hogy helyi vezetője helyesen cselekszik? (százalék, legtöbbször bízik/mindig bízik)
- A tradicionális vezetők vagy főnökök mekkora része vesz részt a korrupcióban? (százalék, néhányan, kevesen/szinte egyik sem, egyik sem)

A faktoranalízisből az derül ki, hogy erre a három kérdésre válaszolva, ami a tradicionális vezetők integritására és tulajdonságaira kérdez rá, ugyanahhoz a megközelítéshez jutunk a tradicionális vezetőkhez fűződő viszonyok és megítélésük tekintetében.¹¹ A három kérdést ezért összevonhatjuk egy egységes, öt szintből álló Tradicionális Vezetők Percepció Indexbe (Perceptions Index for Traditional Leaders), ahol az 1-es a tradicionális vezetők nagyon negatív, az 5-ös a nagyon pozitív, míg a 3-as a semleges megítélését jelenti.

¹¹ Kinyerhető egy egyszerű faktor, amely a variancia 62%-át magyarázza, Eigen-érték: 1,861, Cronbach-alfa: 0,735.

Mint ahogy a 2. táblázat mutatja, az index középértéke a hét dél-afrikai szubrégióhoz tartozó ország esetében 3,4; ami azt jelenti, hogy akik tradicionális vezetők irányítása alatt élnek, alapvetően pozitívan értékelik őket. A térségben a legrosszabb értékelést a dél-afrikaiak adták, aminek középértéke 3,0 volt. Tehát nagy átlagban azoknak a dél-afrikaiaknak a véleményében, akik tradicionális vezetés alatt élnek (az összes dél-afrikai csupán 19%-a), a semlegesség politikáját választva, hasonló mértékben keveredik a negatív és pozitív megítélés. Ezzel szemben Namíbiában a tradicionális hatalom alatt élők majdnem kétharmada pozitív osztályzatot adott ezen vezetőknek, 3,9-es középértékkel.

2. táblázat

Percepció index, tradicionális vezetők

	A tradicionális vezetők megítélése (középérték)
Botswana	3,9
Dél-afrikai Köztársaság	3,3
Lesotho	3,6
Malawi	3,4
Namíbia	3,4
Zambia	3,2
Zimbabwe	3,0
Összesen	3,4

A KIVÁLASZTOTTAK ÉS A MEGVÁLASZTOTTAK HARCA

Hogyan viszonyul egymáshoz a tradicionális vezetőknek ez a viszonylag kedvező megítélése azok között, akik ilyen hatalmi rendszerben élnek, és a dél-afrikai szubrégió demokratikus úton megválasztott kormányzati képviselőiről alkotott kép? Ugyanarra a három kérdésre alapozva, azaz a korrupció, a bizalom mértéke és az emberek iránti figyelem vizsgálatával Percepció Indexet készítettünk a helyi kormányzat (Malawi és Namíbiai egyes részeinek figyelmen kívül hagyásával, ahol a felmérések időpontjában nem voltak helyi kormányzati szervek), a parlamenti képviselők, az elnök és a végrehajtó hatalom értékeléséhez.¹² Az eredményeket a 2. ábra mutatja be.

12 A végrehajtó hatalom megítélésnek indexéhez egy faktort használtunk, Eigen-érték: 1,991, ami a teljes variancia 66%-át magyarázza és Cronbach-alfa: 0,746. A parlamenti képviselőket vizsgáló index esetében: Eigen-érték: 1,928, ami a teljes variancia 64%-át magyarázza és Cronbach-alfa: 0,721.

Összehasonlítva a két index középértékeit, kiderül, hogy a hét ország esetében a válaszadók mérsékeltlen, de következetesen jobb osztályzatokat adtak a tradicionális vezetőknek (a hét országra számolt középérték 3,4), mint bármelyik demokratikus úton megválasztott hivatalnoknak: helyi állami tanácsos (középérték 3,0), parlamenti képviselő (középérték 3,0), az elnök és a végrehajtó hatalom (3,1). Míg a különbségek egészen jelentéktelenek Botswana és Lesotho esetében, sokkal jelentősebbek Malawi, Zambia és Zimbabwe vonatkozásában. Az utóbbi ország esetében egy teljes pont választja el egymástól a tradicionális vezetőt a képviselőktől és az elnöktől. Csak Namíbia esetében kapott egy hivatalos hatalmi ág – a végrehajtó hatalom – magasabb pontot, mint a tradicionális vezetők, és itt is csak egytized ponttal.

A tradicionális vezetők és a megválasztott hivatalnokok közötti minimális különbség Botswanában és Lesothóban valószínűleg mindkét ország esetében a tradicionális vezető „modern” politikai rendszerben való nagyfokú integráltságát mutatja (Englebert 2002: 346), ami Botswanában egy tudatos folyamat eredménye, míg Lesothóban valószínűleg már eleve jelen volt. Mindkettő ország etnikailag viszonylag homogén társadalommal rendelkezik, és nem kellett megélnie a nemzeti és a helyi állampolgári lét közötti versengést olyan szinten, ami bizonyos mértékben aláásta volna a tradicionális hatalmat. Mint ahogyan az más, kevésbé egységes országokban történt, mint például a Dél-afrikai Köztársaság vagy Zambia. Úgy tűnik, hogy ilyen körülmények között egy átlagos állampolgár fejében nem alakul ki akkora különbség a kormány és a tradicionális hatalom között.

Érdemes megjegyezni, hogy míg a dél-afrikaiak voltak a hét ország közül a legkritikusabbak tradicionális vezetőikkel szemben, kiderült, hogy a demokratikusan megválasztott vezetőiket még ennél is jobban kritizálják. Ezzel szemben a namíbiaiak nem csak tradicionális vezetőik megítélésében voltak nagyvonalúbbak, de megválasztott vezetőik értékelése során is. Ezért elképzelhető, hogy a két ország közötti jókora különbség a tradicionális hatalom megítélése tekintetében nem kifejezetten a tradicionális vezetőkről alkotott elképzelések közötti mérhetetlenül nagy különbségekre utal, hanem inkább általában a vezetéssel többé (Dél-afrikai Köztársaság) vagy kevésbé (Namíbia) kritikus hozzáállásra. A következő részben még visszatérek erre a kérdésre.

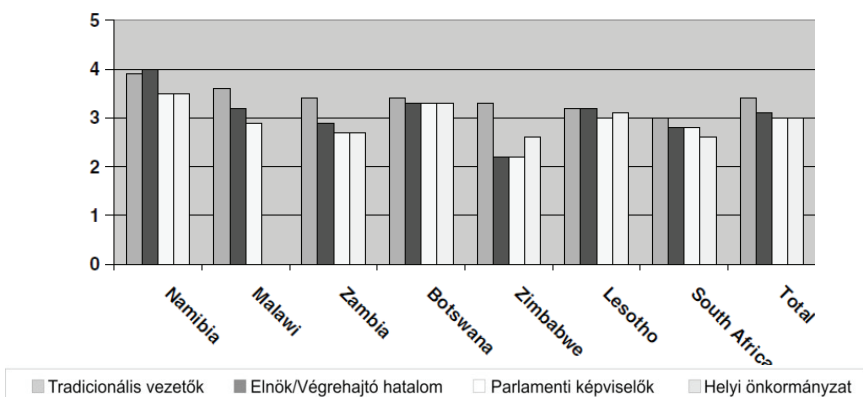
A helyi önkormányzatok esetében Eigen-érték: 1,963, ami a teljes variancia 65%-át magyarázza és Cronbach-alfa: 0,735.

A TRADICIONÁLIS VEZETŐK MEGÍTÉLÉSÉNEK MAGYARÁZATA

Rengeteg hipotézis létezik és adhat magyarázatot a tradicionális vezetők általános megítélésére. Az egyik legkézenfekvőbb az a feltételezés lenne, hogy az egyén „modernizációs szintje” jó kiindulópont lehet. Azt várhatnánk, hogy a fiatalabb és iskolázottabb városi lakosság nagyobb valószínűséggel támogatja azt a tradicionális vezetőkkel kapcsolatos elképzelést, hogy azok egy letűnt, visszamaradott, a demokrácia előtti korszak képviselői, és ezért inkább negatívan értékelik őket. Továbbá sok elemző abból indul ki, hogy a nők érdekeit sérti a tradicionális hatalom férfiközpontúsága (lásd például Beall 2006); ezért arra számíthatnánk, hogy a férfiak nagyobb mértékben támogatják a tradicionális hatalmat, mint a nők. De túl ezeken a kezdeti feltételezéseken, mi más magyarázhatná ezen vezetők osztályzatait?

2. ábra

Percepciós indexek, összes vezető¹³

Megjegyzés: Az ábra az indexek átlagos értékeit mutatja az érdeklődés, a megbízhatóság és a korrupcióban való részvétel szempontjából minden vezető esetében.

13 A tradicionális vezetőkkel kapcsolatos ábrához hasonlóan, a második ábrában bemutatott, az elnök/végrehajtó hatalom, a parlamenti képviselők és a helyi kormányzati hivatalnokok szerepét vizsgáló indexeket is a tradicionális hatalom alatt élő válaszadók száma alapján kalkuláltuk. Meg kell jegyezni, hogy amennyiben az összes válaszadót bevonjuk a számításokba, a két modell közötti különbségek minimálisak lesznek, kettő index kivételével 2 százaléknál alacsonyabb az eltérés. Ezért azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nincsen túl nagy különbség a végrehajtó hatalom, a parlament és a helyi önkormányzat megítélésében a tradicionális vezetővel rendelkező és nem rendelkező válaszadók között.

Többváltozós regresszió analízis alkalmazásával nem csak a modernizációs hipotézis érvényességét vizsgálhatjuk meg, de egyéb lehetséges magyarázatok feltárására is kísérletet tehetünk. Az általunk megvizsgált kiegészítő változókat az alábbi kategóriákba osztottuk:

- Teljesítménykiértékelés: Befolyásolja-e a demokratikusan megválasztott kormány, a vezetők és a kulcsfontosságú ügyekben nyújtott teljesítményük társadalmi megítélése a tradicionális vezetők alkalmasságának és megbízhatóságának megítélését? Ha például valaki magas osztályzatot ad a megválasztott vezetőknek, és/vagy úgy ítéli meg, hogy a megválasztott kormány jó munkát végez a gazdaságirányítás és a földbirtokhoz jutás kérdéseit illetően – amelyek hagyományosan a főnökök befolyása alá tartozó területek –, akkor vajon nagyobb-e az esély arra, hogy a tradicionális vezető szerepét kevésbé meghatározónak ítéli meg a megkérdezett, illetve, hogy alacsonyabb osztályzatot ad neki?
- Bizalom: Vajon az, aki nagyobb bizalommal viszonyul honfitársaihoz, a tradicionális vezető iránt is nagyobb bizalommal lesz?
- A demokráciához és a választásokhoz fűződő viszony: Vajon azok, akik támogatják a demokráciát, és hisznek a választásokban, nagyobb eséllyel fogják elutasítani az örökletes főnökségi rendszert? Megfordítva a kérdést, vajon azok, akik hajlamosabbak elfogadni a kormányzás nem demokratikus formáit, jobb szemmel fogják nézni azt, amit mások a főnökségi rendszer autoriter intézményeinek tartanak? Vajon azok, akik hisznek abban, hogy a választások ténylegesen hozzájárulnak a jobb képességű vezetők kiválasztódásához, vagy azok, akik közvetlen szerepet vállálnak a választási kampányokban és a gyűléseken, kevésbé fogják megbecsülni a nem választások útján hatalmat szerző tradicionális vezetőket?

Emellett vizsgálom az egyes országokat érintő állandó hatásokat is, amiből kiderül annak mértéke, hogy az országokra jellemző egyedi vonások (például a saját, egyedi történelem, az intézményrendszer, a gazdasági sajátosságok vagy egyéb, az elemzésben nem ellenőrzött faktorok) mennyire meghatározó tényezők a tradicionális vezetők megítélésének.

3. táblázat

A percepció indexek magyarázata a tradicionális vezetők esetében, első forduló

	B (nem egységesített)	Beta (egységesített)	Korrigált R-négyzet
Állandó	2,117***		
Szociodemográfiai/modernizációs			
Kor	0,002	0,023	0,008
Képzettség	-0,031*	-0,049	
Városi vagy vidéki	-0,090	-0,033	
Nem	-0,046	-0,022	
Kormányzati teljesítmény			
Gazdaságpolitika	0,020	0,028	0,108
Földpolitika	-0,016	-0,022	
Végrehajtó hatalom megítélése	0,065**	0,069	
Parlament megítélése	0,069**	0,069	
Helyi önkormányzat megítélése	0,200***	0,204	
Általános bizalom			
A legtöbb ember megbízható	0,070**	0,050	0,018
Demokráciához fűződő viszony			
Demokrácia támogatása	0,005	0,003	0,018
Az autoriter hatalomgyakorlás elutasítása, index	-0,013	-0,012	
A szavazat számít	0,024*	0,039	
Választási kampányban való részvétel	-0,005	-0,006	
Jelölt vagy párt mellett végzett munka	0,047*	0,049	
A kormány megértése	-0,013	-0,015	
Ország (Botswana kivételével)			
Lesotho	-0,051	-0,009	0,058
Malawi	-	-	
Namíbia	0,471***	0,147	
Dél-afrikai Köztársaság	-0,136*	-0,043	
Zambia	0,187**	0,067	
Zimbabwe	0,184**	0,067	
Korrigált R-négyzet (teljes modell)	0,143		

Jelmagyarázat: * P=<0,05; **P=<0,01; ***P=<0,001

A 3. táblázat mutatja a többváltozós regresszió analízis eredményeit, amelyben a tradicionális vezetőkre vonatkozó Percepció Index a függő változó. A modell a tradicionális vezetők megítélésében jelentkező teljes szórás körülbelül 14%-át magyarázza, tehát elfogadható kiindulópontot biztosít a percepciók eltérésének magyarázatához, de ennek ellenére sok mindent homályban hagy. A modernizációs hipotézis nem igazán magyarázza a szórás mértékét, így annak a modellhez való hozzájárulása elenyésző (korrigált R-négyzet=0,008). Sem a kor, sem a városi-vidéki lakosság közötti különbség nem okoz

jelentős eltérést. Az oktatás ezzel szemben számottevő hatást eredményez, mégpedig az elvárt (negatív) irányban. Azonban viszonylag alacsony magnitúdóval. Jegyezzük meg ugyanakkor, hogy mivel a válaszadók saját magukat választották be a vizsgált csoportba (lásd 10. lábjegyzet), az okozott torzulás itt meghatározó tényező lehet. A fiatalabb és városokban élő egyének, akik kevésbé viszonyulnak jóindulatúan a tradicionális vezetőkhöz, egyszerűen kizárhatták magukat a vizsgált csoportból, elutasítva azt a nézetet, hogy nekik tradicionális vezetőjük lenne. Mindazonáltal ezek az eredmények egyértelművé teszik, hogy még ha lennének is ilyen modernizációs hatások, azok messze nem univerzálisak, hiszen az elemzett alminták még így is jelentős arányban tartalmaztak városi (18%) és fiatalabb (69% negyvenöt év alatti) válaszadókat, és ezek látszólag ugyanolyan eredményeket mutattak, mint a vidéki és az idősebb megfelelőjük.

A férfiak és a nők tradicionális vezetőkről alkotott nézetei közötti jelentéktelen különbség kifejezetten említésre méltó, főleg a patriarchális tradicionális intézmények potenciálisan diszkriminatív jellegével kapcsolatos kézenfekvő aggodalmak tükrében. Ez valószínűleg azért lehet így, mert ahogy Beall (2006: 468) feltételezi, a nők egyszerűen elfogadják a diszkriminációt, mint a kultúrájuk és a hagyományaik részét. De egy másik magyarázat szerint ez azt is jelentheti, hogy nincsen megfelelő tudásunk arról, hogy a tradicionális rendszerek milyen hatással vannak a nőkre, nem ismerik az összes lehetséges módját a nők részvételének, és azt, hogy hogyan tudnak profitálni a rendszerből. Még annak ellenére is, hogy közben esetleg bizonyos tekintetben szembe kell nézniük a diszkriminációval. Ensminger (1997) például megjegyezte, hogy a földbirtoklás tradicionális rendszereinek megreformálására tett erőfeszítések Kenyában a közösség ellenállásába ütköztek. Részben azért, mert a tradicionális rendszerekbe beágyazott, a nőket védő mechanizmusokat a reformok során nem vették figyelembe, és ezért meg is szüntették azokat. Ezért talán nem lenne szabad ennyire gyorsan arra a következtetésre jutni, hogy a tradicionális hatalomgyakorlás minden kétséget kizáróan kedvezőtlenebb hatást gyakorol a nőkre, mint a választásokra épülő politika. Ez egy olyan téma, ami még további vizsgálatot és elemzést igényelne.

A kormányzati teljesítmény értékelésével kapcsolatos kiegészítő változó a többihez képest jóval erőteljesebb magyarázatot kínál (korrigált R-négyzet=0,108). Ugyanakkor a kormány gazdasági és földbirtoklási ügyekben végzett munkájának megítélése nem jelentős. Inkább a másik három percepció index az – a végrehajtó hatalom, a parlament és a helyi vezetők értékelése –, ami jelentős magyarázóerővel bír. De észre kell venni ezen hatások irányát is: a tradicionális vezetők megítélése pozitív kapcsolatban van minden más vezető megítélésével. Továbbá a kapcsolat azokkal a legerősebb, akikről sokan azt gondolják, hogy a tradicionális vezetők legfőbb „versenytársai”: a helyi önkormányzati hivatalnokokkal. Valójában a helyi önkormányzati hivatalnokok megítélésére vonatkozó

index egész modellünk legerősebb kiegészítő változója. Más szavakkal: a társadalom jóindulatáért folytatott harcban a tradicionális vezetők nemcsak hogy nincsenek versenyben a megválasztott kormánnyal sem országos és különösen nem helyi szinten – emlékezzünk a „két dudás egy csárdában” hasonlatra – de úgy tűnik, hogy egymást támogatják.

Sok minden magyarázhatja mindezt. Az egyik, ahogy a fentiekben Namíbia és a Dél-afrikai Köztársaság vonatkozásában már felvettem, hogy az egyén valószínűleg olyan viszonyban áll a vezetéssel, a „vezetői hatással”, ami többé-kevésbé pozitív, többé-kevésbé kritikus az összes vezetőtípussal szemben – és potenciálisan a többi átlagemberrel szemben is. Vagy attól függetlenül, hogy szerepüket egyértelműen felismerték-e vagy sem, ezeket a statisztikákat az is eredményezhette, hogy az emberek a tradicionális vezetőket alapvetően egy egységes kormányzati apparátus szereplőinek tartják, amiben vannak választott kormányzati szervek is. Ezért ugyanolyan szempontok szerint értékeli a teljesítményüket, mint a megválasztott vezetőket. Más szavakkal fogalmazva, ahelyett, hogy a kormányt a tradicionális rendszer mellé helyeznék, fejükben egy hibrid kormány képével élik mindennapjaikat. Amennyiben elégedettek a kormányzás minőségével, ezt ugyanúgy írhatják a tradicionális vezetők és a kormányzati hivatalnokok, mint egy egységes politikai rendszer résztvevőinek számlájára.

Ezen magyarázatok közül az elsőt (a vezetők iránti általános megítélést – *a szerk.*) tovább erősíthetik az általános érvényű bizalom hatásai, azaz az érzés, hogy „a legtöbb ember megbízható”. A változóhoz tartozó pozitív előjel összefüggésben van azzal a gondolattal, hogy a vezetők megítélése egyéni szinten legalább részben a vezetők és a társadalom iránti általános beállítódással van kapcsolatban.

De a második magyarázatot is megerősítheti, hogy nincsen egyértelmű összeegyeztethetlenség a demokráciával kapcsolatos társadalmi hozzáállás és a tradicionális intézmények iránti hűség között. A legtöbb esetben az egyén demokráciához fűződő viszonya – attól függetlenül, hogy a demokráciát, vagy (legalább nem elutasító módon) az autoriter hatalmat támogatja – gyenge előrejelző hatással bír a vezetői képességek értékelésével kapcsolatban (korrigált R-négyzet=0,018). Azok, akik a demokráciát tartják a legjobb kormányformának, és azok, akik elutasítják a diktatórikus alternatívákat, nem valószínű, hogy kedvezőbb színben látják a tradicionális vezetőket. A sokak által érzékelt ellentét a tradicionális uralkodók és a választás útján hatalomra kerülő kormány között egy átlagos afrikai számára nem annyira magától értetődő. Amikor a választásokon való részvételt elemezzük, a hatások pontosan ellenkező irányúak azzal, mint amit sokan várnának. Azok, akik hisznek a választásokban és abban, hogy szavazatuk ténylegesen befolyásolja a kormányzás minőségét, nagyobb valószínűséggel lesznek pozitív véleményekkel a tradicionális vezetőkről, mint például azok, akik egy képviselőjelölt vagy egy politikai párt számára dolgoztak. Éppen ezért itt nem találhatunk bizonyítékot arra, hogy a tradicionális

hatalomhoz való hűség és a demokratikus elköteleződés egymást kizáró dolog lenne. A demokrácia támogatása szorosan együtt él a tradicionális hatalom elfogadásával.

Végül jegyezzük meg, hogy a kiegészítő változók második legfontosabb kategóriája (korrigált R-négyzet=0,058) az egyes országok esetében megfigyelhető állandó hatások, különösen Namíbia esetében.¹⁴ Ebből arra következtethetünk, hogy a tradicionális vezetők iránti attitűdöket nem csak az egyénre vagy a csoportra jellemző sajátosságok alapján, de a teljes közösség által megélt közös tapasztalatokra adott reakcióként is értelmezni kell. A Dél-afrikai Köztársaság (és Lesotho, ahol a hatások elhanyagolhatóak) kivételével az összes országban kedvezőbben ítélik meg a tradicionális vezetőket, mint Botswanában. Ez némileg meglepő annak tudatában, hogy Botswanában van a tradicionális és a modern politikai rendszer a leginkább integrálva. Ugyanakkor összefügg azzal az egyéb országok esetében releváns megállapítással, hogy a tradicionális vezetők politikai rendszerbe való integrálása növelheti a rendszer, mint egész, legitimitását, míg közben aláássa a tradicionális vezetők pozícióit. Ezekben az esetekben a tradicionális vezetők nem csak a korrupciónak és a járadékfizetési elvárásoknak vannak jobban kitéve, de hátrányosan érintheti őket a növekvő távolság is (mind tényleges, mind átvitt értelemben), amely az új kormányzati szerepük miatt köztük és saját közösségük között alakulhat ki (Logan 2002).

14 Meg kell jegyezni, hogy az Afrobarometer első kutatási fordulójának idején Malawiban nem léteztek helyi önkormányzatok, így az ország kiesett az elemzésből, amikor a helyi önkormányzatok megítélésének indexét állítottuk össze. Ugyanakkor, amikor a modellt újra lefuttattuk vagy ezen index kihagyásával, vagy az összes hiányzó adatot 3-as középértéken kódolva, azt találtuk, hogy csak csekély hatással volt a szignifikanciára és a többi változó irányultságára vagy viszonylagos befolyására (noha a helyi önkormányzatokat értékelő index kihagyásával keletkező modell korrigált R-négyzet-értéke, nem meglepő módon, csökkent).

A TRADICIONÁLIS VEZETŐK OSZTÁLYOZÁSA: MÁSODIK FORDULÓ

Az Afrobarometer második fordulójának során (2002–2003) csak egy kérdést tettek fel a tradicionális vezetők értékelésével kapcsolatban: ez a bizalomra vonatkozott.¹⁵ De ebben az esetben a felmérést már tizenöt országban végezték, és a kérdést minden országban minden válaszadónak feltették. Ezért a második forduló szélesebb alapot biztosít a tradicionális vezetők értékeléséhez és lehetőséget ad az első percepciós modell vizsgálatához, ami az első forduló (kiterjedését tekintve) korlátozottabb adataiból épült fel. A tradicionális vezetőkbe vetett bizalmat összehasonlítva a más vezetők és számos kulcsfontosságú kormányzati intézmény iránti bizalommal, a 4. táblázatban foglalt eredményeket kapjuk.

Újra azt találjuk, hogy számos országban a tradicionális vezetők viszonylag jól szerepelnek a megválasztott vezetőkkel összehasonlítva. A négy szempontcsoport mentén ők érik el a legmagasabb pontszámot a tizenöt ország közül nyolcban. Ezzel szemben a Dél-afrikai Köztársaságban, Tanzániában és Ugandában a legalacsonyabb pontokat kapták. Ugyanakkor a legnagyobb meglepetést Namíbia okozza: egyelőre tisztázatlan okból kifolyólag, a tradicionális vezetők most csak az elnökök pontjainak harmadát kapták, szemben az első forduló során mért fej-fej melletti eredménnyel.

15 Az Afrobarometer által készített kérdőívek egy olyan kiterjedt vizsgálatba vonták be a megkérdezetteket, amelyek megközelítőleg száz kérdést tartalmaztak. Több egymást követő kutatási forduló lezárását követően kénytelenek voltunk kompromisszumot kötni között, hogy megőrizhessük a demokrácia iránti attitűdöket vizsgáló alapkérdéseket, és hogy közben kielégíthessük azon igényünket, hogy további, a demokrácia és a kormányzás minőségével kapcsolatos kérdéseket is feltehessünk. A tradicionális hatalommal kapcsolatos attitűdök vizsgálata különösen az első kutatási fordulóban volt hangsúlyos, a második és a harmadik fordulóban nem kapott akkora szerepet. Ugyanakkor a negyedik fordulóban viszonylag kiterjedt kérdéscsoport foglalkozott a tradicionális vezetők szerepével. Ezért a negyedik fordulóból származó adatok (amelyeket 2008-ban gyűjtöttek – *a szerk.*) segítségünkre lehetnek a téma további vizsgálata során. A negyedik kutatási forduló során használt kérdőívek elérhetők az Afrobarometer honlapján: www.afrobarometer.org/questionnaires.html.

4. táblázat

A vezetőkhöz és az intézményekhez vetett bizalom, második forduló

	Tradicionális vezető	Elnök, miniszterelnök	Parlament	Helyi önkormányzat	Hadsereg	Rendőrség	Bíróságok
Szenegál	79	73	52	51	82	70	68
Mali	78	71	62	51	79	63	50
Malawi	68	48	38	33	72	64	61
Mozambik	62	75	54	42	48	50	59
Lesotho	58	58	49	49	50	51	58
Tanzánia	55	79	69	60	72	51	54
Botswana	54	44	37	34	60	57	57
Ghána	54	65	48	38	54	51	45
Zimbabwe	53	46	37	39	55	52	55
Zambia	51	46	40	16	52	42	49
Kenya	49	70	53	36	58	27	37
Uganda	47	61	48	77	51	43	51
Namíbia	42	76	47	31*	50	48	42
Nigéria	31	18	11	17	21	11	12
Dél-afrikai Köztársaság	19	37	31	20	32	35	39
Összesen	53	58	45	38	56	48	50

Kérdés: Mennyire bízik a következő intézményekben, vagy túl keveset tud róluk ahhoz, hogy megítélhesse? (% , eléggé/nagyon)

Jelmagyarázat: * Az esetek 60%-án felül, ahol nincs helyi önkormányzat

5. táblázat

A tradicionális vezetőkbe vetett bizalom magyarázata, második forduló

	B (nem egysége- sített)	Beta (egységesített)	Korrigált R-négyzet
Állandó	1,650***		
Szociodemográfiai/modernizációs			
Kor	0,003***	0,026	0,080
Képzettség	-0,067***	-0,096	
Városi vagy vidéki	-0,159***	-0,055	
Nem	-0,022	-0,008	
Kormányzati teljesítmény			
Az elnökbe vetett bizalom	0,073***	0,074	0,172
A Parlamentbe vetett bizalom	0,132***	0,127	
A helyi önkormányzatba vetett bizalom	0,216***	0,209	
Az elnök teljesítmény	-0,024**	-0,022	
A parlamenti képviselő teljesítménye	-0,007	-0,007	
A helyi kormányzó teljesítménye	0,035***	0,032	
Az elnöki hivatal korrupcióban való részvétele	-0,020*	-0,017	
A megválasztott vezetők a korrupcióban	0,007	0,006	
Demokráciához fűződő viszony			
Demokrácia támogatása	0,005	0,003	0,005
Az autoriter hatalomgyakorlás elutasítása, index	0,008	0,005	
A kormány megértése	-0,013	-0,011	
A választások a legjobb módja a kiválasztásnak	0,011	0,010	
Ország (Botswana nélkül)			
Dél-afrikai Köztársaság	-0,692***	-0,156	0,138
Ghána	-0,205***	-0,034	
Kenya	-0,260***	-0,059	
Lesotho	-0,211***	-0,035	
Malawi	0,432***	0,070	
Mali	0,398***	0,067	
Mozambik	-0,156**	-0,026	
Namíbia	-0,551***	-0,058	
Nigéria	-0,372***	-0,085	
Szenegál	0,571***	0,093	
Tanzánia	-0,296***	-0,049	
Uganda	-0,568***	-0,129	
Zambia	0,068	0,011	
Zimbabwe ¹⁷	-	-	
Korrigált R-négyzet (teljes modell)	0,268		

Jelmagyarázat: * P=<0,05; **P=<0,01; ***P=<0,001

16 Zimbabwét kihagytuk az elemzésből, mivel a regresszióban felhasznált változók közül több nem szerepelt a Zimbabwében használt kérdőívekben. Noha amennyiben a hiányzó változókat kihagyva, de Zimbabwét bevonva végezzük a regressziót, nem okoz jelentős változást az eredményekben.

Lefuttattunk egy második, többváltozós regresszió analízist, amely során alapvetően ugyanazt a modellt használtuk, mint a fentebb bemutatott első forduló adatok kiértékelésénél, most viszont a tizenöt ország összes válaszadójára kiterjedően. A függő változó ebben az esetben a tradicionális vezetőkbe vetett bizalom volt.¹⁷ Az 5. táblázat mutatja be az elemzés eredményeit. Legelőször is meg kell jegyezni, hogy egy mindenkire kiterjedő minta alkalmazásával, amely minden megkérdezettet tartalmaz (nem csak a tradicionális vezetővel rendelkezőket), a második forduló modell jelentősen hatékonyabbnak bizonyult a tradicionális vezetőkbe vetett bizalom eltéréseinek megmagyarázásához. A korrigált R-négyzet=0,268 volt.

Összességében az eredmények egyértelműen igazolták az első modellünket. A legfontosabb kiegészítő változók előjele és szignifikanciája, valamint a teljesítmény, a demokratikus attitűdök és az országjellemzők viszonylagos jelentősége a két modellben egészen hasonlóan alakultak. A leginkább említésre méltó különbség, hogy a szociodemográfiai változók az összes megkérdezett bevonásával nagyobb magyarázó erővel bírnak a második forduló modellben, és bizonyos mértékben jobban alátámasztják a modernizációs hipotézist, mint az első forduló eredményei. Egyéb körülmények változatlansága mellett a fiatalabb, városban élő és jobban iskolázott afrikaiak kisebb valószínűséggel bíznak a tradicionális vezetőkben, mint az idősebb, vidéken élő és kevésbé iskolázott társaik. Ugyanakkor ezen tényezők még mindig sokkal kevésbé alkalmazhatóak az attitűdök értelmezéséhez, mint a teljesítményértékelések. Továbbá ez a modell is azt mutatja, hogy a nemek közti különbségnek *nincsen hatása* a tradicionális vezetők megítélésére.

A legerősebb magyarázó változót ismét a többi vezető teljesítményének értékeléséből kapjuk. Ugyanúgy, mint az első modell esetében, a helyi állami tanácsosok osztályozása adja a legerősebb előrejelzéseket, különös tekintettel a bizalomra. Ez alátámasztja a fentebb már sugallt elméletet, hogy a tradicionális vezetők megítélése párhuzamosan fejlődött a megválasztott vezetők – köztük *főként* a helyi vezetők – megítélésével, ahelyett,

17 Mivel a két kutatási forduló során más kérdéseket emeltek a kérdőívbe, némi különbség van a két modell között. Különösen a tradicionális vezetőkkel, a vezetői feladatokkal, az elnök, a parlamenti képviselők és a helyi kormányzók teljesítményével kapcsolatos kérdésekben történt változtatás a második forduló során. Ezért az első forduló esetében összeállított indexek felhasználása helyett a három indexet felcseréltük hét változó sorozatára, amelyek egymástól függetlenül képesek a vezetőket érintő bizalom, teljesítmény és korrupció mérésére. Továbbá az „összevont bizalom” változót kihagytuk a modellből, mivel a második forduló során használt kérdőívben nem volt erre vonatkozó kérdés. A demokráciával kapcsolatos attitűdökre kérdező blokkot szintén módosítottuk, de a demokrácia iránti támogatást, az autoriter rendszerek elutasítását és a kormányzati munka megértését vizsgáló kérdéseket meghagytuk, hasonlóképpen azt is, hogy vajon a megkérdezettek szerint a választás-e a legjobb módja a vezetők kiválasztásának.

hogy azzal ellentétes irányban változott volna.¹⁸ A gyakori feltételezést, hogy a tradicionális vezetők szinte definíció szerint konfliktusban állnak a demokratikus úton megválasztott vezetőkkel, semmi nem támasztotta alá.

Ez a modell igazolta az első fordulás eredmények közül azt is, hogy nincs ellentmondás a demokrácia iránti elköteleződés és a tradicionális vezetőkbe vetett bizalom között. A demokratikus attitűdök magyarázó ereje gyakorlatilag nulla. Még a választásokról, mint a vezetők kiválasztásának legjobb módjáról történő erős meggyőződés sem csökkentette a tradicionális vezetőkbe vetett bizalmat.

Mint változócsoporthoz, az országghatások kínálják a magyarázatok második legerősebb kategóriáját. Ezek minden országban jelentősek, kivéve Zambiát. Kevés meglepetés született; ugyan némileg ellentmondásban az első forduló eredményeivel, a legtöbb országban negatívabb a tradicionális vezetők megítélése, mint Botswanában. Csak Malawi, Mali és Szenegál esetében pozitívabb, ami összefüggésben van azokkal a máshol bemutatott megfigyelésekkel (Logan 2008), miszerint a három ország jelenti a tradicionális vezetők leghűségesebb támogatóinak otthonát. Hasonlóképpen nem meglepő, hogy Ugandában és a Dél-afrikai Köztársaságban a megítélés jóval negatívabb, mint Botswanában.

KIVÁLASZTÁS, VÁLASZTÁS ÉS HIBRIDIZÁCIÓ

Összességében két fontos megállapítást tehetünk az adatok alapján. Az első, hogy az afrikaiak nem tesznek akkora különbséget a választott és a kiválasztott vezetőik között, mint amekkorára a legtöbb elemző vagy a liberális demokrácia szószólói számítanának. Ahelyett, hogy a megkérdozettek politikai környezetükre a várt módon reagálnának, azaz úgy, mintha a két csoport egymással ellentétben lenne, és választaniuk kellene a két alternatíva között, a megkérdozettek erősen *pozitív* kapcsolatot képzelnek el a kettő között. Értékelésüket látszólag a vezetéssel kapcsolatos közös beállítódás, vagy másképp a „vezetői hatás” határozza meg, és a hatalom kettős rendszerét úgy kezelik, mint egy egységes és önálló egész két részét. Másodsorban arra sem látunk bizonyítékot, hogy a tradicionális uralkodók iránti hűség és az egyén demokrácia iránti elköteleződése egymással

18 Jelöltük az elnök és a parlamenti képviselők teljesítményét jelző mutatók esetében a negatív előjeleket, de ennek hatása elenyésző. Továbbá ezek a mutatószámok csak akkor negatívak, amikor az elnök és a képviselők iránti bizalmat mutató, sokkal erősebb hatással járó változókat kontroll alatt tartjuk. Amennyiben például a bizalmat vizsgáló változókat kivesszük a modellből, a teljesítménnyel kapcsolatos mutatók előjele pozitív lesz.

ellentmondásban lenne. Az általános várakozásokkal szemben a tradicionális vezetőkről a legpozitívabb értékelést adók nem kevésbé elkötelezettek a demokrácia iránt, mint az ezen vezetőket elutasítók. Sőt mi több, a tradicionális rendszerek támogatói még kissé aktívabb résztvevői is a demokratikus rendszernek.

North elmélete arról a tendenciáról, hogy a normák és értékek inkább fokozatosan, mintsem egyik pillanatról a másikra, hirtelen változnának, és annak a valószínűségéről, hogy az új intézmények inkább beolvadnak, helyett, hogy felcserélnék a már létező rendszereket, segíthet megérteni az új felfedezések jelentését. A vezetők kiválasztása helyett azok megválasztása talán a liberális demokrácia modelljének legközpontibb tétele. Érvényessége megkérdőjelezhetetlen. Pontosan ez okozza a kibékíthetetlen ellentétet az „örökletes” (jóllehet gyakran vitatott) hatalomgyakorlás „tradicionális” rendszerével szemben, amelyben a választásoknak nem jut világos szerep. De akármilyen egyéb demokratikus intézményt dicsőítenek is, a többpárti választások egyszerűen nem részei Afrika hagyományos politikai örökségének. North ezért arra számítana, hogy egy közösség formális intézményeinek megváltoztatása – például a többpárti választások, mint a vezetők kiválasztásához szükséges intézmény meghonosítása – nem feltétlenül jár együtt a társadalom informális normáinak hasonló változásával. Más szavakkal, az emberek szavazójoggal való felruházása nem eredményezi automatikusan a társadalom elköteleződését a választások, mint „egyetlen megoldás” iránt.

Ezt további bizonyítékok is megerősítik. A félreértés elkerülése érdekében azonban meg kell jegyezni, hogy az afrikaiak értékelik a választásokat és a szavazati jogukat érintő egyre növekvő biztonságot. Az Afrobarometer harmadik fordulója során (2005–2006)¹⁹ például a megkérdezettek 82%-a értett egyet azzal, hogy a választások a vezetők kiválasztásának a legjobb módja. De politikai felfogásukba még mindig nem építették be annyira a választások, mint „a kormányzás helyes módjának” gondolatát, mint ahogy azt a nyugati világ tette. Ez egyértelművé vált, amikor megkértük az embereket, hogy magyarázzák el, mit jelent számukra a demokrácia (ami egyébként széles körű támogatottságot élvez, mint „a legjobb kormányforma”). Amikor az Afrobarometer megkérdezte a vizsgálati alanyoktól, hogy „Ha egyáltalán jelent valamit, akkor mit jelent Önnek a demokrácia?”, a válaszadók mindössze 6%-a említette a választásokat vagy a szavazást első helyen, és csupán egy másik 6%-uk a második vagy harmadik helyen. Ehelyett a demokrácia sokkal erősebben párosul az emberi szabadságjogok és a nagyobb személyes és kollektív szabadság gondolatával (31% jelölte első helyen). A demokrácia és a választások jelentése vagy tartalma közötti gyenge asszociációt részben az indokolhatja, hogy az afrikaiak még mindig nem győződtek meg a választások hatékonyságáról. Például a megkérdezettek

19 A második fordulóhoz képest a korábban felsorolt országokon túl még Benin és Madagaszkár került be a mintába.

csupán 46%-a mondta azt, hogy a választások „lehetőséget adnak a választópolgároknak arra, hogy elmozdítsák hivatalukból azokat a vezetőket, akik nem azt csinálják, amit a nép szeretne”. A választások hatékonyságával kapcsolatos kételyek oka nem más, mint amit North jósolt, amikor a formális intézmények és a társadalom uralkodó normái és értékei közötti diszharmóniáról beszélt.

Az a megállapítás, hogy az afrikaiak némileg ambivalens – vagy esetleg néha következtelen – attitűdökkel rendelkeznek a választásokkal kapcsolatban, megerősítést nyert a helyi szinten vizsgálódó tanulmányok által, amelyek a választásokra épülő politika és a közösségi normák kapcsolatát tanulmányozták. Ugandában, Karlström (1996: 497) beszámolója szerint, a tradicionális vezetők és a helyi állami tanácsosok megítélésének összehasonlításakor azt találjuk, hogy a választás és a kiválasztás közötti különbségtétellel „a forrásaim alig, ha egyáltalán bármennyire is foglalkoztak a kérdés tárgyalása közben”. Unszolás hatására a válaszadók elismerték a kettő közötti különbséget, sőt „a választások iránti fenntartás nélküli preferenciájukat” is kinyilvánították. Mindazonáltal a főnökségi és a tanácsosi rendszert inkább hasonlónak, mint különbözőnek látják.²⁰ A választás intézményének a Dél-afrikai Köztársaság vidéki területein való „bevezetéséről, értelmezéséről és beillesztéséről” szóló tanulmányában Williams hasonlóképpen arra az eredményre jutott, hogy ugyan „a választásokat legitim és szükségszerű eszköznek tartják a politikai hatalom átruházása és elosztása során [...]”, hiba lenne azt feltételezni [...], hogy az emberek számára a választás az egyetlen megoldás lenne. Ehelyett sokan egyszerűen úgy értelmezik a választásokat, mint egy „lehetőség megoldást”. Ebből kifolyólag Williams forrásai nemcsak hogy toleránsak voltak a párhuzamos intézményekkel szemben, de *számítottak* is azok meglétére.

Az intézményi fejlődés és a hibridizáció fentebb leírt folyamata természetesen még nem zárult le, és változások még mindkét irányban megfigyelhetők. Karlström (1996: 498) megjegyzi például, hogy a választások iránti elköteleződés párhuzamosan nő azzal, ahogy az ugandaiak újabb és újabb tapasztalatokat szereznek a szavazással, a társadalom „uralkodó politikai ideáljainak” megvalósításához szükséges eszközzel kapcsolatban. Williams (2004: 123) azt vette észre, hogy a társadalom, a kormány és a fejlesztési ügynökségek felől érkező nyomás miatt a „főnökök megkísérelték »újrafeltálni« saját szerepüket az állam és a társadalom között fontos szerepet játszó közvetítőkként a hivatalos választások alatt, és mint helyi szintű demokraták, akik hajlanak a helyi intézmények átalakítására, amennyiben a társadalom változást sürget”. Ezek az átalakítások széles skálán mozognak. Onnantól kezdve, hogy a korábban kiszorult társadalmi csoportok különösen a nők és a fiatalabbak számára nagyobb teret próbálnak nyitni a részvételhez, egészen odáig, hogy

20 Lásd még Friedrich Schaffer (1998) munkáját a választások helyi kilátásaival kapcsolatban Szenegálban.

egyes területeken választásokat tartanak a főnökök kiválasztásához (inzinduna). A főnökség és a demokrácia ezért egy olyan „kölcönösen egymásra ható folyamatot alkot, amely szemléltetni tudja egyrészt a demokratikus átalakulás összetettségét, másrészt a főnökségi rendszer azon képességét, hogy az alkalmazkodni tud a változó politikai és társadalmi környezethez anélkül, hogy fel kellene áldoznia kivételes hatalmi törekvéseit” (Williams 2004: 113). Hasonló folyamatokról és átalakulásokról már mások is beszámoltak (Beall et al. 2005; de Sousa Santos 2006).

Az afrikaiak ezért szántszándékkal, vagy a körülmények változása miatt olyan hibrid politikai rendszereket alakítanak ki maguknak, amelyek integrálni tudják az életükben mélyen gyökerező tradicionális és az új, választásokra épülő rendszereket. North elemzéséből kiderül, hogy ezek a hibrid rendszerek az intézményi reform elkerülhetetlen produktumai. Mindamellettt néhányan attól tartanak, hogy a liberális demokrácia „tisztta” modelljétől való bármilyen eltávolodás a demokratikus átalakulás bukásának előjele. De az itt bemutatott eredmények azt sugallják, hogy ezek az aggodalmak túlzóak. Ake (1991: 34) amellett érvel, hogy a demokratikus alapelveknek – széles körű részvétel, az állampolgárok beleegyezése és a hatalmon levők elszámoltathatósága – nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani, mint azoknak az intézményi kereteknek, amelyekben testet öltenek. Azt javasolja, hogy fogadjuk el, de legalább számítsunk arra, hogy a demokratikus alapelvek „olyan széles skálán mozgó politikai alkuk és gyakorlatok mentén fognak érvényesülni, amelyek természetüknél fogva a történelmi lehetőségek függvényében változnak” (lásd még Englebert 2000; Logan 2002; Sklar 1999). Oomen (2000: 64) szintén arra a következtetésre jutott, hogy amennyiben a részvétel vagy „sorsunk befolyásolásának képessége” demokratikus alapelvnek tekinthető, akkor a tradicionális hatalomgyakorlás sok esetben demokratikusabb, mint azok a választott önkormányzatok, amelyekkel versenyezniük kellene (lásd még Owusu 1992). A politikai rendszer hibridizációja Afrikában inkább előrelépést jelent a demokratikus gyakorlatok elmélyítésében, mint visszalépést az „igazi” demokráciától.

Mindez rávilágít annak szükségességére, hogy tovább kutassuk és igyekezzünk megérteni a térségben megjelenő hibrid politikai rendszereket. Számos elemző dokumentálta, hogy a különböző afrikai társadalmak és kormányok komplex kísérleteket tettek a nemzetük duális politikai realitásaival való kiegyezésre és olyan utak keresésére, amelyek a tradicionális hatalom intézményeit kívánják összhangba hozni az állami igényekkel és a demokratikus alapelvekkel. Azt is leírták már, hogy milyen hatalmas kihívásokkal kellett közben szembenézni (lásd például Mozambikról West és Kloeck-Jenson [1999] és de Sousa Santos [2006]; Ugandáról Englebert [2002]; a Dél-afrikai Köztársaságról Murray [2004] és Williams [2004]). Azt még nem lehet látni, hogy a demokratikus alapelvek mennyire fognak érvényesülni a tanulmányban is érintett afrikai politikai rendszerek esetében.

De megállapításaink legalább jelzik, hogy a tradicionális vezetők iránti hűség nem rombolja le a demokrácia iránti elköteleződést, és hogy a megjelenő hibrid politikai rendszerek kedvező hatással lehetnek a demokratikus politikai kísérletek stabilitására és hatékonyságára.

Owusu (1996: 329) amellett érvelt, hogy Afrikában a tradicionális vezetés a helyi politikai szövet annyira fontos eleme, hogy a demokrácia helyi megjelenéséről, annak afrikai fundamentumairól lehetetlen anélkül beszélni, hogy a főnöki rendszert szóba ne hoznánk. Ugyanakkor nem létezik egyszerű megoldás arra, hogy miképpen kellene definiálni a törzsfőnökök és a vének mondjuk 2008-ban betöltött szerepét. De Sousa Santos (2006: 66) úgy jellemzi a tradicionális hatalom és az „elismerésen és irányításon alapuló hivatalos politika” párhuzamos világainak kapcsolatát, mint „az intenzív és kaotikus módon kapcsolódó legalitás, helyi hatalom, jogállami gyökerek és jogi gyakorlatok hálózatát”. A két rendszer szétválasztása nem lehetséges: „ha sikerülne a kettőt elválasztani egymástól – ami erősen kétséges –, *lehetetlen lenne a szétválasztást hosszú távon fenntartani*, hiszen az egyén képtelen a többszörös identitások elszigetelésére és „beszennyezetlenségének” fenntartására. Jobb elfogadni azt, hogy „a szabályrendszerek szennyezettsége és hibridizációja természetes adottság” (De Sousa 2006: 61–62). Ez az összefonódás, mint ahogy De Sousa Santos mondja, valószínűleg nem „a modernizáció hiányával kínál alternatívát a nyugati modernitással szemben, hanem inkább egy alternatív modernitás iránti igényt fejez ki” (De Souse 2006: 61).

A tiszta liberális demokráciában hívők aggodalmait minden kétséget kizáróan legitimnek számítanak. A tradicionális rendszerek autoriter és kirekesztő rendszerek lehetnek. De nem feltétlenül. És azáltal, hogy kizárólag a *potenciális* negatívumokra összpontosítjuk figyelmünket, szem elől téveszthetjük, hogy a tradicionális rendszereknek lehetnek demokratikus vonásai is, és hogy ezek képesek adaptálni vagy adaptálódni a fejlődő, egyre inkább demokratikus társadalmi normákhoz. A legfontosabb azt észrevenni, hogy amellet, hogy az afrikaiak egyértelműen jelentős szerepet tulajdonítanak a tradicionális hatalom képviselőinek, a választói demokrácia melletti elköteleződésükről is egyre erősebb tanúbizonyságot tesznek. A saját szempontjukból a két különböző gyakorlatot integráló kevert politikai rendszer nem egy elkerülhetetlen, hanem egy kíváncsatos megoldás. Akkor járnánk el helyesen, ha abból a feltételezésből indulnánk ki, hogy az afrikaiak, különösen az afrikai nők, nem egyszerűen beletörődnek a helyzetükbe, és ha inkább ennek a helyzetnek a jobb megértésével foglalkoznánk. El lehetne indulni azon a vonalon, hogy vajon az afrikaiak számára pontosan mit is jelent a „jó” politikai rendszer fogalma, és

a vizsgálódást kezdhethetnénk azzal, hogy feltérképezzük annak lehetőségeit, hogy hogyan tudnának hozzájárulni mind a tradicionális, mind a megválasztott politikai vezetők a közös politikai célok eléréséhez.

Williams (2004: 113, 122) azt állítja, hogy „a közösségek csak a legritkább esetben érzik annak szükségességét, hogy választaniuk kellene a demokrácia és a tradicionális rendszerek között”, helyett inkább „a józan ésszel összeegyeztethetőnek látják a főnöki rendszer és a demokratikus választások együttes működését”. Az afrikai tapasztalatok, hasonlóan a nemzetközi tapasztalatokhoz, azt bizonyítják, hogy egy társadalom számára nem jelent különösebb megerőltetést olyan intézményrendszerek integrálása, amelyek látszólag összeegyeztethetetlenek egymással. Az európai és ázsiai monarchiák állampolgárai évtizedeken, sőt évszázadokon keresztül folytattak ilyen gyakorlatokat, ezért talán nem annyira meglepő, hogy hasonló folyamatoknak lehetünk szemtanúi Afrikában, még ha gyakran csak helyi szinten is.

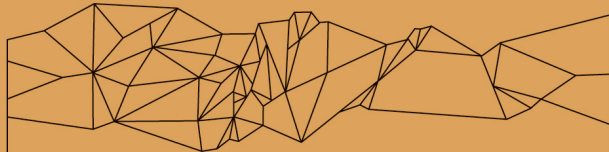
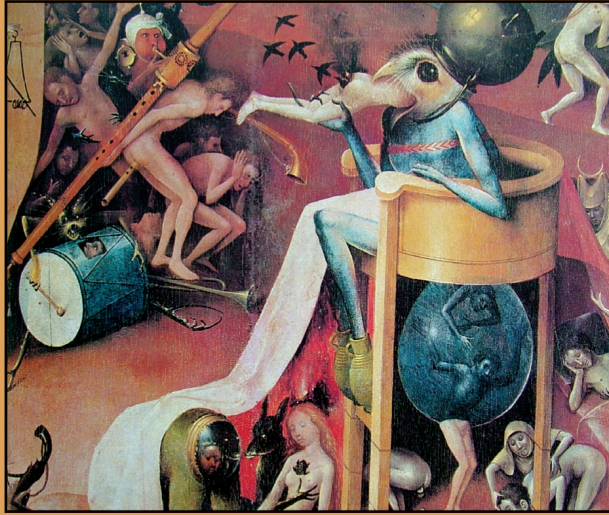
HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ake, Claude (1991): Rethinking African Democracy. In: *Journal of Democracy*, Vol. 2., No. 1.: 32–44.
- Ayittey, George. B. N. (1991): *Indigenous African Institutions*. Transnational Publishers.
- Beall, Jo (2006): Cultural Weapons: Traditions, Inventions and the Transition to Democratic Governance in Metropolitan Durban. In: *Urban Studies*, Vol. 43., No. 2.: 457–473.
- Beall, Jo – Mkhize, Sibongiseni – Vawda, Shahid (2005): Emergent Democracy and „Resurgent” Tradition: Institutions, Chieftaincy and Transition in KwaZulu-Natal. In: *Journal of Southern African Studies*, Vol. 31., No. 4.: 755–771.
- Bowen, Merle (1994): *Peace, Politics, and Peasants: the Rural Challenge in Mozambique*. Az írást a Workshop on Political Transitions in Africán adták elő. University of North Carolina, Chapel Hill, március 11–12.
- Buur, Lars – Kyed, Helene M. (2006): Contested Sources of Authority: Re-Claiming State Sovereignty by Formalizing Traditional Authority in Mozambique. In: *Development and Change*, Vol. 37., No. 4.: 847–869.
- Chief Linchwe II. (1989): The Role a Chief Can Play in Botswana’s Democracy. In: *Democracy in Botswana: The Proceedings of a Symposium Held in Gabarone*. Szerk.: Holm, John – Molutsi, Patrick. Ohio University Press: 99–102.
- Comaroff, John L. (1978): Rules and Rulers: Political Processes in a Tswana Shiefdom. In: *Man*, Vol. 13., No. 1.: 1–20.

- De Sousa Santos, Boaventura (2006): The Heterogenous State and Legal Pluralism in Mozambique. In: *Law and Society Review*, Vol. 40., No. 1.: 39–76.
- Ekeh, Peter (1975): Colonialism and the Two Publics in Africa: A Theoretical Statement. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 17., No. 1.: 91–112.
- Englebert, Pierre (2000): *State Legitimacy and Development in Africa*. Lynne Rienner.
- Englebert, Pierre (2002): Born-Again Buganda or the Limits of Traditional Resurgence in Africa. In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 40., No. 3.: 345–368.
- Ensminger, Jean (1997): Changing Property Rights: Reconciling Formal and Informal Rights to Land in Africa. In: *Frontiers of the New Institutional Economics*. Szerk.: Nye, John – Drobach, John. Academic Press: 165–196.
- Geddes, Barbara (1991): Paradigms and Sand Castles in Comparative Politics of Developing Areas. In: *Comparative Politics, Policy, and International Relations II. Political Science: Looking Toward the Future*. Szerk.: Crotty, William. Northwestern University Press: 45–75.
- Karlstrom, Mikael (1996): Imagining Democracy: Political Culture and Democratisation in Buganda. In: *Africa*, Vol. 66., No. 4.: 485–505.
- Keulder, Christiaan (1998): *Traditional Leaders and Local Government in Africa: Lessons for South Africa*. HSRC.
- Landell-Mills, Pierre (1992): Governance, Cultural Change, and Empowerment. In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 30., No. 4.: 543–567.
- Lawson, Larry (2002): The House of Chiefs: Indigenizing Democracy in Africa? Az írást a 45. Annual Meeting of the African Studies Association alkalmával adták elő. Washington D.C., december 5–8. Interneten: <http://journals.cambridge.org> (Letöltve: 2011.12.01.).
- Lewis, Ioan Myrddin (1961): *A Pastoral Democracy: A Study of Pastoralism and Politics Among the Northern Somali of the Horn of Africa*. Oxford University Press.
- Logan, Carolyn (2002): *Rebuilding Somali Political Systems: Growing New Roots in Indigenous Realities, or Merely Reconstructing the Past?* PhD-disszertáció. The Fletcher School of Law and Diplomacy Fletcher School at Tufts University.
- Logan, Carolyn (2008): Traditional Leaders in Modern Africa: Can Democracy and the Chief Co-Exist? In: *Afrobarometer Working Paper 93*. Michigan State University. Interneten: <http://www.afrobarometer.org/abseries.html> (Letöltve: 2011.12.01.).
- Lund, Christian (2006): Twilight Institutions: Public Authority and Local Politics in Africa. In: *Development and Change*, Vol. 37., No. 4.: 685–705.
- Mamdani, Mahmood (1996): *Citizens and Subjects: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*. Princeton University Press.

- Mattes, Robert (1997): *Building a Democratic Culture in Traditional Society*. Az írást az International Conference on Traditional Leadership in Southern Africa adták elő. Konrad Adenauer Stiftung és University of Transkei, Umtata, Dél-afrikai Köztársaság, április 16–18.
- Molutsi, Patrick (2004): Botswana: The Path to Democracy and Development. In: *Democratic Reform in Africa: The Quality of Progress*. Szerk.: Gyimah-Boadi. Lynne Rienner: 159–182.
- Murray, Christina (2004): South Africa's Troubled Royalty: Traditional Leaders After Democracy. In: *Law and Policy Paper*, No. 23. Centre for International and Public Law.
- North, Douglass C. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press.
- Oomen, Barbara (2000): *Tradition on the Move: Chiefs, Democracy and Change in Rural South Africa*. Netherlands Institute for Southern Africa.
- Osabu-Kle, Daniel T. (2000): *Compatible Cultural Democracy: The Key to Development in Africa*. Broadview Press.
- Owusu, Maxwell (1992): Democracy and Africa – A View from the Village. In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 30., No. 3.: 369–396.
- Owusu, Maxwell (1996): Tradition and Transformation: Democracy and the Politics of Popular Power in Ghana. In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 34., No. 2.: 307–343.
- Republic of South Africa (RSA), Department of Provincial and Local Government (2002): *Draft White Paper on Traditional Leadership and Governance*. Government Printer.
- Schaffer, Frederic C. (1998): *Democracy in Translation: Understanding Politics in an Unfamiliar Culture*. Cornell University Press.
- Sklar, Richard L. (1999): African Politics: The Next Generation. In: *State, Conflict, and Democracy in Africa*. Szerk.: Joseph, Richar. Lynne Rienner: 165–177.
- Simiyu, V. G. (1988): The Democratic Myth in the African Traditional Societies. In: *Democratic Theory and Practice in Africa*. Szerk.: Oyugi, W. O. – Atieno-Odhiambo, E. S. – Chege, M. – Gitonga, A. Heinemann: 49–70.
- United Nations Development Program (UNDP)(2002): *Human Development Report 2002*. Oxford University Press.
- van Kessel, Ineke – Oomen, Barbara (1997): One Chief, One Vote: The Revival of Traditional Authorities in Postapartheid South Africa. In: *African Affairs*, Vol. 96., No. 385.: 561–585.

- van Rouveroy van Nieuwaal, E. Adriaan B. (1999): Chieftaincy in Africa: Three Facets of a Hybrid Role. In: *African Chieftaincy in a New Socio-Political Landscape*. Szerk.: Van Rouveroy van Nieuwaal, E. Adriaan B. – Van Dijk, Rijk. LIT Verlag: 21–47.
- Waterman, Peter (1972): Introduction: On Radicalism in African Studies. In: *African Social Studies: A Radical Reader*. Szerk.: Gutkind, Peter C. W. - Waterman, Peter. Heinemann.
- West, Harry G. – Kloeck-Jenson. Scott (1999): Betwixt and Between: „Traditional Authority” and Democratic Decentralization in Post-War Mozambique. In: *African Affairs*, Vol. 98., No. 393.: 455–484.
- Williams, J. Michael (2004): Leading from Behind: Democratic Consolidation and the Chieftaincy in South Africa. In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 42., No. 1.:113–136.

- Kerekasztal a világrendszer-elméletről – I.
- Mark Pittaway emlékezete
- Munkástanácsok '89
- Hacker volt-e Lenin?
- Határtalan techno-tudomány?

Radó Márta

AFRIKA KILÁTÁSAI - AZ ÁTLAGEMBER SZEMSZÖGÉBŐL

MICHAEL BRATTON, ROBERT MATTES
ÉS E. GYIMAH-BOADI: PUBLIC OPINION,
DEMOCRACY, AND MARKET
REFORM IN AFRICA (CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS, 2005)

A Közvélemény, demokrácia és piaci reform Afrikában című könyv egy olyan kutatás eredményeit mutatja be, amely tizenkét afrikai ország bevonásával a tizennyolc éven felüli lakosság politikai és gazdasági rendszerről alkotott véleményét vizsgálta. Bratton, Mattes és Gyimah-Boadi az eredmények alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a vizsgált országok állampolgárai a demokráciát általában pártolják, de kevés köztük a teljesen elkötelezett demokrata. A hétköznapi emberek ugyanakkor a piaci reformokkal sokkal elégedetlenebbek, mint a demokráciával. A gazdag empirikus adatok mellett a szerzők több magyarázó megközelítést is ismertetnek, ezeket a felmérés adataival tesztelik. Szemben a történelmi és az antropológiai megközelítésekkel, amelyek a társadalmi struktúrát és az értékek meghatározó szerepét emelik ki, a szerzők az egyének tudásának, okfejtésének és személyes tapasztalatainak tulajdonítanak döntő jelentőséget.

Az Afrobarometer úttörőnek számít Afrikában, mivel ez az első több országra kiterjedő és reprezentatív mintán elvégzett értékvizsgálat a kontinensen. Az eddigi közvélemény-kutatások csak egy-egy országot vizsgáltak, és gyakran csak a városi lakosság véleményét tükrözték, ezzel szemben az Afrobarometer egyszerre teszi lehetővé különböző országokban élő állampolgárok elképzeléseinek felmérését az adott politikai és gazdasági helyzetről. A szerzők így foglalják össze kutatásuk célját:

„Elsődleges célunk a következő: pótolni az empirikus kutatások területén található hiányosságokat; segíteni a többségben lévő, egyébként hétköznapi embereknek abban, hogy hangot adhassanak a véleményüknek. Eközben szeretnénk az empirikus munkánkhoz elméleti keretet is nyújtani, valamint az egyes emberek személyes érdekeivel szemben a köz ügyeit kutatni” (Bratton et al. 2005: 1).

A politikai és gazdasági teljesítményt vizsgáló nagy összehasonlító kutatások jellemzően szakértői vélemények alapján értékelik az országok intézményrendszerét.¹ Ezek a kutatások azonban – számos előnyük mellett – teljes mértékben figyelmen kívül hagyják a helyi lakosság véleményét. Ezen a jól bevett gyakorlaton lép túl az Afrobarometer, amikor a hétköznapi emberek véleménye alapján értékeli a demokrácia állapotát és a gazdasági reformokat. Ez azért lényeges, mert az állampolgárok véleményétől nagymértékben függ a politikai és a gazdasági reformok sikeressége – mind a demokrácia, mind a liberalizált gazdaság ugyanis aktív részvételt kíván a hétköznapi emberektől is. A szerzők szerint „a demokrácia és a piacok intézményei csak akkor képesek működni, ha az állampolgárok ténylegesen élnek a benne rejlő lehetőségekkel” (i. m.: 130). Ezért a reformok sikerességének elemzéséhez nélkülözhetetlen az állampolgárok véleményének és viselkedésének

1 Például a Freedom House által készített Freedom in the World Index (Freedom House 2011a).

vizsgálata. A közvélemény-kutatáson alapuló értékelés azt feltételezi, hogy az állampolgárok véleménye hiteles képet nyújt a valóságról. John Stuart Mill szerint „ha az állampolgár azt érzi, hogy a demokrácia cipője szorít, akkor a cipő szorít, bármit is mondanak a szakértők” (Millt idézi Logan és Mattes 2010: 4). Ez nem jelenti azt, hogy a szerzők a szakértői véleményeket értéktelennek tekintenék – néhol maguk is hivatkoznak például a Freedom House indexére –, csupán arra hívják fel a figyelmet, hogy a közvélemény-kutatásokat és a szakértői véleményeket össze kell vetni egymással. Logan és Mattes a fent idézett tanulmányban maguk is pont ezt teszik. A két módszerrel mért eredmények állítása szerint nagyfokú hasonlóságot mutatnak, bár bizonyos eltérésekre felhívja a figyelmet. Az egyik fő különbség például, hogy azokban az országokban, ahol alacsonyabb az iskolázottság szintje, vagy nem áll rendelkezésre a kormányzattól független sajtó, ott a közvélemény kevésbé kritikus a szakértőkhöz képest (i. m.: 24).

A recenzált mű első fejezetében Afrikának az elmúlt néhány évtizedben lezajló gazdasági és politikai változásait mutatják be a szerzők. A kontinensen az 1990-es évektől a nemzetközi nyomás és helyi demonstrációk sorának hatására egy demokratizálódási folyamat vette kezdetét. Szemben az ugyanekkor történő kelet-közép-európai és latin-amerikai eseményekkel, az afrikai átalakulás kevésbé nevezhető sikeresnek. Olyan politikai rendszerek alakultak ki, amelyek ugyan eltértek egymástól, mégis egyaránt nagymértékben őrizték még korábbi autoriter vonásaikat, miközben már demokratikus elemeket is tartalmaztak. A politikai átalakulással párhuzamosan zajlott le a gazdasági liberalizáció is, amely ugyancsak részleges és befejezetlen maradt. Részleges volt abban az értelemben, hogy nem érintett minden szektort és intézményt; befejezetlen pedig azért, mert a reformok hatáskörét sok helyen beszűkítették. A Nemzetközi Valutaalap által elindított szerkezetátalakítási programok nem hoztak tartós gazdasági növekedést, sok helyen pedig egyenesen továbbmélyítették a már meglévő problémákat. Az egyes országokban különböző reformintézkedéseket hoztak, azonban mind a gazdasági, mind a politikai szintén befejezetlenek maradtak az újítások. A szerzők amellet érvelnek, hogy emiatt túl kellene lépni autokrácia és demokrácia, államosított gazdaság és liberalizált gazdaság dichotóm megközelítésén, és hibrid rendszerként kellene vizsgálni az afrikai országokat.

A könyv második részében a szerzők a gazdasági reformmal és a demokratizálódással kapcsolatos attitűdöket összegezték. A demokratikus attitűdök vizsgálatát egy nyitott kérdéssel kezdték: „Mit jelent az ön számára a demokrácia?” Az afrikaiak többsége a válaszok alapján rendelkezik valamilyen elképzeléssel a demokrácia fogalmáról, ugyanis 78 százalékuk képes volt valamilyen definíciót párosítani hozzá. A meghatározó többség – 93 százalék – szerint a demokrácia egy pozitív jelenség, amely valamilyen formában jobbá teszi az életkörülményeket. Ez megegyezik a világ többi országában lezajlott hasonló kutatások azon eredményeivel, amelyeket a rendszerváltások után mértek.

A válaszok többségében a demokrácia eljárási (*procedural*) oldalát emelték ki, tehát azt a politikai folyamatot, amelyben megszületnek a döntések. Ezek közül legtöbben az állampolgári szabadságot és a döntéshozatalban való részvételi lehetőséget hangsúlyozták. Csupán a válaszadók egyötöde utalt a demokrácia érdemi (*substantive*) oldalára, vagyis definiálta a fogalmat annak valamilyen konkrét következményével. Ezzel szemben, amikor rögzített kategóriák közül kellett választaniuk, például, hogy mit gondolnak a demokráciáról, hangsúlyosabb lett a demokrácia érdemi oldala. A nyitott kérdéseknél is csak ködös definíciókat tudtak párosítani a politikai szabadságjogokhoz (mint például „szabadság a saját életünk felett”). Ez azt jelenti, hogy a demokráciáról alkotott kép Afrikában még erősen képlekeny.

A szerzők igyekeztek szétválasztani egymástól a demokrácia támogatását és a demokráciával való elégedettséget. Az előbbi arra utal, hogy a válaszadó melyik absztrakt politikai rendszert részesíti előnyben általában, míg az utóbbi az aktuális politikai rendszer teljesítményének értékelését takarja. Általában elmondható, hogy az afrikaiak nagymértékben támogatják a demokráciát: a válaszadók 85 százaléka ezt a kormányzási formát tartja a legjobbnak. A demokrácia támogatása mellett azonban sokan nosztalgiával gondolnak a korábbi autoriter rendszerekre is. A válaszadók 48 százaléka nevezhető elkötelezett demokratának abban az értelemben, hogy elutasít mindenféle autoriter rendszert. A válaszadók 59 százaléka volt elégedett a demokráciával. Ez az arány a rendszerváltó országokban mért eredményeknél sokkal magasabb, és az átlagos európai elégedettséget is felülmúlja. A válaszadók nagy része azonban „inkább elégedett” volt, mint „teljesen elégedett”.

A demokrácia fogalmának magas ismerettségével szemben a szerkezetátalakítási programokról a válaszadók csupán 43 százaléka hallott, és csak 29 százalékuk tudta megnevezni, hogy mi ezeknek a programoknak a célja, így a vizsgált országokban nagyon magas gazdasági analfabetizmusról beszélhetünk. Azonban azok a válaszadók, akik ismerték a szerkezetátalakítási programokat, általában pozitívnak ítélték meg azok céljait.

A szerzők a gazdasági reformok esetében is szétválasztották a támogatottságot és az elégedettséget tükröző válaszokat. A többség támogatja a szerkezetátalakítási programokat, de ez nagyon eltérő az egyes programpontoknál. Egyértelmű többség támogatta a közüzemi díjak bevezetését és a piaci árszabályozást, azonban a privatizációt és a közszférában lévő állások csökkentését a legtöbb válaszadó ellenezte. A válaszadók mindössze 21 százaléka volt elégedett azokkal a gazdasági változásokkal, amelyek a szerkezetátalakítási programokhoz köthetőek. A gazdasági reformokkal való elégedettség így összességében nagyon alacsonynak tekinthető. Ez általában megfelel a szakértők nyilatkozatainak is, mivel ők ugyancsak sikertelennek ítélték a gazdasági reformokat.

A könyv harmadik részében a kutatás során meghatározott attitűdöket különböző magyarázó megközelítésmódokkal tesztelték (struktúra, kultúra, intézmények, tanulás és

országteljesítmény). A korábbi eredményekhez képest a szerzők szerint a demokráciáról és a gazdasági reformokról alkotott vélekedésekre csak mérsékelt hatása van a társadalmi struktúrának, a kulturális értékeknek és az intézményeknek. Az adatok alapján ugyanakkor azt szűrték le, hogy az emberek véleményét a közügyekben való jártasság jelentősen meghatározza. Így a szerzők a tanuláselméleteket, ezen belül is a felnőtt korban elsajátított tudást, és nem a gyerekkori szocializációt vagy a formális iskolai végzettséget tartják döntőnek. Az Afrobarometer-kutatás eredményei alapján az egyének saját tudásuknak megfelelően maguk értékelik a reformokat, és ítélik meg azok sikerességét. Az állítás döntő jelentőséggel bír: az emberek jobban támogatják a politikai és gazdasági reformokat, ha részletesebb tájékoztatást kapnak azokról. Így a szerzők szerint a fejlődéshez nélkülözhetetlen lenne az állampolgárok nagyobb mértékű tájékoztatása és oktatása.

A demokratikus konszolidáció vizsgálatához a szerzők egy saját modellt készítettek, melyet a könyv negyedik részében mutatnak be. Elméletük újszerűségét az egyes országok politikai teljesítményének a közvélemény alapján történő értékelése jelenti. Két indexet hoztak létre, amelyek felhasználásával véleményük szerint meghatározható, hogy egy ország mennyire előrehaladott a demokratizálódásban. Az első mutató a demokrácia iránti kereslet, amely a társadalmon belül az elkötelezett demokraták (vagyis azok, akik támogatják a demokráciát és elítélik az összes autoriter rendszert) arányát nézi. A második index a demokrácia kínálati oldalát vizsgálja: ez azoknak az embereknek az arányát jelenti a népességen belül, akik elégedettek a demokráciával, és akik többé-kevésbé demokratikusnak tartják saját országukat. A szerzők a két index alapján nem találtak egyetlen demokratikus államot sem az Afrobarometer által vizsgált országok között 2000-ben. Egyedül Lesothót kategorizálták autoriternek, míg a többi országban véleményük szerint hibrid a politikai rendszer. A Freedom House Index ezzel szemben sokkal pozitívabb képet fest az Afrobarometer által vizsgált országokról. Ugyanabban az időszakban nem találtak egyetlen országot sem, amelyet nem szabadként kategorizáltak, ráadásul Namíbiát, Malit, Botswanát és Dél-Afrikát is szabadként² határozták meg.

Mi történt a könyv megjelenése óta az Afrobarometer-kutatással?³ A kutatás folytatódott, sőt egyre több országot vonnak be a felmérésekbe. A 2008–2009-es kutatásban például már húsz ország szerepelt, jelenleg az ötödik kutatási fordulót készítik elő. Az Afrobarometer honlapjára feltöltött publikációk már nagyobb időtartamot átölelő kutatásokat elemeznek, amelyek lehetővé teszik a szerzők által megfogalmazott konszolidációs

2 A Freedom House definíciója szerint szabadnak tekinthető az az ország, ahol van politikai verseny, elismerik a szabadságjogokat, elismerik a polgári jogokat és független a média (Freedom House 2011b).

3 Erre választ találhatunk többek között az Afrobarometer honlapján (www.afrobarometer.org).

elmélet időbeli tesztelését is. A demokratikus konszolidációt folyamatként elemzik, a demokrácia iránti keresleti és kínálati görbe elmozdulásait és a két görbe metszéspontját vizsgálják. A legújabb, 2008-as eredmények alapján azt láthatjuk, hogy az előző forduló óta ugyan nem alakultak ki új demokráciák, de a keresleti és kínálati görbék elmozdulása a politikai rendszerek további konszolidálódását jelzi (Bratton és Mattes 2009).

A könyv Afrika jövőjét az állampolgárok véleményének tükrében elemzi. Arra hívja fel a figyelmet, hogy Afrika sorsa végső soron az afrikaiak beállítódásán is múlik. Egy érett demokrácia és egy jól működő piacgazdaság csak az állampolgárok nagyfokú támogatásával hozható létre, és ezért nem hanyagolható el az, hogy mit gondolnak róla az átlagemberek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bratton, Michael – Mattes, Robert (2009): Neither Consolidating Nor Fully Democratic: The Evolution of African Political Regimes. In: *Afrobarometer Briefing Paper*, No. 67.: 1–19.
- Bratton, Michael – Mattes, Robert – Gyimah-Boadi, E. (2004): *Public Opinion, Democracy, and Market Reform in Africa*. Cambridge University Press.
- Freedom House (2011a): *Freedom in the World Comparative and Historical Data*. Interneten: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=439> (Letöltve: 2011.11.13.).
- Freedom House (2011b): *Map of freedom*. Interneten: http://freedomhouse.org/images/File/fiw/FIW_2011_MOF_Final.pdf (Letöltve: 2011.11.13.).
- Logan, Carolyn – Mattes, Robert (2010): Democratizing the measurement of democratic quality: Public attitude data and the evaluation of African political regime. In: *Afrobarometer Working paper*, No. 122.

A black and white photograph of a vast desert landscape. The foreground and middle ground are dominated by rolling sand dunes with soft, undulating curves. The dunes are light-colored, contrasting with the darker shadows in their crevices. The sky above is a uniform, light gray, suggesting a clear or slightly hazy day. The overall composition is minimalist and emphasizes the textures and forms of the desert environment.

TÁVOLI TÁJAKON

The background of the entire page is a high-contrast, black and white aerial photograph of a densely packed urban area, likely a slum. The rooftops of numerous small, closely situated buildings are visible, creating a complex, textured pattern. Overlaid on this aerial view are several large, semi-transparent, and slightly tilted images of human faces. These faces are of various ethnicities and expressions, some looking directly at the viewer with intense gazes, while others are partially obscured or in profile. The faces appear to be floating above or integrated into the urban landscape, suggesting a connection between the global human condition and the specific urban environment shown.

Udvari Eeáta

AZ AID FOR TRADE MEGJELENÉSE AZ EURÓPAI UNIÓ FEJLESZTÉSI POLITIKÁJÁBAN

Napjainkban a fejlődő országok gazdasági helyzetének és nemzetközi szerepvállalásuk lehetőségeinek, akadályainak elemzése még mindig kiemelt téma a nemzetközi szakirodalomban, azonban a hazai kutatásokban ez háttérbe szorul. Holott például az Európai Unió is kiemelt figyelmet fordít a számára stratégiaileg fontos országok felzárkóztatására. Mindemellett az elmaradott országok fejlesztése ma már nem kizárólag pénzügyi támogatások (segélyek, kedvezményes feltételű hitelek) keretében valósul meg, hanem a nemzetközi kereskedelembe való részvételük erősítése is egyre nagyobb figyelmet kap. Ennek jele egyrészt az, hogy a nemzetközi szervezetek is elismerik a kereskedelem és a fejlődés közötti kapcsolat meglétét, másrészt pedig direkt segélyezés indult meg a hatékonyabb kereskedelmi részvételhez szükséges kínálatoldali kapacitás fejlesztése érdekében. E program Aid for Trade néven 2005 végén indult útjára. A tanulmány célja kettős: az Európai Unió fejlesztési politikájának általános bemutatása mellett kiemelt hangsúlyt kap az Aid for Trade szerepe az EU fejlesztési együttműködésében. A vonatkozó EU-s dokumentumok, illetve az elérhető Aid for Trade adatok alapján alapvetően az afrikai országok a fő kedvezményezettek, viszont többnyire a magasabb jövedelmű, semmint a legkevésbé szegény országok az elsődleges célcsoport.

BEVEZETÉS

Bár a hazai kutatásokban a fejlődő országok helyzetének elemzése háttérbe szorul, a nemzetközi szakirodalomban konszenzus mutatkozik abban, hogy rendkívül fontos és megoldásra váró kérdés a fejlődő országok elmaradott gazdasági helyzetének javítása, a gazdasági (és társadalmi) fejlődés elérése. Egyrészt erkölcsileg elfogadhatatlan az, hogy a fejlődő országok népességének nagy részét érinti a – szélsőségesnek is nevezhető – szegénység (a napi 1-2 dollárnál kevesebből élők), a mindennapos éhezés, és jelentősek a társadalmi különbségek. Másrészt a nemzetközi közösséget is érintő problémáról van szó: a globalizáció, a felgyorsult liberalizáció, a nemzeti határok fokozatos eltűnése, az egyre fenyegetőbb nemzetközi terrorizmus, a járványveszély, a környezetszennyezés és a kimerülő erőforrások nem hatékony felhasználása miatt ma már – tág értelemben vett – biztonsági kérdés a fejlődő országok gazdasági korlátainak és lehetőségeinek kutatása.

Ugyan az elmúlt évtizedekben számos nemzetközi szervezet, ország, regionális bank biztosított ezen országok számára különféle forrásokat (segélyek, kedvezményes hitelek, technikai segítségnyújtás), azonban ezen intézmények programjai nem tekinthetők sikeresnek. Az ezredforduló óta – érzésem szerint – a fejlesztési kérdéseket illetően „paradigmaváltás” történt: újabban a nemzetközi kereskedelembe való részvételnek tulajdonítanak kiemelt szerepet. Kezdetben ezt a „*trade not aid*” (kereskedj, ne segélyezz), 2005 óta viszont már Aid for Trade (segély a kereskedelemért) „jelszóval” illetik. Ez utóbbi

program alapvetően a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) és az OECD égisze alatt működik, viszont vannak még kérdőjelek a működésével kapcsolatban. Az Aid for Trade kezdeményezés elsődleges célja a fejlődő országok, de különösen a legkevesbé fejlett országok integrálása a nemzetközi kereskedelembe a kínálatoldali kapacitás fejlesztése révén. Ennek alapján a cikk célja az Aid for Trade Európai Unióban való megjelenésének bemutatása és értékelése. Ennek megfelelően a tanulmány első részében az Aid for Trade kezdeményezést ismertetem, és kitérek lehetséges kereskedelmi hatásaira is. Ezek után részletezem az Európai Unióban megjelenő Aid for Trade programot: hogyan, miként és milyen célokkal fogadják el azt. Annak érdekében, hogy az Aid for Trade szerepe teljesen érthető legyen, mindezt megelőzi az EU fejlesztési politikájának rövid általános áttekintése.

AZ AID FOR TRADE KEZDEMÉNYEZÉS

A nemzetközi szervezetek álláspontja egyre inkább az, hogy a nemzetközi kereskedelemben való részvétel egy-egy ország gazdasági fejlődésében kiemelt szerepet játszik. Míg korábban a kereskedelmi preferenciák révén próbálták a fejlődő országok világgazdasági integrálását és exportjuk diverzifikálását elősegíteni (Hoekman 2006), azok eróziója (Deadorff és Stern 2009; Hoekman és Özden 2005; Jeune 2009) helyett új megoldást kell keresni, hiszen az árelőny csökkenése olyan kulcsfontosságú piacokon, mint például az Európai Unió, komoly hátrányt jelent az elmaradott országok számára. Különösen veszélyeztetettek a legkevesbé fejlett, illetve az afrikai, karibi, csendes-óceáni (ACP) országok. Mindemellett vannak olyan vélekedések is (például Özden és Reinhardt 2005), amelyek szerint a kölcsönösségen alapuló multilaterális kereskedelmi rendszerben való részvétel sokkal több haszonnal járna a fejlődő országok számára, mint a kereskedelmi preferenciákat biztosító GSP-rendszer¹.

Mindezek ismeretében napjainkban egy újabb kísérlet indult a fejlődő országok világgazdasági integrációjának megvalósítása érdekében, hiszen 2005-ben indították útjára az Aid for Trade programot. Ezzel a beavatkozással egyrészt a kereskedelem gazdasági fejlődésben betöltött szerepét erősítik, másrészt pedig a segélyezés és a kereskedelem mint fejlesztési eszközök kapcsolódnak össze egymással. Hoekman (2002) támogatja ezt a koncentráltabb és egyértelmű fókusszal rendelkező segélyezési formát, és úgy véli, hogy ezzel a multilaterális kereskedelmi rendszer a fejlődő országok számára is hasznos lehet, ezáltal pedig a globális kereskedelmi rendszer a fejlődés lehetőségét is megteremti.

1 *Generalized System of Preferences* (Általános Preferencia Rendszere): 1971 óta érvényben lévő, a fejlett országok által nyújtott egyoldalú vámkedvezmények rendszere – a szerk.

Annak érdekében, hogy az EU törekvéseit, eredményeit összességében lássuk és megértjük, megkerülhetetlen az Aid for Trade általános bemutatása.

AZ AID FOR TRADE KIALAKULÁSA, FONTOSABB JELLEMZŐI

2001-ben a Kereskedelmi Világszervezet új tárgyalási fordulót indított el a további liberalizáció érdekében: a fejlődő országok kérésének megfelelően a tárgyalások lényegi pontját képezi a fejlesztés is, ennek megfelelően az új forduló a Doha Fejlesztési Forduló nevet viseli (Jeune 2009).² Azonban az Aid for Trade (Aft, Segély a kereskedelemért) kezdeményezés nem jelenik meg a Doha Fejlesztési Agendában (*Doha Development Agenda*), gyökerei mindössze a 2005-ös skóciai G8-as csúcstalálkozóig nyúlnak vissza (Hoekman és Wilson 2010), majd az ugyanennek az évnak a végén megrendezett Hongkongi Miniszteri Konferencia záródokumentumában találkozhatunk a koncepcióval. Éltre hívásának oka elsősorban a fejlődő országok világkereskedelemben elfoglalt kedvezőtlen gazdasági helyzete, ami többek között az Uruguayi Fordulón vállalt kötelezettségek, a folyamatosan csökkenő vámok, a kereskedelmi preferenciák „elértéktelenedése” következtében alakult ki (Evenett 2008; Laird 2007; Page 2007).³ Létrejöttében továbbá szerepet játszott az is, hogy a fejlett országok a tárgyalások befejezésének érdekében hajlandóak voltak a támogatások kialakítására (Jeune 2009).

Az Aid for Trade létrejöttének megítélése nem egységes. Számos civil szervezet, illetve néhol maguk a fejlődő országok is kritizálják azt, hogy a fejlett országok rájuk akarják erőszakolni a kereskedelmi liberalizációt, amihez pedig tárgyalási erőként a fejlesztési támogatásokat használják fel (Jeune 2009). Azonban vannak olyan vélekedések is (Hoekstra és Koopmann 2010), melyek szerint az Aft mind hazai, mind nemzetközi szinten kereskedelmi reformokhoz vezet majd, illetve az Aid for Trade a fejlődő országokban megvalósítandó kereskedelmi reformok és kereskedelmi liberalizáció elősegítőjének számít.

Az ellentétes vélekedések ellenére azonban már több évtizede nyilvánvaló, hogy a fejlődő országok többsége képtelen alkalmazkodni az új nemzetközi kereskedelmi körülményekhez, így számukra valamilyen megoldást kellett találni: az Aid for Trade 2005-ös

2 Deardorff és Stern (2009) kritikusan felhívják arra a figyelmet, hogy a *fejlesztés* kifejezés félrevezető lehet, hiszen a fejlődés – az ő értelmezésük szerint – azt jelenti, hogy tovább csökkennek a nemzetközi kereskedelem előtt álló akadályok, azaz további kereskedelmi liberalizációra kerül sor.

3 Az Aid for Trade kialakulása mögött meghúzódó tényezők részletes vizsgálatát részletesen lásd Evenett (2008), Hoekman és Wilson (2010), Laird (2007), Page (2007), valamint Udvari (2009a) tanulmányában.

megjelenése után fél évvel sikerült a program céljait és az általa lefedett területeket meghatározni (Gamberoni és Newfarmer 2009; Jeune 2009; WTO 2005, 2006). A hivatalos dokumentumok alapján az Aid for Trade kezdeményezés három célja határozható meg (Jeune 2009; WTO 2006): (i) a fejlődő, de különösen a legkevésbé fejlett országok export-növekedésének elérése; továbbá (ii) ezen országok bekapcsolása a multilaterális kereskedelmi rendszerbe; hogy ezáltal (iii) ők is a liberalizáció nyerteseivé váljanak.

A célok megvalósulása érdekében hat területre lehet támogatást kapni az Aft-programon keresztül (WTO 2006). Ezek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a kereskedelem előtt álló külső korlátozások (vámok és egyéb kereskedelempolitikai eszközök) mellett a belső akadályok is elháruljanak a nemzetközi kereskedelemben való aktív részvétel elől (Gamberoni és Newfarmer 2009). A hat terület a következő:

1. *Kereskedelempolitika és szabályozás.* A kereskedelmi tárgyalásokon résztvevők képzetését, vitás ügyekben a hatékony részvételre való felkészítését foglalja magában. Továbbá intézményi és technikai támogatás biztosítja, hogy a multilaterális kereskedelmi egyezményeket, kötelezettségvállalásokat nemzeti keretek között is végre tuják hajtani.

2. *Kereskedelemfejlesztés,* ami a beruházásösztönzést, a szolgáltatások kereskedelméhez szükséges intézmények támogatását, az üzleti szolgáltatásokat és intézményeket, az e-kereskedelmet, valamint a piacelemzést és -fejlesztést fedi le.

3. *Kereskedelemmel összefüggő infrastruktúra,* melynek során lehetőség nyílik a fizikai infrastruktúra (úthálózat, kikötők, telekommunikáció, energiahálózat) fejlesztésére.

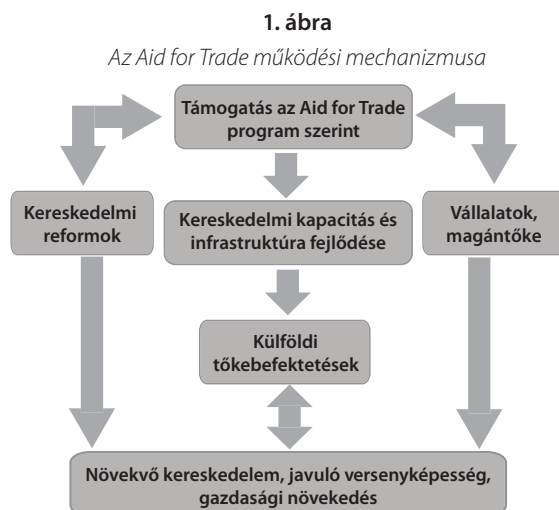
4. *Termelési kapacitás kiépítése,* ami a gazdasági szektorok megerősítésére ad lehetőséget az üzleti környezet, a banki szolgáltatások, a pénzügyi intézmények, valamint a turizmus fejlesztése által.

5. *Kereskedelemmel összefüggő alkalmazkodási támogatás.* Lényegében költségvetési támogatás, melynek célja a kereskedelem liberalizálásából eredő költségek fedezése (a csökkenő kedvezmények és a csökkenő vámok következményének ellensúlyozása), valamint a kereskedelmi reformok végrehajtása.

6. *Egyéb kereskedelemmel kapcsolatos igények,* melyek lehetőséget biztosítanak arra, hogy minden nemzetközi kereskedelemhez kötődő kezdeményezésre támogatást nyújtsanak.

Ezek a beavatkozási területek a fizikai és a humán infrastruktúra fejlesztésére is hangsúlyt helyeznek, és a fejlődő országokban lévő *kínálatoldali kapacitás fejlesztése* az elsődleges cél (Hallaert és Munro 2009), ami végül a kereskedelem és az üzleti környezet fejlődéséhez vezet. Ezek a tényezők pedig – Freund és Bolaky (2008), valamint Dreger és Herzer (2011) tanulmánya alapján – a kereskedelem pozitív hatásainak megjelenése

érdekében fontos tényezők. Ezek teljesülése révén pedig nem kizárólag a nemzetközi kereskedelembe való szerepvállalásuk javul, hanem az ország a külföldi tőke számára is vonzóvá válhat, valamint gazdasági növekedést érhet el. Végeredményben pedig a szegénység is csökken (1. ábra).

Forrás: Udvari (2009b: 75)

Az Aid for Trade területei alapján az Aft pénzügyi és egyben technikai segílyt is jelent (Hoekman és Wilson 2010), azonban a rendszer pénzügyi oldala erősebbnek tűnik. Ennek következtében pedig az Aft hatékonysága kétségeket ébreszthet, hiszen a nemzetközi segélyezésnek számos problémája, veszélye van.⁴ Mindemellett pedig a pénzügyi segélyek és a gazdasági növekedés közötti kapcsolat sem egyértelmű: a kereskedelmi nyitottság hatásaihoz hasonlóan empirikus úton igazolták mind a pozitív, mind pedig a negatív kapcsolatot a segélyek és a gazdasági növekedés között (Abegaz 2005; Cali és te Velde 2011; Doucouliagos és Paldam 2007; Hoekman és Wilson 2010; Kosack 2003). Mivel a segélyek hatásai nem egyértelműek, ezért az Aft-t illetően is óvatosan kell fogalmazni.

Magának az Aid for Trade-nek a létrehozása több pozitívumot, illetve negatívumot is hordoz magában (1. táblázat). Pozitívum, hogy a nemzetközi közösség felismerte, hogy a fejlődő országok nemzetközi kereskedelembe való megjelenése érdekében tenniük kell

⁴ Ilyen probléma lehet például a holland kór, a segélyfüggőség kialakulása, a segélyek volatilitása. Lásd részletesen például Világbank (1991), vagy Rajan és Subramanian (2011) tanulmányát.

nem elzárkózni akarnak a további liberalizációtól, mindössze olyan addicionális támogatást szeretnének, mellyel kereskedelmi lehetőségeiket javíthatják. Továbbá a WTO mind-
ebben szerepet vállal, hiszen a szervezetnek számos fejlődő ország a tagja, illetve a WTO
egyezményei (is) hozzájárultak a kedvezőtlen helyzet kialakulásához. A WTO részvételével
pedig a multilaterális szintű megoldásnak is helye lesz. Továbbá az Aid for Trade célzottan
a kínálatoldali kapacitások fejlesztésére törekszik, ezzel pedig azokat a tényezőket javítja,
melyek hosszú távú lehetőségeket biztosítanak a fejlődő országok számára, és nem *ad hoc*
jellegű beavatkozások.

1. táblázat

Az Aid for Trade pozitív és negatív oldala

Pozitívumok	Negatívumok
Nemzetközi közösség felismerése	WTO szerepe nem pontosan ismert
Fejlődő országok kérték a létrehozását	AfT nem a kereskedelmi liberalizációról szól, így nem illik a WTO tevékenységébe
Multilaterális szintű megoldás – WTO	Pénzügyi támogatás – legkevésbé fejlett országok támogatása kétséges
Kínálatoldali kapacitás fejlesztése	Forrásbővítés vagy –átcsoportosítás? Jogosultsági kör, stratégia
	Hiányzó statisztika – megfelelő értékelés?

Forrás: saját szerkesztés Udvari (2009a) alapján

Az Aid for Trade negatívumai között található, hogy nem ismert a WTO szerepe: a szervezet mekkora szerepet játszik a koordinálásban, a fejlesztésben? Továbbá az Aid for Trade nem a WTO feladatkörébe tartozó kereskedelmi liberalizációról szól, így nem is illik bele a WTO tevékenységébe. Mindemellett megemlíthető az Aid for Trade pénzügyi jellege és a pénzügyi támogatásokhoz kötődő összes kétség. Az Aid for Trade pénzügyi támogatás, viszont nem egyértelmű, hogy forrásbővítésről, vagy szimplán a források átcsoportosításáról van-e szó. A kezdeményezés további hátránya, hogy mögötte nem húzódik meg stratégiai dimenzió, mellyel a hatékonysága növelhető lenne (Huchot-Bourdon et al. 2009). Emellett nem ismert a jogosultak köre sem: minden fejlődő ország részesülhet ilyen jellegű támogatásban, vagy csak a bizonyos szint alatti kereskedelmi tevékenységgel

rendelkező ország, azaz Kína mint fejlődő, de jelentős exportőr ország szintén részesülhet támogatásban ebből a programból? Az OECD adatbázisa, valamint a legújabb globális Aid for Trade jelentés (OECD és WTO 2011) alapján például Kína is az Aid for Trade támogatások fogadó országai között található. Mivel nem ismert a jogosultsági kör, a célként lefektetett legkevesbé fejlett országok prioritása kétségesse válik.

A program értékelését nehezíti az, hogy összesített, egységesen mért adatok, statisztikák nem érhetőek el az Aid for Trade-re vonatkozóan. A Bearce és szerzőtársai (2010) által megfogalmazottak teljesen megfelelnek azoknak a tapasztalatoknak, amelyekkel saját kutatásom során találkoztam: egyértelmű Aid for Trade adatok nem érhetőek el a leggyakrabban használt OECD-adatbázisban, csak az egyes szektorokra juttatott támogatások összegeként lehet meghatározni annak nagyságát. Viszont ennek komoly hátránya, hogy olyan segélyezési adatok is belekerülnek, amelyeket elsődlegesen nem kereskedelemfejlesztési céllal nyújtottak a donorok. Azonban jobb megoldás egyelőre nincs, így számos kutatás a szektorok szerinti összegzés alapján von le következtetést. A cikk második felében, az EU vonatkozásában én is ezt a gyakorlatot követem.

Az ismert hátrányok ellenére Hoekman és Wilson (2010) szerint az AfT-re kiemelt szükség van a jelenlegi válságos időkben, hiszen a nemzetközi kereskedelem révén a szegény országok is kilábalhatnak a gazdasági krízisből. Emellett a szerzők úgy vélik, hogy az Aid for Trade a gazdasági diverzifikációt is erősítené, valamint a termelékenységet is javítaná ezekben az országokban. Mivel az AfT célzott támogatásként a kereskedelmi kapacitás fejlesztését segíti elő, így – a szerzők szerint – a segélyezés negatív hatásai (mint például a holland kór) elkerülhetővé válnak.

AZ AID FOR TRADE NEMZETKÖZI MEGÍTÉLÉSE

A nemzetközi szakirodalomban található elemzések két oldalról közelítik meg az AfT lehetséges hatásainak vizsgálatát: a kereskedelmi költségekre gyakorolt hatása mellett vizsgálják az exportvolumen változását is. Az eddigi – és a kutatás során fellelt – empirikus vizsgálatok szinte minden esetben pozitív eredménnyel zárultak (2. táblázat). Hangsúlyozandó azonban, hogy ezek a vizsgálatok többnyire a teljes Aid for Trade támogatást vették számba, donortól függetlenül. Ugyan a táblázatban szereplő tanulmányok között található egy vegyes eredménnyel záruló elemzés (Udvari 2011), ezt azonban nem tekinthetjük ellentmondásnak az előzőekben leírtakkal. Ennek oka, hogy a tanulmányban szereplő statisztikai elemzés során a szerző azt vizsgálta, hogy a legkevesbé fejlett országok számítanak-e az Aid for Trade támogatások elsődleges recipienseinek, és nem a lehetséges (gazdasági) következmények feltárására törekedett. Mindemellett felhívom arra is a figyelmet, hogy a szerzők között egyáltalán nem egyértelmű, hogy mely országokat tekintik

fejlődő országoknak, így találhatók itt olyan elemzések is, amelyek – elmondásuk szerint – 130, míg mások 160 *fejlődő* ország elemzésével foglalkoznak, holott például Udvari (2011) – világbanki és ENSZ-adatokra épülő – levezetése alapján ennél kevesebb, mégpedig 123 országot tekinthetünk fejlődőnek.

2. táblázat

Az Aid for Trade megítélése a vonatkozó elemzésekben

Tanulmány	Vizsgálat tárgya (donor)	Eredmény
Helble et al. (2009)	Export (általános)	++
Huchot-Bourdon et al. (2009)	Fejlődő országok tipizálása	n. a.
Bearce et al. (2010)	Export (USA)	++
Moreira (2010)	Export (általános)	++
Naito (2010)	Költségek (általános)	++
Vijil és Wagner (2010)	Export (általános)	++
Cali és te Velde (2011)	Kereskedelmi költségek, export (általános)	++
Pettersson és Johansson (2011)	Export (általános)	+
Udvari (2011)	Legkevesbé fejlett országok (általános)	+/-

Jelmagyarázat: ++: egyértelműen pozitív végeredmény; +: pozitív, de nem jelentős hatás; +/-: vegyes végeredmény; n. a.: nem tartalmazott empirikus vizsgálatot.

Forrás: saját szerkesztés

Az áttekintett kutatások közül Cali és te Velde (2011) adnak átfogó elemzést a program lehetséges következményeként fellépő exportvolumen-változásról: 130 fejlődő országra vonatkozóan vizsgálták a kereskedelmi költségek alakulását a 2005–2009-es periódusban, illetve az exportváltozást 100 fejlődő ország bevonásával 2002 és 2007 között. Ökonometria modellek alkalmazásával kimutatták, hogy az Aft a kereskedelmi költségek csökkenéséhez vezet, valamint *a gazdasági infrastruktúra fejlesztésére fordított összegek hozzájárulnak az export növekedéséhez*. Ezzel szemben a termelőkapacitás fejlesztése nem jelent szignifikáns hatást az export bővülését illetően. Ehhez hasonló eredményre jutott Pettersson és Johansson (2011) is, viszont az Aid for Trade-nek összességében nem tulajdonítanak olyan nagy jelentőséget. A szerzők empirikus vizsgálatának eredményei alapján a kereskedelemhez kötődő segítyezést illetően a kereskedelmi infrastruktúra fejlesztésére érkező támogatásoknak van a legnagyobb hatása, ahogyan arra a Cali és te Velde (2011)

szerzőpáros is jutott. Ezekkel ellentétben Helble és szerzőtársai (2009) már a *kereskedelempolitika* területére érkező támogatások hatásait is szignifikánsnak találták: a gravitációs modell alapján készült elemzés szerint a kereskedelempolitika területére érkező támogatások egyszázalékos növekedése (ami nagyjából 11,7 millió dollárnak felel meg) 818 millió dolláros globális kereskedelmi bővülést eredményez.

Vijil és Wagner (2010) szintén az AfT exportbővülésre gyakorolt hatását elemezték, viszont ők az infrastruktúra oldaláról közelítették meg a kérdést. Eredményeik szerint a *kereskedelmi infrastruktúra fejlesztésére nyújtott támogatás* 10 százalékos bővülése 1,22 százalékkal *növeli a fogadó ország exportját*. Mindez a partnerországok közötti vám és nem vám jellegű akadály 2,3 százalékos csökkenésével egyenlő. Így a szerzők úgy vélik, hogy az AfT egyértelműen pozitív hatással bír a fogadó ország exportjára nézve. Az eddigiektől némileg eltér Bearce és szerzőtársai (2010) munkája, hiszen ők egy konkrét donor, nevezetesen az Amerikai Egyesült Államok AfT-tevékenységét elemezték az 1999–2008 közötti időszakban, vizsgálatuk középpontjában a fogadó országok exportjának bővülése áll. Eredményeik szerint a teljes AfT egydolláros emelkedése két évvel később 65 dolláros exportbővülést eredményez a fogadó országban, viszont a hatás a rászoruló (szegényebb, szárazfölddel elzárt) országokban nagyobb lehet. Az elemzés kapcsán kiemelendő, hogy az Aid for Trade lényegében a korábbi segélyezési gyakorlat követése, mindössze „új nevet adtak” az erre a területre irányuló fejlesztési támogatásoknak.

Mindezek mellett az AfT és a kereskedelmi költségek, illetve a gazdasági növekedés alakulása közötti kapcsolat vizsgálata jelenik meg Naito (2010) elemzésében. A tanulmány eredményei szerint az AfT hatására a *szállítási költségek csökkennek*, viszont a globális gazdasági növekedés – a donorországok csökkenő potenciálja miatt – nem minden esetben bizonyított. Moreira (2010) karibi országokra vonatkozó vizsgálatai alapján ezen országok nemzetközi kereskedelmi részvétele a rossz infrastruktúra, valamint a kedvezőtlen intézményi háttér miatt alacsony szintű. A szerző eredményei szerint az AfT, ha jól célzott a felhasználása, hasznos lesz a régió országai számára a hosszú távú növekedési lehetőségeket illetően. Azonban a szerző azt is megjegyzi, hogy kiegészítő reformokra (például munkapiaci rugalmasság fejlesztése, jobb kormányzás, hatékonyabb szabályozási környezet) van szükség a kereskedelmi reformok végrehajtása előtt. Azaz itt is megjelenik az intézményi háttér fontossága.

Az Aid for Trade célkitűzései alapján a legkevésbé fejlett országok jelentik az elsődleges célcsoportot. Ennek ellenére empirikus vizsgálatok azt mutatják, hogy összességében ez nem valósul meg (Udvari 2011). 79 ország vizsgálata alapján egyes legkevésbé fejlett országok valóban kiemelkednek a kapott támogatást illetően, azonban hasonló számú olyan elmaradott ország is van, melyek teljesen másképp viselkednek, és nem igazán preferálják őket a donorok. Mindez pedig arra utal, hogy bár vannak hangzatos célkitűzések,

a segélyek pénzügyi jellege, valamint a donorok különböző (politikai-gazdasági) érdeke sokszor nagyobb szerepet játszanak az AfT-segélyek szétosztásában. Például Irak és Afganisztán is a jelentős recipiensek között található, illetve a legkevésbé fejlett országok esetében a szabadság indexe (Freedom House indikátora) és a támogatások nagysága között statisztikailag szignifikáns kapcsolat található, mely szerint a magasabb szabadsági fokkal rendelkező ország magasabb támogatáshoz jut.

Az előzőekben bemutatott kutatásokhoz képest Huchot-Bourdon és szerzőtársai (2009) teljesen más megközelítésben dolgoztak, nem a hatások elemzése volt a céljuk. A szerzők ugyan a kereskedelem, FDI és fejlődés közötti kapcsolatot vizsgálták, és elemzésükben a fejlődő országok tipizálását végezték el az Aid for Trade vonatkozásában, mellyel céljuk egyrészt az volt, hogy rámutassanak a fejlődő országok eltérő igényeire, másrészt pedig az, hogy a fogadó országok prioritásait (szektorális igényeit) meghatározzák, ezzel is segítve a donorok döntését a segélyallokáció során. A kereskedelemmel kapcsolatos igények Nyugat- és Kelet-Afrikában jelentősek, különösen az infrastruktúra fejlesztését illetően. Továbbá a szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy a kereskedelmi liberalizáció önmagában nem fogja javítani az FDI földrajzi eloszlását, hiszen ahhoz sok más tényező is szükséges: politikai stabilitás, üzleti környezet, fizikai infrastruktúra, intézményrendszer, humán tőke. Mindezzel pedig a szerzők is az intézményi háttér minőségét emelik ki.

A bemutatott tanulmányok, elemzések áttekintése alapján komoly hiányosság, hogy többnyire donortól függetlenül elemzik a lehetséges hatásokat. Mindemellett egyáltalán nem esik szó arról, hogy az Európai Unió – mint a világ legnagyobb segélyezője⁵ – milyen szerepet vállal az Aid for Trade megvalósításában, és egyáltalán hogyan próbálja azt a fejlesztési politikájába integrálni. Ezek alapján a továbbiakban az Aid for Trade és az Európai Unió kapcsolatát taglaljuk.

AZ AID FOR TRADE AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Bár az Európai Unió a világ legnagyobb donorszervezetének számít, már az Aid for Trade általános bemutatása során is láthattuk, hogy a (hazai és nemzetközi) kutatásokból hiányzik annak vizsgálata, hogy az Aid for Trade mennyiben illeszkedik az EU tevékenységébe, és az EU milyen szerepet vállal annak megvalósításában. Ezek alapján különösen indokolt, hogy részletesebben kitérjek minderre, és egy értékelést adjak az Aid for Trade EU-s megjelenését, illetve annak jellemzőit illetően.

5 2010-ben az EU 53,8 milliárd euró támogatást nyújtott, ami a világ teljes fejlesztési támogatásának több mint fele (EC 2011b).

AZ EU FEJLESZTÉSI POLITIKÁJÁNAK SAJÁTOSSÁGAI

Az Európai Unió ugyan a külső kapcsolatokra és a fejlesztésre is kiemelt figyelmet fordít, az európai fejlesztési politika nem tartozik – sem hazai, sem nemzetközi szinten – a (szívesen) kutatott, elemzett és értékelt közösségi politikák közé (Arts és Dickson 2004), aminek következtében a tudományos igényességgel rendelkező munkák relatíve szűk sávon mozognak. Mindezzel pedig mindennemű értékelés fontossá válik.

Bár az Európai Unió és annak jogelődjei széles kapcsolat kiépítésére töreksenek a fejlődő országokkal, a fejlesztési politika explicit módon csak az 1992-es maastrichti szerződésben jelenik meg (Kiss 2007a; Migliorisi et al. 2003) – *fejlesztési együttműködés* cím alatt.⁶ A szerződés hármas célt fogalmazott meg az EU fejlődő országokat érintő tevékenységével kapcsolatban (EC 2006a): (i) fenntartható gazdasági és társadalmi fejlődés, (ii) fokozatos világ gazdasági reintegráció, és (iii) a szegénység elleni küzdelem. A 2009 decemberében hatályba lépett liszaboni szerződés alapján viszont ezek közül már csak *a szegénység csökkentése és felszámolása maradt meg célként* (EC 2008b). Fontos hangsúlyozni, hogy a liszaboni szerződés mindössze kiegészítő jelleget szán a közösségi fejlesztési politikának, így az EU fejlesztési politikája a közösségi és a tagállami fejlesztési tevékenységek együtteseként értelmezhető: a segélyek háromnegyede származik a tagállamoktól, míg egynegyede közösségi szintű támogatás (Montes és Migliorisi 2004; Morgera és Durán 2004). Tulajdonképpen ennek köszönhető, hogy az Európai Unió ma a világ legnagyobb segélynyújtójának tekinthető.

Az Európai Unió átfogó látásmódját (horizontális szemléletét) mutatja, hogy fejlesztési politikájának a hatékony segélyezés érdekében meg kell felelnie a 3C (magyarul 3K) elvnek, mely elvek a maastrichti szerződésben is megjelentek (Lightfoot 2010; Szent-Iványi 2009b):

- *koherencia*, azaz annak biztosítása, hogy a tagállamok által folytatott más politikák nincsenek ellentétben a fejlesztési politika céljaival;
- *komplementaritás*, azaz az EU és a tagországok egymás tevékenységeit kiegészítik, közöttük munkamegosztás van; illetve
- *koordináció*, mely alapján az EU és a tagországok közötti konzultáció és információcsere biztosított.

Ezen elvek mellett Horváth (2005) még két fontos elvet említ meg. Egyrészt a *politikai feltétel elve* szerint a fejlesztési politika kedvezményezettjének demokratikus politikai berendezkedéssel kell rendelkeznie. Másrészt a *földrajzi súlyozás elve* alapján a

6 A tanulmány egészében a „fejlesztési politika” és a „fejlesztési együttműködés” kifejezéseket szinonimaként használjuk.

legelmaradottabb országoknak prioritást kell élvezniük a fejlesztési politika kedvezményezettjeinek megállapítása során.

A liszaboni szerződés 210. cikke fogalmazza meg a komplementaritás elvét (EC 2008b: 115): „Tevékenységeik egymást kiegészítő jellegének és eredményességének előmozdítása érdekében az Unió és a tagállamok – nemzetközi szervezetek és nemzetközi konferenciák keretében is – összehangolják a fejlesztési együttműködésre irányuló politikáikat, és konzultálnak egymással segélyprogramjaikról. Együttesen is felléphetnek. A tagállamok szükség szerint hozzájárulnak az uniós segélyprogramok végrehajtásához.” A harmonizáció felé haladást igazolja az is, hogy közösségi szinten, általánosan határoznak meg célszámokat arra vonatkozóan, hogy a tagországoknak bruttó nemzeti jövedelmük hány százalékát kell segélyezésre fordítaniuk. A 2002-es, a fejlesztés finanszírozásáról szóló monterreyi konferencia után az EU az alábbi kötelezettségvállalásokat tette a Millenniumi Fejlesztési Célok megvalósítása érdekében (Lightfoot 2008):

- A közösség összességében 2010-re a GNI 0,56 százalékát fordítja segélyezésre, mely 2015-re a nemzetközi szinten elvárt 0,7 százalékra nő.
- A 2002 után csatlakozott államoknak GNI-arányosan 0,17 százalék a cél 2010-re, és 0,33 százalék 2015-re.
- Azon régi tagállamok, melyek nem érik el a segélyezést illetően a GNI 0,51 százalékát, 2010-ig erre a szintre kell növelni, 2015-ig pedig 0,7 százalékra növelik.⁷

Annak ellenére, hogy időközben komoly pénzügyi és gazdasági válság alakult ki az Európai Unióban is, az EU 2009-ben megerősítette, hogy tartja magát ezekhez a célszámokhoz (EC 2009a), azonban az új tagállamokat illetően egyenként (lásd például Kiss 2007b), illetve összességében is kérdéses (irreleváns) a célszámok teljesítése (Lightfoot 2008). Mindezek ellenére azonban ezek a törekvések lehetővé teszik azt, hogy a tagállami fejlesztési politikákat is figyelembe vegyük az EU tevékenységének elemzése során.

AZ EU FEJLESZTÉSI POLITIKÁJÁNAK ESZKÖZRENDSZERE

Az Európai Unió fejlesztési politikájának eszközrendszere sokszínű, ami annak is betudható, hogy a fejlődő országokkal kialakított kapcsolatrendszer az Európai Unió mélyülésével beépült más szakpolitikákba is, köztük a kereskedelempolitikába (Kiss 2007a).

⁷ Az OECD adatai alapján a 0,7 százalékos határértéket mindössze Svédország, Luxemburg és Dánia, valamint a nem EU-tag Norvégia teljesítik jelenleg. Magyarország 0,09 százalékos aránnyal rendelkezik (OECD-CRS 2011).

Ennek következtében a lefektetett célokkal tulajdonképpen összhangban van, viszont más ország gazdaságfejlesztési tevékenységéhez viszonyítva az *EU fejlesztési politikája rendkívül egyedi képet mutat*. Egyedi, mert fejlesztési tevékenysége a legtöbb nemzetközi szervezettel, donorországgal ellentétben nem kizárólag *pénzügyi támogatásokra* (segélyek, kedvezményes hitelek, adósságelengedés) épül, hanem különböző mértékű *kereskedelmi preferenciákat* is biztosít a legtöbb fejlődő országnak (3. táblázat), ezzel pedig a közösségi kereskedelempolitikának kiemelt hatása van a közösségi fejlesztési politika alakulására. A fejlesztési támogatások nagyobb része (nagyjából háromnegyede) a tagállamoktól származik, és körülbelül 25 százalék tekinthető kizárólag közösségi hozzájárulásnak (Kiss 2007a).

3. táblázat

Az EU fejlesztési politikájának eszközrendszere

Pénzügyi eszközök	Kereskedelempolitikai eszközök
Költségvetési forrás	Autonóm kereskedelmi preferenciák (GSP, GSP+)
Kedvezményes hitelek	Szerződéses kereskedelmi preferenciák (bilaterális, multilaterális)
(Európai Beruházási Bank)	Gazdasági Partnerségi Egyezmények (EPA)
Európai Fejlesztési Alap támogatásai	Fegyverek kivételével mindent (EBA)
Gazdaságstabilizációs segélyek	Dohai Fejlesztési Forduló ⁸
(Stabex, Sysmin)	
Aid for Trade kezdeményezés	

Forrás: saját szerkesztés Dezséri (2003), Horváth (2005) és Udvari (2010) alapján

Ami pedig a kereskedelempolitikai eszközöket illeti: a kereskedelmi preferenciák már régóta jelen vannak az EU külső tevékenységében (Dezséri 2003; Faber és Orbie 2008; Horváth 2005), azonban ez az elmúlt fél évszázadban a külső környezet változásának, a nemzetközi közösség nyomásának hatására jelentős változásokon ment keresztül (Faber és Orbie 2008). Ennek ellenére ma már az EU is nyíltan elismeri, hogy a kereskedelmi preferenciákat is a fejlesztési tevékenység részének tekinti (EC 2006b; EC 2008a).

Az EU fejlesztési politikájának kedvezményezettjei között a legtöbb fejlődő ország megtalálható, viszont hagyományosan a legjelentősebb és legmélyebb kapcsolatot az afrikai, karibi, csendes-óceáni (ACP) országokkal alakították ki (Persson és Wilhelmsson 2006). Több EU-s dokumentum is, mely a fejlesztési politika orientációjának

8 Az EU-nak kiemelkedő szerepe van abban, hogy a jelenleg is zajló Doha forduló egyik központi eleme a *fejlesztés* (EC 2005).

bemutatására irányul, az ACP-országokat emeli ki, mint azon országok körét, amelyek elsődleges prioritást élveznek.

AZ AID FOR TRADE STRATÉGIA

Az Aid for Trade egyre nagyobb szerepet kap az Unióban is, és egyre több értékelés, jelentés születik a programról és annak fejlesztéspolitikai integrálási lehetőségéről. Azt, hogy az Aid for Trade mennyire előtérbe került az Európai Unióban is, jól mutatja, hogy a Bizottság a tagországok egyetértésével 2007-ben elfogadta az Unió *AfT-stratégiáját*, ami azóta sem változott. A stratégia öt pilléren alapszik (EC 2007):

1. *Mennyiségi célkitűzések.* Mind a hagyományos, mind pedig a tágabb értelemben⁹ vett Aid for Trade finanszírozási forrásokat növelni kellene úgy, hogy az arányos legyen a fejlesztési támogatások növekedésével. Emellett célul tűzték ki a hagyományos támogatások kétmilliárd euróra történő növelését 2010-re.

2. *Minőségi és szegénységmegelőzési célkitűzések,* ahol a legfontosabb, hogy a segélyek nyújtása feleljen meg a segélyek hatékony felhasználására vonatkozó párizsi deklarációnak. Az EU ezzel is próbálja fejlesztési politikájának célját (szegénységcsökkentés) megvalósítani.

3. *Európai uniós kapacitások bővítése.* Azaz meg kell találni a megfelelő eszközöket, lehetőségeket arra, hogy a rendelkezésre álló támogatások bővüljenek. Ennek egyik legfontosabb módja, hogy az elérhető kapacitásokról információt cseréljenek, valamint közös fellépés valósuljon meg ott, ahol lehet – azaz az egyes tagállamok próbálják összehangolni, harmonizálni tevékenységüket (ahogyan ez a lisszaboni szerződés idézett cikkelyében is látható volt).

4. *ACP-országok előtérbe helyezése.* Mivel az EU a legtöbb preferenciát ezeknek az országoknak nyújtja, így egyértelmű, hogy a velük kialakított kapcsolat mélyítése és hatékonyabbá tétele érdekében az Aid for Trade adta lehetőségeket is ki kell használni. Annak érdekében, hogy egy ország részesülhessen a támogatásból, a kereskedelmet a nemzeti fejlesztési programokban szerepeltetni kell. Továbbá az EU célul tűzte ki, hogy a megnövekedett fejlesztési támogatások körülbelül 50%-ának az ACP-országok igényeit kell szolgálnia.

9 Az Európai Unióban az Aid for Trade hat területét két csoportra osztják: a szűkebb AfT mindössze két területet foglal magában (kereskedelempolitika és kereskedelemfejlesztés), és ez a hagyományos (klasszikus) kereskedelemmel összefüggő támogatás (*trade-related assistance*). A tágabb értelemben vett AfT (*wider Aid for Trade*) pedig mind a hat területet tartalmazza (EC 2009b).

5. *Hatékony monitoring és ellenőrzési rendszerek.* Ennek érdekében jelentéseket kell készíteni az EU-n belül, valamint jelentéseket és adatokat kell továbbítani a Kereskedelmi Világszervezet felé.¹⁰

Az Aid for Trade kapcsán emlegetett vitás pont az, hogy a meglévő eszközök átcsoportosításáról van-e szó, vagy pedig új források bevonását igényli-e a program (Udvari 2009b), azonban úgy tűnik, hogy elsősorban átcsoportosításról beszélhetünk. Az EU-ban is hasonló tendencia figyelhető meg, hiszen az *Aid for Trade finanszírozása többféle forrásból történik*. Mivel a programra jutó segélyek, támogatások az EU fejlesztési támogatásainak részét képezik (EC 2009b), így a finanszírozás is hasonló eszközökkel történik, vagyis nincs külön Aid for Trade alap. Az Európai Unióban az AFT-források egyik része a közös költségvetéstől független *Európai Fejlesztési Alapból* származik, viszont az innen eredő támogatások elsősorban az ACP-országoknak nyújtott támogatásokat tartalmazzák. Az Európai Fejlesztési Alap a 2007–13 közötti költségvetési periódusban 22,6 milliárd eurót biztosít az ACP-országok számára (EC 2009b).

Az AFT finanszírozásának másik EU-s forrása a *közös költségvetés*: a latin-amerikai és ázsiai országok számára a Fejlesztési Együttműködési Eszközön (Development Cooperation Instrument) keresztül juttatnak támogatást, melynek összege a jelenlegi költségvetési időszakban 16,8 milliárd euró (EC 2009b). A *szomszédságpolitikán* keresztül a szomszédos országoknak és Oroszországnak 11,18 milliárd eurót szánnak, az *előcsatlakozási alapokból* pedig a Balkán országainak és Törökországnak közel 11,5 milliárd euró áll rendelkezésre. Viszont ezek az összegek a teljes fejlesztési támogatást takarják, így nem lehet pontosan tudni, hogy az Aid for Trade valójában mekkora összegeket jelent. Az Aid for Trade stratégia, illetve a pénzügyi eszközök megléte már mutatják, hogy az EU elkötelezte magát a program mellett. Ezek ismeretében a fellelhető adatok alapján értékeljük az AFT alakulását, helyét az EU fejlesztési politikájában.

AZ EU AFT-TEVÉKENYSÉGÉNEK ÉRTÉKELÉSE

Az Európai Unió által finanszírozott Aid for Trade projektek száma folyamatosan emelkedik: 2008-ban összesen 12 377 projektet lehetett az Aid for Trade kezdeményezéshez kötni, és több mint 130 országban jelentek meg – a legtöbb programot Indiában (328), Vietnámban (311), illetve Kínában (295) valósult meg, amelyek önmagukban több projektet jelentenek, mint egész Fekete-Afrika (206) (EC 2010). Mindez felveti a kérdést,

10 Az Európai Bizottság évente kiad egy jelentést az Aid for Trade tevékenységéről, a legutolsó ilyen jellegű dokumentuma a 2010-ben megjelent *Aid for Trade Monitoring Report* (EC 2010).

hogy mennyire lehet még ACP-specifikusságról beszélni, annak ellenére, hogy az Európai Unió Aid for Trade stratégiája is az ACP-országok elsődleges szerepét hangsúlyozza.

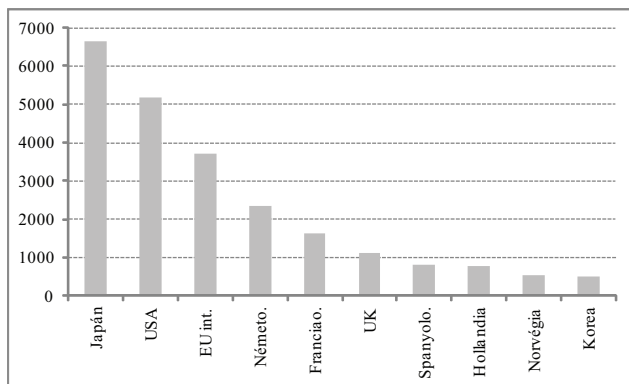
Mindemellett Jeune (2009) az Európai Unió Aid for Trade tevékenységét kritizálva hangsúlyozza, hogy az EU – annak ellenére, hogy a stratégiájában is ezt hangoztatja – nem fordít kellő figyelmet a kistermelőkre. Kiemeli továbbá azt is, hogy az EU támogatásai többnyire nem a legkevésbé fejlett országokba irányulnak, ahogyan az a stratégiában is olvasható, illetve ahogyan ez az Aid for Trade átfogó céljai között is megjelenik. Ebben a fejezetben ezen felvetéseket vizsgálom meg mélyebben, támaszkodva a rendelkezésre álló segélyezési adatokra. Mindezek alapján az EU tevékenységének értékelése több szempont alapján történik: egyrészt a tagállami és a közösségi tevékenység aránya, majd a támogatások regionális eloszlása, végül pedig a jövedelmi szint szerinti eredmények jelennek meg.

Mindenekelőtt fontos megjegyezni az alábbiakat. Ugyan az EU nem gyűjt külön Aid for Trade statisztikákat, viszont az OECD és a WTO 2011-es helyzetértékelése megfelelő kiindulási alapot jelent erre vonatkozóan, ahol az OECD segélyezési adatbázisából összegyűjtött adatok megtalálhatók. Mivel az OECD adatbázisa csak a szervezet fejlesztési bizottságának tagjairól gyűjt adatokat, így a továbbiakban kizárólag az EU-15 (*tagállami*), illetve az EU-intézmények (*közösségi*) tevékenységét veszem számba. Ugyan az EU teljes fejlesztési tevékenységét (amit akár közös tevékenységnek lehetne nevezni) a tagállami és a közösségi tevékenység együtteseként kellene értelmezni, ettől néhol eltérek. Ennek oka, hogy ezáltal a tagállami és a közösségi tevékenységben mutatkozó (egyirányú, esetleg ellentétes) trendek is kimutathatók.

A 2009. évi adatokat tekintve a 10 legnagyobb Aid for Trade donor a teljes Aft-támogatások több mint 80 százalékáért felelős (OECD és WTO 2011). A 10 legnagyobb donor között számos európai ország, illetve az EU-intézmények is megjelennek (2. ábra). A világ három legnagyobb Aid for Trade donorja között megtalálható az Európai Unió is – a legjelentősebb donorok az Egyesült Államok, illetve Japán; az EU mint közösség a harmadik helyen áll. Az EU-s tagállamok közül Németország és Franciaország emelkedik ki, miközben érdekes az Egyesült Királyság helyzete. A britek, bár széles kapcsolati rendszerrel rendelkeznek a fejlődő országokkal (elég csak a Brit Nemzetközösségre gondolni), ennek ellenére relatíve kevés támogatást nyújtanak számukra (köztük volt gyarmataiknak). Mindezek ismeretében, ha az EU összteljesítményét annak alapján vizsgáljuk, hogy az EU-s intézmények, illetve az egyes tagállamok együttesen milyen eredményt érnek el, akkor egyértelmű, hogy az EU lesz összességében a világ legnagyobb segélyezője az Aid for Trade területén is.

2. ábra

A 10 legjelentősebb Aid for Trade donor, millió USD
(2009-es változatlan áron, 2006–2009 átlaga)

Forrás: saját szerkesztés OECD és WTO (2011) adatai alapján

Az Európai Unió és a tagállamok összesen közel 14 milliárd USD Aft-támogatást nyújtottak 2009-ben, ebből a tagállamok 9,7 milliárd, míg az EU-intézmények 4,2 milliárd USD támogatást biztosítottak (OECD és WTO 2011). Az OECD és a WTO (2011) közös jelentése ugyan elemzi azt is, hogy 2008-ról 2009-re hogyan változott az Aid for Trade támogatások összege, ennek bemutatására nem térek ki. Ennek oka, hogy 2008-ban mélyült el a gazdasági válság, így nem mutatna valós képet ezen adatok összehasonlítása. Ennek megfelelően a továbbiakban – az OECD és a WTO (2011) jelentésében fellelhető adatok alapján – a 2006 és 2009 közötti időszakot veszem alapul.

2006 és 2009 között az Aid for Trade támogatások nagysága folyamatosan emelkedett, 2009-ben elérte a 40 milliárd dollárt (4. táblázat). Az Európai Unió összesen (tagállami és intézményi szinten együttvéve) a globális Aid for Trade támogatások több mint 30 százalékát adja, a 2008-as és 2009-es évek alapján úgy tűnik, hogy 35 százalék körül állandósul, azaz a teljes Aft-támogatások közel egyharmada az EU-ból származik. Azonban a táblázat adatai alapján is jól látszik, hogy a tagállami tevékenység jelentősebb, mint a közösségi szintű tevékenység: a teljes Aft-támogatások közel egynegyede származik az EU-15-ből, míg mindössze egytizede a közösségi tevékenységből. Így, bár vannak közösségi szintű törekvések a fejlesztési politikák közösségi szintű összehangolására, az adatok alapján még az tűnik ki, hogy a közös (össz-EU) fejlesztési politika is elsősorban tagállami tevékenységből áll.

4. táblázat

A teljes Aid for Trade támogatás (millió USD, 2009-es árakon)
EU-forrásának aránya (2006–2009, százalék)

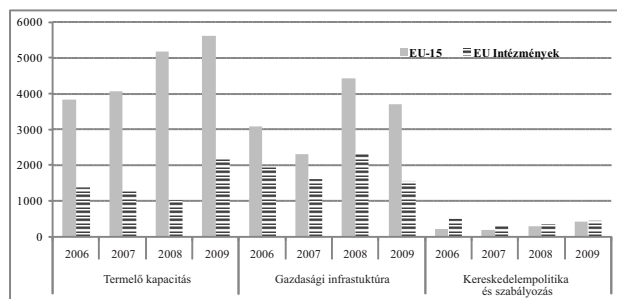
	2006	2007	2008	2009
EU-15	26,08	21,34	25,16	24,28
EU Intézmények	13,81	10,26	9,31	10,42
EU összesen	39,89	31,59	34,48	34,70
Globális Aft (millió USD)	27265,8	30731,4	39352	40116

Forrás: saját számítás OECD és WTO (2011) adatai alapján

A 3. ábra alapján az EU-15 és az EU nem ugyanazon területeket érzi hangsúlyosnak: míg az EU-15-ök elsősorban a termelőkapacitás fejlesztésére fordítják az Aid for Trade támogatások nagy részét, addig az EU mint közösség esetében elsősorban a gazdasági infrastruktúra fejlesztése dominál, bár 2009-ben fordulni látszódik a trend. A harmadik terület (kereskedelempolitika és szabályozás) mindkét donornál csekély jelentőségű a másik két területhez viszonyítva, és nincs szignifikáns különbség tagállami és közösségi összegek között.

3. ábra

Az egyes Aid for Trade területekre érkező támogatások nagysága az EU-tól mint donortól,
2006–2009 (millió USD, 2009-es változatlan árakon)

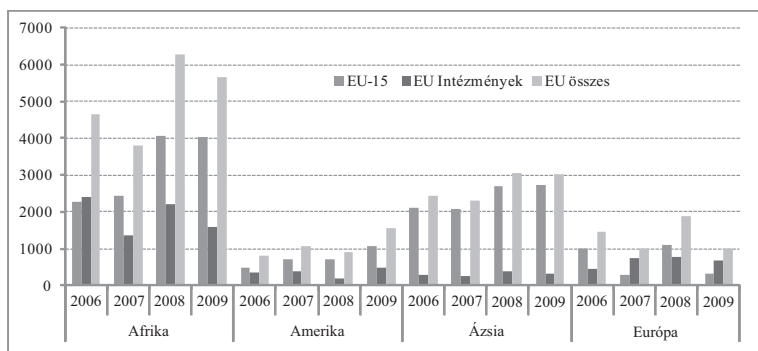
Forrás: saját szerkesztés OECD és WTO (2011) adatai alapján

Az ACP-országok kiemelt figyelmet élveznek az EU fejlesztési politikájában, hiszen ezek azok az országok, melyek a legtöbb EU-s dokumentumban központi helyet foglalnak el, és az AfT-stratégia is hangsúlyozza, hogy ezen országok irányába kell jelentős

forrásbővítést megvalósítani. Ebből kifolyólag sokkal feltételezhető, hogy az afrikai országok nagyarányú támogatásban részesülnek a többi térség fejlődő országaihoz képest. Mind a tagállami, mind a közösségi, mind pedig a teljes EU tevékenységét illetően egyértelműen az afrikai kontinens a fő kedvezményezettje az Aid for Trade támogatásoknak (4. ábra). A második helyen az ázsiai országok találhatók. Viszont jelentős különbség figyelhető meg a tagállami tevékenységek és a közösségi akciók között. A tagállamok többnyire növekvő összegeket nyújtanak mind Afrikának, mind Amerikának és Ázsiának. Ezzel szemben az EU-intézmények által nyújtott támogatások csökkenő tendenciát mutatnak – különösen látványos ez Afrikában, ahol pedig közösségi szinten is egyértelműen meg kellene jelenni az ACP-országok kiemelt szerepe miatt. Az egyetlen terület, ahol a közösségi támogatások meghaladják a tagállami tevékenységet, az a 2007. és 2009. évi európai támogatásokban érhető tetten. Mindebből feltételezhető, hogy a tagállamoknak nagyobb érdeke fűződik mind Afrika, mind Ázsia támogatásához.

4. ábra

Az EU-ból származó teljes AfT-támogatások nagysága az egyes régiók között, 2006–2009 (millió USD, 2009-es változatlan áron)

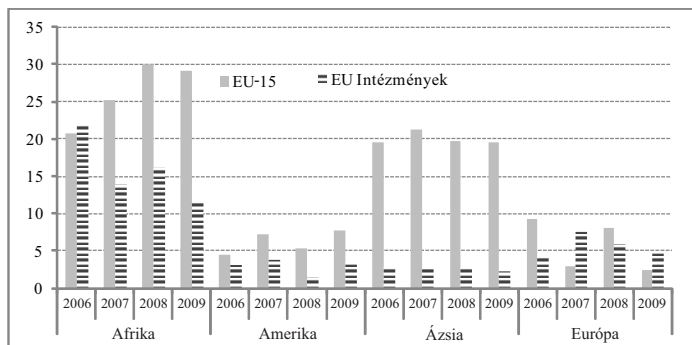
Forrás: saját számítás OECD és WTO (2011) adatai alapján

Mindez jól látszik akkor, ha a teljes EU-támogatás arányában fejezzük ki az egyes régiók kedvezményezett státuszát (5. ábra). Az Afrikába irányuló tagállami támogatások 2006 és 2008 között emelkedtek, 2009-ben egy kisebb visszaesés tapasztalható, viszont így is közel 30 százalék a kontinens részesedése a teljes támogatásokból. Az EU-intézmények támogatottsági szintje viszont a vizsgált időszakban csökkenő tendenciát mutat, és ugyanezen kontextusban közel 10 százalékos arányt képvisel (ezt megelőzően több mint 20 százalék volt). Összességében (össz-EU szinten) tehát a támogatások több mint

harmada az afrikai országok megsegítésére irányul. Ezzel pedig összhangban van az EU tevékenysége az Aid for Trade stratégiájában megfogalmazottakkal. Ennek az a veszélye – mármint a tagállami súlynak és a tagállami „vezérlésnek” –, hogy a saját érdekek eltéríthetik a támogatásokat, és akkor valószínűleg Ázsia lenne ennek haszonélvezője.

5. ábra

Az EU-ból származó teljes Aft-támogatások megoszlása az egyes régiók között, 2006–2009 (százalék)

Forrás: saját számítás OECD és WTO (2011) adatai alapján

A regionális megoszlás mellett érdemes a jövedelmi csoportokat is megvizsgálni, hiszen az Aid for Trade általános célkitűzéseiben és az EU Aft stratégiájában is megtalálható, hogy a legkevésbé fejlett országokat kell elsődlegesen támogatni. A legkevésbé fejlett országok a világ legszegényebb és legsérülékenyebb országainak számítanak, bármiféle gazdasági tevékenység végzését illetően magas kockázatokat rejtenek magukban. Az 5. táblázatban az egyes jövedelmi csoportok támogatásból való részesedése szerepel – mind EU-15, mind pedig EU-s intézményi (közösségi) szinten. Ebben az esetben nagyon jól és egyértelműen elkülöníthető egymástól a közösségi és a tagállami preferencia. Míg a tagállamok elsődleges célcsoportja a magasabb (alsó, illetve felső közepes) jövedelmi kategóriába tartozó országok, addig az EU-intézmények leginkább a legkevésbé fejlett országok támogatásával foglalkoznak. Amennyiben összesítjük az egyes részadatokat „unió-szintre”, egyértelműen az alsó közepes jövedelmű országok élvezik a legnagyobb preferenciát, hiszen a teljes EU-s Aid for Trade támogatások egyharmada ezen országok megsegítésére irányul, míg a második helyen a legkevésbé fejlett országok állnak a maguk egyötöd körüli arányával.

5. táblázat

*Az egyes jövedelmi csoportokba irányuló Aid for Trade támogatások
a teljes EU-s, illetve a globális AfT-támogatások százalékában, 2006–2009*

		A teljes EU-s AfT %-ában		Az adott jövedelmi csoportba irányuló globális AfT %-ában	
Év		EU-15	EU-int.	EU-15	EU-int.
Legkevésbé fejlett országok	2006	9,98	11,78	15,48	18,27
	2007	13,99	7,72	14,01	7,73
	2008	12,24	11,40	16,26	15,14
	2009	13,30	9,15	15,20	10,46
Egyéb alacsony jövedelmű országok	2006	7,70	1,32	25,57	4,39
	2007	7,23	2,26	13,04	4,07
	2008	4,88	1,25	12,44	3,20
	2009	6,07	1,43	11,48	2,70
Alsó közepes jövedelmű országok	2006	22,66	5,85	21,68	5,60
	2007	22,21	5,77	21,79	5,67
	2008	28,04	7,90	22,89	6,45
	2009	24,04	4,57	28,82	5,48
Felső közepes jövedelmű országok	2006	5,67	3,82	47,75	32,15
	2007	7,50	5,86	42,14	32,90
	2008	10,27	4,51	57,02	25,06
	2009	5,13	3,55	37,70	26,08

Megjegyzés: a felsorolásból az „unallocated by income group” kategóriát kihagytam, ezért nem 100 százalék a megfelelő oszlopokban az egyes tételek összege.

Forrás: saját számítás OECD és WTO (2011) adatai alapján

Mindemellett rendkívül figyelemreméltó az a tény is, hogy a felső közepes jövedelmű országoknak nyújtott teljes (globális) Aid for Trade támogatások közel fele az EU 15 régi tagállamából kerül ki, az EU-intézményekkel együtt pedig 70–80 százalékáért felelősek. Összevetve mindezt az EU-s AfT-adatokkal, arra juthatunk, hogy a felső közepes jövedelmű országok ugyan relatíve csekély támogatásban részesülnek az EU-15-től, azonban ez mégis olyan jelentős mértékű a globális arányszámokat tekintve, hogy már-már az EU tekinthető ezen országok elsődleges támogatójának.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban az Aid for Trade Európai Unióban betöltött szerepét ismertettem és értékeltem a rendelkezésre álló statisztikai adatok segítségével. Az Európai Unió sajátos szervezatként működik, ami a fejlesztési együttműködés terén is megmutatkozik: a közösségi tevékenység mellett, de attól elkülönülten léteznek tagállami kötelezettségvállalások is. Ugyan egyre több közösségi szintű dokumentum születik a fejlesztési politika harmonizálását illetően, az értékelés igen nehéz. Ennek oka, hogy nem csak a tagállami tevékenységek térnek el egymástól jelentősen, hanem a tagállami és a közösségi szint idevonatkozó elképzelései és preferenciái is. A leginkább kirajzolódó különbség a jövedelmi csoportok vizsgálata esetében mutatkozott: míg a közösség a legelmaradottabb országokat támogatja, addig a tagállamok esetében a nagyobb biztonságot jelentő magasabb jövedelmű országok adják a fő célcsoportot. Összességében viszont elfogadható az a kritika, hogy *össz-EU szinten az EU saját céljaival ellentétben nem a legkevésbé fejlett országokat preferálja*.

Mindemellett azonban az Afrika-központúság bizonyítást nyert. Tagállami és közösségi szinten egyértelműen a fekete kontinens országait támogatják leginkább. Figyelembe véve azt a tényt, hogy Afrikában található a legkevésbé fejlett országok egy jelentős hányada (a 49 legkevésbé fejlett országból több mint 30), kérdés, hogy *mégis kit támogatnak Afrikában, ha a jövedelmi csoport szerint nem a legkevésbé fejlett országok jelentik az elsődleges célpontot*. Ezen ellentmondás megléte miatt nagy biztonsággal állítható, hogy *az észak-afrikai (magasabb jövedelmű) országok jelentősebb támogatásban részesülnek, mint a Szaharától délre elhelyezkedők*. Így ugyan úgy tűnik, hogy az ACP-országok kiemelkedő recipiensnek számítanak, és az EU megfelel a stratégiájában megfogalmazott céloknak, ez a valóságban nincs így. Mindemellett az ACP-országok helyzetére egyre nagyobb fenyegetést jelent Ázsia megjelenése és egyre mélyebb jelenléte az Európai Unióban. A Kínával való szoros kapcsolatot mutatja az ázsiai országban megvalósult, EU által támogatott Aft-projektek kiemelkedő száma is.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abegaz, Berhanu (2005): Multilateral development aid for Africa. In: *Economic Systems*, Vol. 29., No. 4.: 433–454.
- Arts, Karin – Dickson, Anna K. (2004): EU development cooperation: from model to symbol? In: *EU development cooperation: from model to symbol?* Szerk.: Uők. Manchester University Press: 1–16.

- Bearce, David H. – Finkel, Steven E. – Pérez-Liñán, Anibal S. – Rodríguez-Zependa, Juan – Surzhko, Lena (2010): *Has Aid for Trade increased recipient exports? The impact of US AFT allocations 1999–2008*. Interneten: <http://ssrn.com/abstract=1663325> (Letöltve: 2011.03.12.).
- Cali, Massimiliano – te Velde, Dirk Willem (2011): Does Aid for Trade really improve trade performance? In: *World Development*, Vol. 39., No. 5.: 725–740.
- Deardorff, Alan V. – Stern, Robert M. (2009): Alternatives to the Doha Round. In: *Journal of Policy Modeling*, Vol. 31., No. 4.: 526–539.
- Dezséri Kálmán (2003): *Az EU fejlesztéspolitikája a fejlődő országok megsegítésére. Tanulmány*. MTA – Világgazdasági Kutatóintézet.
- Doucouliagos, Hristos – Paldam, Martin (2007): The Aid Effectiveness Literature: the Sad Results of 40 Years of Research. In: *Cambridge Working Papers in Economics*, No. 773.: 1–32.
- Dreger, Christian – Herzer, Dierk (2011): A further examination of the export-led growth hypothesis. In: *Discussion Paper*, No. 305. European University Viadrina Frankfurt (Oder), Department of Business Administration and Economics.
- EC (2005): *Politikák fejlesztési célú koherenciája. A haladás felgyorsítása a millenniumi fejlesztési célok elérése felé*. COM (2005) 134. Európai Bizottság.
- EC (2006a): Európai Unió – Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés egységes keretbe foglalt változata. In: *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, C 321E.
- EC (2006b): The European Consensus on Development. In: *Official Journal of the European Union*, C 46/1.: 1–20.
- EC (2007): *Council Agrees EU Strategy on Aid for Trade Program*. Council of the European Union.
- EC (2008a): *Making Trade Work for Development*. European Commission.
- EC (2008b): Az Európai Unióról szóló és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. In: *Hivatalos Lap*, C 115.: 1–388.
- EC (2009a): *Council conclusions on supporting developing countries in coping with the crisis*. Council of the European Union.
- EC (2009b): *Aid for Trade – Trade Factsheet*. European Commission. Interneten: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2008/october/tradoc_140837.pdf (Letöltve: 2011.08.28.).
- EC (2010): *Aid for Trade Monitoring Report 2010*. SEC(2010) 419 final. European Commission.
- EC (2011a): *Development policies*. Interneten: http://ec.europa.eu/europeaid/what/development-policies/index_en.htm (Letöltve: 2011.07.23.).

- EC (2011b): *Commissioner Piebalgs calls for EU to maintain its leadership on official development aid as new figures reveal it spent a record 53,8 billion in 2010*. Interneten: http://ec.europa.eu/europeaid/how/ensure-aid-effectiveness/documents/eu-aid-budget-2010_en.pdf (Letöltve: 2011.11.23.).
- Evenett, Simon J. (2008): Aid for Trade and the „Missing Middle” of the WTO. In: *Law and Economics Research Paper Series*, No. 25. University of St. Gallen Law School.
- Faber, Gerrit – Orbie, Jan (2008): The new trade and development agenda of the European Union. In: *Perspectives on European Politics and Society*, Vol. 9., No. 2.: 192–207.
- Freund, Caroline – Bolaky, Bineswaree (2008): Trade, regulations, and income. In: *Journal of Development Economics*, Vol. 87., No. 2.: 309–321.
- Gamberoni, Elisa – Newfarmer, Richard (2009): *Aid for Trade – Matching Potential Demand and Supply*. The World Bank.
- Hallaert, Jean-Jacques – Munro, Laura (2009): Binding constraints to trade expansion: Aid for Trade objectives and diagnostic tools. In: *OECD Trade Policy Working Paper*, No. 94. OECD.
- Helble, Matthias – Mann, Catherine – Wilson, John S. (2009): Aid for Trade Facilitation. In: *Policy Research Working Paper*, No. 5064. The World Bank.
- Hoekman, Bernard (2002): Strengthening the global trade architecture for development. In: *Policy Research Working Paper*, No. 2757. The World Bank.
- Hoekman, Bernard (2006): More favourable treatment of developing countries: ways forward. In: *Trade, Doha, and Development. A window into the issues*. Szerk.: Newfarmer, Richard. The World Bank: 213–221.
- Hoekman, Bernard – Özden, Çağlar (2005): Trade preferences and differential treatment of developing countries: a selective survey. In: *Policy Research Working Paper*, No. 3566. The World Bank.
- Hoekman, Bernard – Wilson, John S. (2010): Aid for Trade: Building on progress today for tomorrow’s future. In: *Policy Research Working Paper*, No. 5361. The World Bank.
- Hoekstra, Ruth – Koopmann, Georg (2010): Aid for Trade and the political economy of trade liberalization. In: *HWI Research Paper*. Hamburg Institute of International Economics: 2–22.
- Horváth Zoltán (2005): *Kézikönyv az Európai Unióról (6. átdolgozott, bővített kiadás)*. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó.
- Huchot-Bourdon, Marilyne – Lipchitz, Anna – Rousson, Audrey (2009): Aid for Trade in developing countries: Complex linkages for real effectiveness. In: *African Development Review*, No. 2.: 243–290.
- Jeune, Hilary (2009): *Aid for Trade. Is the EU helping small producers to trade their way out of poverty?* ICCO.

- Kiss Judit (2007a): Az Európai Unió fejlesztéspolitikai dilemmái. In: *Fejlesztés és Finanszírozás*, No. 1.: 40–49.
- Kiss Judit (2007b): *A magyar nemzetközi fejlesztéspolitika a számok tükrében*. Nemzetközi Humanitárius és Fejlesztési Civil Szövetség.
- Kosack, Stephen (2003): Effective aid: how democracy allows development aid to improve the quality of life. In: *World Development*, No. 1.: 1–22.
- Laird, Sam (2007): Aid for Trade – Cool aid or Kool-aid? In: *G-24 Discussion Paper*, No. 48. UNCTAD.
- Lightfoot, Simon (2008): Enlargement and the challenge of EU development policy. In: *Perspectives on European Politics and Society*, No. 2.: 128–142.
- Lightfoot, Simon (2010): Europeanisation of international development policies: the case of Central and Eastern European states. In: *Europe-Asia Studies*, No. 2.: 329–350.
- Migliorisi, Stefano – Phamtam, Michèle – Rampulla, Cristina (2003): *The consequences of enlargement for development policy. Final Report*. Development Strategies – IDC.
- Montes, Carlos – Migliorisi, Stefano (2004): *EU Donor Atlas. Mapping Official Development Assistance*. IDC – Development Strategies.
- Moreira, Emmanuel P. (2010): Aid for Trade, infrastructure, and the growth effects of trade reform. Issues and implications for Caribbean countries. In: *Policy Research Working Paper*, No. 5265. The World Bank.
- Morgera, Elisa – Durán, Gracia M. (2004): Enlargement and EU development policy: An environmental perspective. In: *Review of European Community and International Environmental Law*, No. 2.: 152–163.
- Naito, Takumi (2010): Aid for Trade and Global Growth. Interneten: <http://ssrn.com/abstract=1335615> (Letöltve: 2011.06.17.).
- OECD-CRS (2011): *Aid for Trade Statistical Queries*. Interneten: http://www.oecd.org/document/21/0,3343,en_2649_34665_43230357_1_1_1_1,00.html (Letöltve: 2011.06.20.).
- OECD – WTO (2011): *Aid for Trade at a glance 2011. Showing report*. OECD – WTO.
- Özden, Çaglar – Reinhard, Eric (2005): The perversity of preferences: GSP and developing country trade policies, 1976–2000. In: *Journal of Development Economics*, No. 1.: 1–21.
- Page, Sheila (2007): The potential impact of Aid for Trade Initiative. In: *G-24 Discussion Papers*, No. 45. UNCTAD.
- Persson, Maria – Wilhelmsson, Fredrik (2006): Assessing the effects of EU trade preferences for developing countries. Lund University.
- Pettersson, Jan – Johansson, Lars (2011): Aid, Aid for Trade, and bilateral trade: An empirical study. In: *Journal of International Trade and Economic Development*. Előkészületben.

- Rajan, Raghuram – Subramanian, Arvind (2011): Aid, Dutch disease, and manufacturing growth. In: *Journal of Development Economics*, No. 1.: 106–118.
- Szent-Iványi Balázs (2009b): *A nemzetközi fejlesztési segélyezés hatékonysága*. PhD-értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola.
- Udvari Beáta (2009a): World Trade Organization as a development institution? In: *Development and Finance*, No. 4.: 72–81.
- Udvari Beáta (2009b): A Kereskedelmi Világszervezet mint fejlesztési intézmény? *Fejlesztés és Finanszírozás*, No. 4.: 72–81.
- Udvari Beáta (2010): Aid for Trade. „Régi-új” fejlesztési eszköz az Európai Unióban. In: *Európai Tükör*, No. 6.: 28–42.
- Udvari Beáta (2011): Az Aid for Trade program és a legkevésbé fejlett országok: ki a fő kedvezményezett? In: *Külgazdaság*, No. 7–8.: 33–55.
- Világbank (1991): *World Development Report. The challenge of development*. The World Bank.
- Vijil, Mariana – Wagner, Laurent (2010): Does Aid for Trade enhance export performance? Investigating on the infrastructure channel. Interneten: http://www.etsg.org/ETSG2010/papers/Vijil_Wagner.pdf (Letöltve: 2011.02.01.).
- WTO (2005): *Doha Work Programme, Ministerial Declaration in Hong Kong*. WT/MIN(05)/W/3/Rev.2., december 18. World Trade Organization.
- WTO (2006): *Recommendations of the Task Force on Aid for Trade*. WT/AFT/1. World Trade Organization.

Az **Egyenlítő** társadalomkritikai és kulturális havilap októberi száma 490 Ft-ért kapható a nagyobb Relay üzletekben

A TARTALOMBÓL:

Kállai R. Gábor: Szakszervezetlenség

A romainTEGRÁCIÓ összeurópai ügy – Egyenlítő-beszélgetés Dr. Andor Lászlóval

Gimes Gergely: MOL-INA – konfliktusos érdekházasság

Csicsmann László: India a világ legnépesebb demokráciája és a világpolitika új globális szereplője

Feitl István: Szemtelenkedjünk a múzeummal –

A Ludwig Múzeum kiállításáról

Bánosi Eszter: „Egy majdnem tökéletes film” – Alejandro González Iñárritu Biutiful című alkotásáról

Szale László: Kő a vízbe – A Kertész Ákos-ügy utóélete

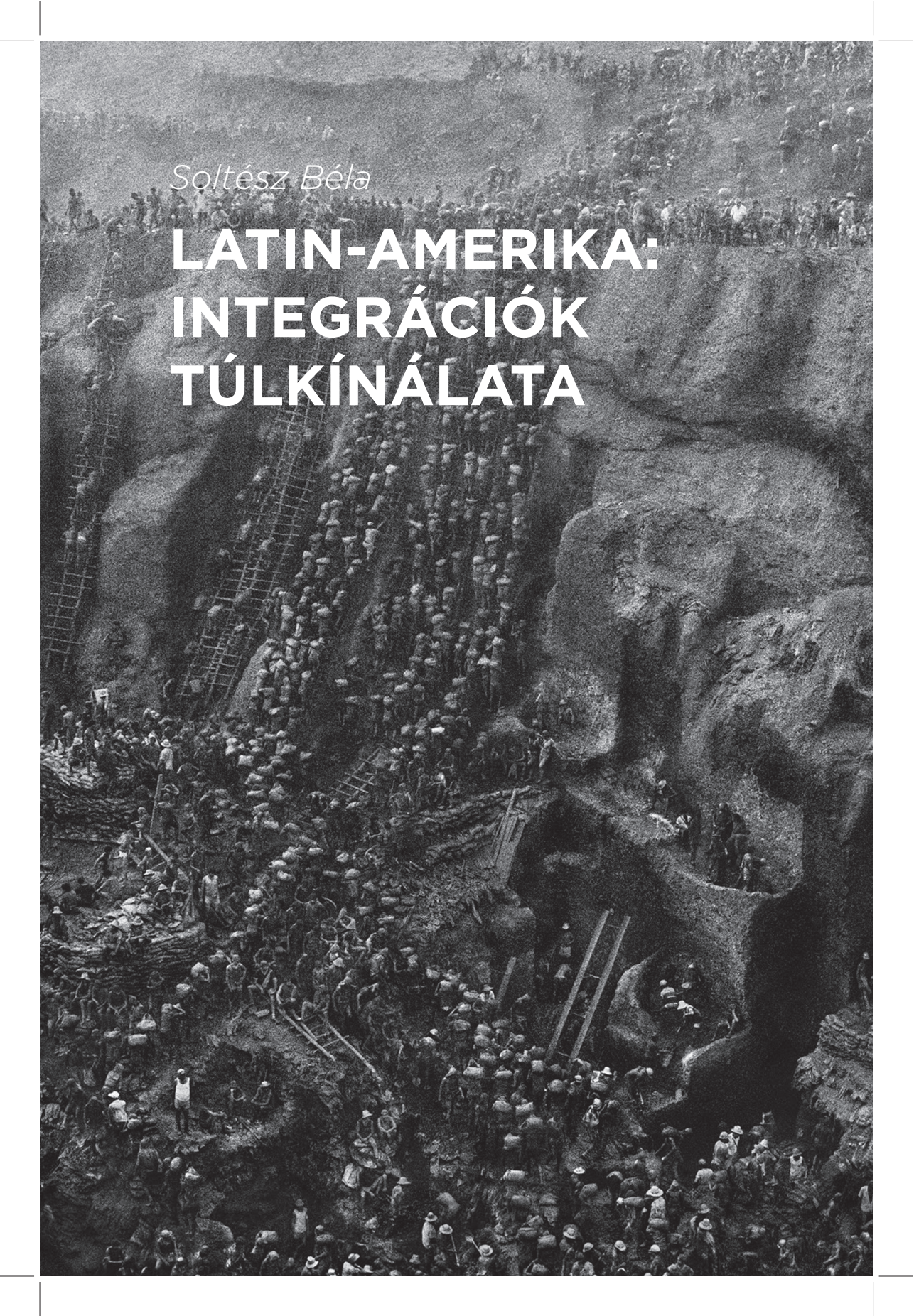
EGY LAP, EGY KÖNYV + ... ELŐFIZETÉSI AKCIÓ!

**Fizessen elő, és támogassa lapunkat
2012. évre szóló megrendelésével!**

Előfizetése mellé egy könyvet és 30%-os kedvezményre jogosító törzsvásárlói kártyát kap ajándékba a Napvilág Kiadótól.

Részletek az Egyenlítő és a Napvilág Kiadó honlapján:

www.egyenlito.eu • www.napvilagkiado.eu

Soltész Béla

LATIN-AMERIKA: INTEGRÁCIÓK TÚLKÍNÁLATA

Latin-Amerikában az integrációs folyamat minőségi helyett mennyiségi irányt vett: egy elmélyülő integrációs szervezet helyett tíz befejezetlen integrációs projekt létezik egymással párhuzamosan: az Andoki Nemzetek Közössége, a Mercosur, az ALBA, az UNASUR és további szervezetek. Az Egyesült Államok és a chávez-i Venezuela ellentéte komoly hatással volt az integrációk számának megsokszorozódására, de elsősorban strukturális problémák állnak az integrációs folyamat(ok) megkezdésének hátterében. Ezek közül a gazdasági komplexitás alacsony foka, az elnöki rendszerek sajátosságai, a történelmi eredetű államközi feszültségek, a fizikai infrastruktúra hiánya és a társadalmi dezintegráltság érdemel említést. Jelen tanulmány a latin-amerikai integrációk történetének analitikus bemutatása mellett ezen strukturális problémákról nyújt körképet, majd felvázolja az integrációk fejlődését a jövőben meghatározó körülmények várható alakulását.

BEVEZETÉS

A hidegháborút követő új globális rend egyik szembeötlő politikai vetülete a regionális integrációk számának ugrásszerű növekedése volt a világ olyan részein is, ahol erre korábban nem, vagy csak korlátozottan került sor. Az európai integráció új szakaszba lépésével, az Európai Unió létrejöttével párhuzamosan integrációs szervezetek alakultak más régiókban is – többek között Latin-Amerikában. A modellként, példaképként szolgáló EU-val ellentétben azonban az amerikai kontinens középső és déli részén az elmúlt két évtizedben nem jött létre olyan egységes politikai és gazdasági integráció, amelyben a szupranacionalitásnak akár csak a csírái is megjelentek volna. A minőségi ugrás helyett érdekes módon mennyiségi fejlődés következett be: ma Latin-Amerikában tíz körül mozog az egymással párhuzamos, hasonló célokat megfogalmazó regionális integrációs szervezetek száma; és nem meglepő módon a mennyiség a minőség rovására megy: az integrációs folyamat egyik legfontosabb akadálya jelenleg nem más, mint az „integrációk túlkínálata” (Altmann 2009: 130).

Hogy így történt, az első ránézésre meglepőnek tűnhet. Politikai és kulturális szempontból Latin-Amerikában az integrációs törekvéseknek nem lenne szabad komoly akadályokba ütközniük. A közös történelem, politikai kultúra és nyelv mellett a régió lakói erős összetartozás-tudattal bírnak: a latin-amerikai identitás sok szempontból az európai identitásnál is szilárdabb alapokon nyugszik. A latin-amerikai integrációs szándék is már két évszázada folyamatosan jelen van a politikai gondolkodásban: Simón Bolívar, Latin-Amerika felszabadítója is egyfajta kontinentális államszövetségben gondolkodott, amely helyett azonban még a libertador¹ életében egymással ellenséges nemzetállamok jöttek létre. Az integrációs folyamatok gazdasági és infrastrukturális alapja ugyanis teljességgel

1 A 'felszabadító' spanyol nyelven – S. B.

hiányzott. A világgazdaságba (fél)periférikusan kapcsolódó, egymástól elkülönítve kormányzott gyarmati területek strukturálisan alkalmatlanok voltak arra, hogy egységes politikai-gazdasági teret alkossanak – és a helyzet sok szempontból azóta sem változott. A latin-amerikai országok számtalan közös vonása ellenére mindmáig nem jött létre olyan integrációs szervezet, amely lényegesen túlmutatna a szabadkereskedelmi szerződéseken és a kormányközi politikai együttműködésen.

Jelen tanulmány célja, hogy az integrációk kialakulása – és a legtöbb esetben egy bizonyos szinten való megrekedése – történetének bemutatásán túl azokat a strukturális problémákat is számba vegye, amelyek miatt a jelenlegi helyzet előállt. Mert bár integrációs szervezeteknek se szeri, se száma Latin-Amerikában, ezek egyike sem hozott valódi minőségi változást a régió lakóinak életébe.

1. táblázat

Integrációs szervezetek Latin-Amerikában²

Rövidítés	Név magyarul	Alapítás éve	Tagok	Integráció típusa
OAS	Amerikai Államok Szervezete	1948	Amerikai Egyesült Államok, Antigua és Barbuda, Argentína, Bahama-szigetek, Barbados, Belize, Bolívia, Brazília, Chile, Costa Rica, Dominikai Közösség, Dominikai Köztársaság, Ecuador, El Salvador, Grenada, Guatemala, Guyana, Haiti, Honduras, Jamaica, Kanada, Kolumbia, Kuba (1962 óta függőben), Mexikó, Nicaragua, Panama, Paraguay, Peru, St. Lucia, St. Kitts és Nevis, St. Vincent és Grenadines, Suriname, Trinidad és Tobago, Uruguay, Venezuela	politikai
CAN	Andoki Közösség	1969 (1996)	Bolívia, Ecuador, Kolumbia, Peru	elsődlegesen politikai, részben gazdasági
Rövidítés	Név magyarul	Alapítás éve	Tagok	Integráció típusa

2 A csak karibi szigetszágokat tömörítő szervezetek (ACS, CARICOM, OECS) nem szerepelnek a táblázatban.

ALADI	Latin-amerikai Integrációs Társulás	1980	Argentína, Bolívia, Brazília, Chile, Ecuador, Kolumbia, Kuba, Mexikó, Panama, Paraguay, Peru, Uruguay, Venezuela	gazdasági
Grupo de Rio	Riói Csoport	1986	Argentína, Belize, Bolívia, Brazília, Chile, Costa Rica, Dominikai Köztársaság, Ecuador, El Salvador, Guatemala, Guyana, Haiti, Honduras, Jamaica, Kolumbia, Kuba, Mexikó, Nicaragua, Panama, Paraguay, Peru, Suriname, Uruguay, Venezuela	politikai
Mercosur	Déli Közös Piac	1991	Argentína, Brazília, Paraguay, Uruguay	gazdasági, politikai
SICA	Közép-amerikai Integrációs Rendszer	1993	Belize, Costa Rica, El Salvador, Guatemala, Honduras, Nicaragua, Panama	politikai, gazdasági
ALBA	Bolívari Szövetség az Amerikákért	2004	Antigua és Barbuda, Bolívia, Dominikai Közösség, Ecuador, Kuba, Nicaragua, St. Vincent és Grenadines, Venezuela	politikai, gazdasági
UNASUR	Dél-amerikai Nemzetek Uniója	2008	Argentína, Bolívia, Brazília, Chile, Ecuador, Guyana, Kolumbia, Paraguay, Peru, Suriname, Uruguay, Venezuela	politikai, gazdasági
CELAC	Latin-Amerikai és Karibi Államok Közössége	2010	Antigua és Barbuda, Argentína, Bahama-szigetek, Barbados, Belize, Bolívia, Brazília, Chile, Costa Rica, Dominikai Közösség, Dominikai Köztársaság, Ecuador, El Salvador, Grenada, Guatemala, Guyana, Haiti, Honduras, Jamaica, Kolumbia, Kuba, Mexikó, Nicaragua, Panama, Paraguay, Peru, St. Lucia, St. Kitts és Nevis, St. Vincent és Grenadines, Suriname, Trinidad és Tobago, Uruguay, Venezuela	politikai, gazdasági

Forrás: saját összeállítás, az egyes szervezetek saját honlapjai alapján.

A LATIN-AMERIKAI INTEGRÁCIÓ ÉS A HIDEGHÁBORÚ

Érdekes tény, hogy az Egyesült Nemzetek Alapokmányát aláíró 50 ország között 20 Latin-Amerikában található. Az afrikai és ázsiai dekolonizáció előtt a világ független országainak jelentős részét adták a latin-amerikaiak – még akkor is, ha a politikai függetlenség általában nem párosult gazdasági szuverenitással. Amikor a második világháború utáni új globális rend alapdokumentumait fogalmazták, az azt aláíró országoknak ez a (számát tekintve) fontos csoportja gazdaságilag az Egyesült Államok befolyása alatt állt. A Monroe-elv deklarálása óta a washingtoni vezetés saját érdekszférájának tartotta Latin-Amerikát, és a huszadik század közepén efelől sem katonai, sem politikai, sem gazdasági szempontból nem merülhetett fel kétség. A hidegháború az amerikai kontinens két része közti egyenlőtlenségeket tovább fokozta: az Egyesült Államok számára Latin-Amerika geopolitikailag leértékelődött, figyelmét a Truman-doktrína értelmében a szovjet befolyási szféra határán található országokra fordította. Bár a latin-amerikai országok sokáig reménykedtek egy „latin-amerikai Marshall-segélyben”, erre sem a negyvenes évek végén, sem később nem került sor (Urquidí 2005).

Létrejött viszont az Amerikai Államok Szervezete (Organization of American States, OAS). Az 1948-ban Bogotában alapított szervezet illeszkedett az ENSZ rendszerét regionális alrendszerekkel alátámasztani kívánó amerikai koncepcióba, tagjai között pedig a kontinens valamennyi független állama megtalálható volt, és megtalálható ma is (jelenleg 35 ország – Kuba tagsága 1962 óta függőben). A szervezet célja alapításakor kizárólagosan politikai volt: az alapokmány a békére, a biztonságra, a demokráciára és az intervenció tilalmára helyezte a hangsúlyt. A gyakorlatban ezen elveket az Egyesült Államok elég egyoldalúan értelmezte, hiszen bár nyílt amerikai intervencióra nem került sor, az 1954-es guatemalai puccstól kezdődően számos, a CIA által finanszírozott és koordinált beavatkozás történt a latin-amerikai országok belügyeibe.

Az Egyesült Államok külpolitikai érdekei azt diktálták, hogy Latin-Amerikában megakadályozza a szovjet térnyerést és őrkdjön az amerikai beruházások felett, ezen túl azonban nem voltak különösebb céljai a régióval. A kubai forradalom nyomán viszont egyértelművé vált, hogy anyagi ráfordítás nélkül a befolyása nehezen fenntartható. Az 1961-ben J. F. Kennedy által meghirdetett Szövetség a Haladásért (Alliance for Progress) keretében a hatvanas évek során az Egyesült Államok mintegy 20 milliárd dollárnyi segélyben részesítette a latin-amerikai országokat, ám a segély programozása az amerikai biztonságpolitikai érdekek mentén történt. A programokat felügyelő OAS 1973-ban felfüggesztette a további transzferek folyósítását (Urquidí 2005).

Az Egyesült Államok a továbbiakban bilaterális alapokra helyezte Latin-Amerika-politikáját, amelyhez a régióban egyre nagyobb számban létrejövő autoriter rezsimek, katonai diktatúrák megfelelő partnernek bizonyultak. A 70-es és 80-as éveket a történetírás „elveszett évtizednek” nevezi mind gazdasági, mind politikai szempontból. A mérföldkönek számító 1973-as év (az olajárrobbanás és a chilei Pinochet-puccs) előtt azonban létrejött pár, az OAS-tól független szubregionális integrációs szervezet is, úgymint az Andok Paktum és a Közép-amerikai Államok Szervezete.³ Mindkét szervezet ambiciózus politikai és gazdasági integrációs célokat fogalmazott meg (közös piac, közös fejlesztéspolitika stb.), amelyek ugyanakkor nélkülözték a reálpolitikai alapokat. 1973 után tehát a bátortalan önálló latin-amerikai integrációs törekvések is zátonyra futottak.

A 80-as években két új szervezet megjelenése változtatott valamelyest a képletben. Az első, az 1980-ban létrejött Latin-amerikai Integrációs Társulás (Asociación Latinoamericana de Integración, ALADI), melynek előképe az 1960-ban alakult, de leginkább csak papíron létező Latin-amerikai Szabadkereskedelmi Társulás volt. A tagok⁴ elkötelezték magukat az egymás közti kereskedelem liberalizációja mellett, ám ez nem valósult meg: mindössze regionális vagy bilaterális preferenciális egyezmények aláírására került sor. A második, a Riói Csoport (Grupo de Río) ezzel szemben biztonságpolitikai célzattal alakult 1986-ban:⁵ célja a regionális konfliktusok, elsősorban a közép-amerikai polgárháborúk (El Salvador, Guatemala, Nicaragua) tárgyalásos rendezésében történő segítségnyújtás volt. Noha szerepük nem elhanyagolható, hiszen mindkét szervezet az Egyesült Államok által némiképpen magukra hagyott latin-amerikai országok önálló akciója volt, tevékenységük mégis limitált maradt: a hidegháború végéig nem módosultak jelentősen a latin-amerikai integrációs törekvéseket korlátozó külső körülmények (Rosenthal 1993; Milet 2010).

A LATIN-AMERIKAI INTEGRÁCIÓK ÚJ HULLÁMA: MERCOSUR, CAN, ALCA

Gert Rosenthal 1993-ban megjelent nagy hatású tanulmánya (Rosenthal 1993) a második világháborútól a kilencvenes évekig létrejött latin-amerikai integrációk történetében három szakaszt különített el, ezeknek a voluntarista (50-es és 60-as évek), a revizionista

3 A karib-tengeri szigetországokat tömörítő szervezetek, mint a CARIFTA és a CARICOM, nem tárgyai jelen elemzésnek.

4 Lásd 1. táblázat.

5 A Riói Csoport az 1983-ban létrejött Contadora-csoportból alakult, tagjait illetően lásd 1. táblázat.

(70-es és 80-as évek), illetve a pragmatikus (90-es évek) nevet adta. A szerző csak az Egyesült Államok bábáskodása nélkül, a kizárólag latin-amerikai tagok részvételével született integrációk (Andok Paktum, Közép-amerikai Államok Szervezete, ALADI, Riói Csoport és még néhány szubregionális egyezmény) történetét vizsgálta, melyek közül az első kettőt az első, a második kettőt a második szakaszba sorolta, míg a „pragmatikus” integrációk létrejötté már a hidegháború utáni időkből történt (Mercosur és CAN). Érdemes összevetni ezt a hármas szakaszolást Tinbergen klasszikus negatív versus pozitív integrációs szakaszaival (Palánkai 2011: 107). Az elsősorban az európai integrációra fókuszáló Tinbergen az 1945 és 1970 közötti szakaszt nevezi negatív integrációnak, melynek lényege a kereskedelem útjában álló akadályok lebontása (kereskedelmi liberalizáció, diszkrimináció kiküszöbölése, vámcsökkentés), az 1970 és 1990 közötti időszakot pedig a pozitív integráció névvel illeti. Ez utóbbi alatt a szerző egyfajta minőségi változást ért, amelynek keretében az integráció tagállamai közti tőke- és munkaerő-áramlás felgyorsult, illetve megjelentek a transznacionális vállalatok. Az Európai Unió létrejötté és az 1990-es években végbemenő intézményülési folyamat előfeltétele volt ez a minőségi változás, a pozitív integráció megvalósulása.

Összevetve az európai tapasztalatot a latin-amerikaival, kijelenthetjük, hogy Latin-Amerikában még a negatív (Rosenthal terminológiájában voluntarista) integrációs szakasz is csupán felemás eredményeket hozott, a pozitív szakasz pedig teljesen hiányzott – a 70-es és 80-as évek revizionizmusa ugyanis sok szempontból a korábbi eredmények feladását, a bilaterális szintre történő visszalépést jelentette. Ennek oka a világpolitikai körülmények mellett az „elveszett évtized” néven emlegetett problémás időszak, amely során Latin-Amerika országai az olajárak emelkedése, a katonai diktatúrák és végül az adósságválságok következményeképpen gazdasági stagnálásba vagy egyenesen recesszióba kerültek. Az Európai Unióval összemérve tehát a latin-amerikai integrációk az 1990-es évek elején, amikor például a Mercosur létrejött, még azon a szinten *sem* álltak, mint a maga idejében az Európai Szén- és Acélközösség.

A pragmatizmus tehát az integrációk új hulláma esetében azt jelentette, hogy ezeket inkább a kölcsönös gazdasági előnyök motiválták, semmint valami egységes, holisztikus célkitűzés. A rugalmas agenda mellé alacsony szintű intézményesülés társult – a Mercosur állandó titkársága leginkább csak koordinálója az elnöki csúcstalálkozókon megfogalmazott és a tagállami minisztériumok apparátusa által kidolgozott programoknak. A mindeddig legtöbb eredményt felmutatni tudó latin-amerikai integrációs szervezetet, a Mercosurt (Déli Közös Piac, Mercado Común del Sur) 1991-ben alapította Argentína, Brazília, Paraguay és Uruguay az asuncióni szerződés aláírásával. A szerződést a kortársak közül sokan Latin-Amerika római szerződésének tartották – nem utolsósorban azért, mert pontot tett a két legnagyobb dél-amerikai gazdaság rivalizálásának végére. A katonai diktatúrák idejének lejártával Argentína és Brazília sikeresen félretették

történelmi ellenségeskedésüket, és egy vámunió alapuló politikai együttműködési mechanizmust hoztak létre, számos közös intézménnyel. Bár az intézmények jelentős része csak korlátozott szerepre tett szert az argentin–brazil elnöki csúcstalálkozókon született egyezségekhöz képest, a Mercosur kereskedelempolitikai intézményrendszere egy egyszerű kompenzációs és vitarendezési mechanizmusra épülve a kilencvenes évek során azt a benyomást keltette, hogy a hatvanas-hetvenes évek európai integrációjának dél-amerikai változata fog megvalósulni a szervezet keretében. Gyakorlatilag szabaddá vált a munkaerő-áramlás a Mercosur tagállamai között, sőt a tagállamok útlevelén is fel-tűnik az integrációs szervezet neve. Számos interparlamentáris munkacsoport jött létre, amelyek igyekeztek összehangolni a különféle közpolitikákat. A Mercosur fejlődésének ígéretes első évtizede azonban 2000 környékén megtorpant (Milet 2010).

A lendület elvesztésének számos oka volt. Argentína és Brazília egy kereskedelmi vitájukat, miután képtelenek voltak akár bilaterálisan, akár a Mercosur keretében megoldani, a WTO elé vitték. Argentína és Uruguay szintén összekülönbözött a határfolyó mentén található papírmalmok ügyében. A két kicsi (Uruguay és Paraguay) és a két nagy (Argentína és Brazília) tagállam aszimmetriája emellett már a kezdetektől fogva a szervezet Achilles-sarka volt, amit a közepes méretű Chile belépése enyhíthetett volna, ám az andoki ország végül – különutas, bilaterális szabadkereskedelmi szerződésekre épülő kereskedelempolitikája miatt – a kívül maradás mellett döntött. Ezzel szemben a kontinens fekete lova, Hugo Chávez Venezuelája 2006-ban felvételét kérte a szervezetbe, ami az erőviszonyok totális felborulását eredményezte volna. A karibi ország tagsága azóta is függőben van. És mintha mindez nem lenne elég, 2001 végén Argentína gazdasága látványosan összeomlott, az elhúzódó válságból pedig csak az elmúlt években kapaszkodott fel az ország – a válság előtti szintre.

Mindeközben – 1996-ban – az Andok Paktum is új lendületet kapott, és Andoki Nemzetek Közössége (Comunidad Andina de Naciones, CAN) néven alakult újjá. Az 1993 óta létező szabadkereskedelmi övezet vámunióvá alakult, közös határőrizeti és idegenrendészeti rendszer jött létre, és létrejött a CAN bírósága is – az egyedüli valóban szupranacionális szerv a latin-amerikai integrációk intézményei között. A CAN problémája, hogy a Mercosurral ellentétben a tagállamok gazdaságai a legcsekélyebb mértékben sem komplementerek, a belső kereskedelem szinte elhanyagolható (2006-ban 9 milliárd dollár), így minden intézményi vívmány ellenére sem alakult ki az integráció gazdasági dimenziója. Az alacsony jövedelmű andoki országok együttműködését az olajban gazdag Venezuela finanszírozta, amely azonban 2006-ban elhagyta a szervezetet (Malamud 2006; Milet 2010). A venezuelai kilépéssel kezdetét vette a latin-amerikai integrációk fejlődésének következő szakasza, a „bolívari” alternatíva, melynek megértéséhez azonban elengedhetetlen egy kitérő az Egyesült Államok által szorgalmazott szabadkereskedelmi övezet, az ALCA bemutatására.

A kilencvenes években ugyanis a megváltozott nemzetközi helyzet módosította az Egyesült Államok Latin-Amerika-politikáját: a térség gazdaságilag – a demokratikus átalakulás, a privatizáció és a gazdasági növekedés megindulása nyomán – felértékelődött Washington számára. Mexikóval a NAFTA (Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Szerződés, North American Free Trade Agreement) keretében már 1994-ben létrejött a megállapodás, a közép-amerikai országokkal pedig a CAFTA (vagy DR-CAFTA: Dominikai Köztársaság és Közép-Amerika Szabadkereskedelmi Szerződése, Dominican Republic – Central America Free Trade Agreement) égisze alatt jött létre 2005-ben a bilaterális szabadkereskedelmi szerződések rendszere. További bilaterális szabadkereskedelmi szerződések születtek az Egyesült Államok és Chile (2004), Peru (2007), Panama (2011) és Kolumbia (2011) között (U. S. Free Trade Agreements 2011).

Az Egyesült Államok tehát mára a latin-amerikai országok mintegy felével kötött szabadkereskedelmi megállapodást – ugyanakkor már 1994 óta arra törekedett, hogy ezeket egy egységes, multilaterális szabadkereskedelmi szerződésbe foglalja. Ez lett volna az ALCA vagy FTAA (Amerikai Szabadkereskedelmi Terület, Área de Libre Comercio de las Américas, Free Trade Area of the Americas). Bár a tárgyalások már 1994 óta folyamatosan zajlottak, az utolsó fordulóra 2003 novemberében, Miami-ban került sor, ahol – Kuba kivételével – az amerikai kontinens minden állama képviseltette magát. A latin-amerikai államok által megfogalmazott kritikák hasonlóak voltak a 2001-ben Dohában kezdett WTO-tárgyalásokon a fejlődő országok által képviselt állásponthez. Míg Washington számára a szolgáltatások szabad kereskedelme és a szellemi tulajdonjogok védelme jelentett sarkalatos kérdést, addig a latin-amerikai tárgyalók azt szerették volna elérni, hogy az Egyesült Államok csökkentse le radikálisan a saját mezőgazdasági termelőinek nyújtott ártámogatásokat, illetve tegye teljesen szabaddá a piacát a latin-amerikai mezőgazdasági termékek számára. A tárgyalások végül kudarcba fulladtak, nem kis részben Hugo Chávez látványos, illetve Lula da Silva brazil és Cristina Fernández de Kirchner argentin elnökök kevésbé teátrális, de hasonlóképpen elszánt ellenállásának következményeképpen. A Miami-ban felszínre kerülő ellentétek a következő években alapvető változásokat hoztak a latin-amerikai integrációk fejlődésének történetében (Altmann 2009; Milet 2010).

BOLÍVARI ELLENREAKCIÓ: AZ ALBA ÉS A PETROCARIBE

Amikor 2006 áprilisában Hugo Chávez venezuelai elnök a paraguayi Asunciónban egy a bolíviai, a paraguayi és az uruguayi elnökkel folytatott megbeszélés során váratlanul bejelentette országa kilépését az Andoki Nemzetek Közösségéből (CAN), kis híján

sarkaiból fordította ki az addig is meglehetősen instabil latin-amerikai regionális szövetségi rendszert. Chávez (aki elemzők szerint már hónapok óta készült erre a húzásra, csak a megfelelő pillanatra várt) a rá jellemző teatralitással „egy nagy hazugságnak” titulálta a CAN-t, egyúttal bejelentette, hogy Venezuela a Mercosur tagjává kíván válni (Malamud 2006).

Az ürügy, amelyre Chávez hivatkozott, az Egyesült Államok által Peruval és Kolumbiával aláírt szabadkereskedelmi szerződés volt. Chávez ezeket a megállapodásokat „kis ALCA-knak” nevezte, amelyek szöges ellentétben állnak a latin-amerikai integráció célkitűzéseivel. Noha ebben az érvelésben van némi ráció, Chávez váratlan manővere összességében jóval többet ártott ezen célkitűzések megvalósíthatóságának, mint a két szabadkereskedelmi szerződés. A bejelentéskor a CAN delegációja a Bécsben megrendezett EU–Latin-Amerika-csúcsra készülve folytatott előkészítő tárgyalásokat – a venezuelai kilépés híre pedig alapjaiban tette hiteltelenné az egész küldöttség munkáját. Rádásul azzal, hogy a Mercosurba való belépési szándékát nem a két nagy tagállam (Argentína és Brazília), hanem a két kicsi (Paraguay és Uruguay) vezetői előtt jelentette be, sőt azt még egy venezuelai finanszírozású, Paraguayba tartó gázvezeték tervével is megtámogatta, az amúgy is feszült belső viszonyoktól terhelt Mercosuron is komoly sebet ejtett. Ekkor már létezett az ALBA, és bár Chávez bejelentésekor még csak Venezuela és Kuba voltak a tagjai, de a következő években csatlakozó országok (Bolívia már 2006 áprilisának végén, Nicaragua 2007-ben, Honduras és a Dominikai Közösség 2008-ban, Ecuador 2009-ben) egyenletesen növekvő száma azt a benyomást keltette, hogy a teljesen kivéreztetett CAN és a súlyos sebesülést szenvedett Mercosur helyett a Bolívari⁶ Alternatíva jelentheti a megoldást a latin-amerikai integráció problémáira.

Az ALBA projektje azonban ingatag lábakon áll. A Fidel Castro és Hugo Chávez által 2004-ben megfogalmazott politikai irány a legtöbb latin-amerikai ország számára vállalhatatlanul keményvonalas. A Washingtoni Konszenzus teljes antitézisének szánt alapító nyilatkozat Egyesült Államok-ellenes retorikája még a mérsékelt baloldali kormányok (Argentína, Brazília, Uruguay) körében is visszatetszést keltett, a piacbarát jobboldal által vezetett országokról (Kolumbia, Mexikó, Peru stb.) nem is beszélve. Noha a későbbi belépők nem szakítottak az Egyesült Államokkal (Honduras és Nicaragua egyszerre tagja az ALBA-nak és a CAFTA-nak), meglehetősen nagyfokú külpolitikai inkoherenciára vall mindkét irányba elköteleződni, amit a nagyobb, maguknak valamiféle regionális középhatalmi szerepet vizionáló országok nem vállalhatnak fel. Nem csoda tehát, hogy az ALBA-ba belépők között csak szegény, segélyekre szoruló országokat találunk, amelyek rádásul földrajzilag sem alkotnak egységes blokkot, egymás közötti gazdasági kapcsolataik pedig

6 Hugo Chávez venezuelai elnök nevével fémjelzett baloldali populista politikai ideológia

elhanyagolhatóak – csupán a kormány „bolívari” elkötelezettsége jelenti számukra a közös nevezőt, illetve a Venezuelától kapott pénz és olaj.

Az ALBA ugyanis nehezen választható el Chávez másik külpolitikai projektjétől, a Petrocaribétől. Az ALBA után egy évvel, 2005-ben létrehozott együttműködési megállapodás célja a „latin-amerikai energetikai stabilitás megteremtése” (Altmann 2009: 128), amit némi malíciával „olcsó venezuelai olaj”-ként fordíthatunk. A Petrocaribe lényege, hogy az adott ország és Venezuela vegyes tulajdonú, állami vállalatokat alapít, amelyek jóval a piaci ár alatt importálják az adott országba a venezuelai olajat. Noha a Petrocaribében történő részvételnek nem feltétele az ALBA-ban betöltött tagság (Costa Rica, Guatemala és sok karibi szigetország csak az előbbi mechanizmusban vesz részt), a chávezi olajdiplomácia céljai világosan kivehetők. 2008-ban, a gazdasági világválság kezdetekor és a 2009-es olajárzuhanás előtt Venezuela a teljes évi adóbevételeinek 23,51 százalékát költötte az ALBA és a Petrocaribe működtetésére. Egy közepesen fejlett ország részéről példátlan jelenség, hogy külpolitikai ambíciói érdekében ilyen mértékű kiadásokat vállaljon fel. Az olajárak zuhanásakor az elemzők az egész mechanizmus felbomlását jósolták, ám erre a gyors újbóli emelkedés miatt nem került sor, sőt 2009-ben Chávez egy új projektben is oroszlánrészt vállalt (Argentína és Brazília mellett): ez a Banco del Sur, a 20 milliárd dolláros kezdőtőkével létrehozott dél-amerikai valutaalap, amely nem titkoltan az IMF és a Világbank latin-amerikai befolyásának csökkentését tűzte ki céljául (Milet 2010).

Bár jelen tanulmánynak nem célja a venezuelai belpolitikai folyamatok elemzése, és Chávez elnök személyes és politikai jövőjét illetően sem bocsátkoznánk találgatásokba, az mindenesetre kétséges, hogy ha egyszer változások következnek be a venezuelai vezetésben (az elnöknel 2011-ben rákot diagnosztizáltak), az ország továbbra is fenntartja-e horribilis nagyságú hozzájárulását a saját külpolitikai irányvonalához igazodó latin-amerikai integrációs projektekhez. Egyértelmű dominanciát még ilyen kiadások mellett sem sikerült ugyanis megvalósítani, az új integrációs kezdeményezések pedig (mint az UNASUR vagy a Mezoamerika Projekt⁷) jóval kisebb politikai elköteleződést kívánnak meg, és így sok ország számára jóval kedvezőbb alternatívát kínálnak, mint az ALBA, amely a kezdeti lendület ellenére sem fejlődött organikus együttműködési rendszerré.

7 A mexikói diplomácia által életre hívott, a közép-amerikai országok és Kolumbia regionális jelentőségű infrastrukturális beruházásait koordináló fejlesztési együttműködési terv.

INTEGRÁCIÓK TÚLKÍNÁLATA: AZ UNASUR, A CELAC ÉS ÚJ SZUBREGIONÁLIS PROJEKTEK

Josette Altmann Borbón a 2010-es évek végére kialakult helyzetet a szemléletes „integrációk túlkínálata” kifejezéssel jellemzi (Altmann 2009: 130). Az újabb és újabb integrációs szervezetek (UNASUR, CELAC, Csendes-óceáni Szövetség, Mezoamerika Projekt) már-már átláthatatlan dzsungle a szerző szerint nem hogy nem mozdítja elő a latin-amerikai integráció ügyét, hanem egyenesen hátráltatja azt, mégpedig három okból. Először is, egyre jobban megterhelik az államfők agendáját – egy aktív külpolitikát folytató latin-amerikai ország elnöke egy év alatt akár öt-hat csúcstalálkozón is részt vehet, ahol nagyjából ugyanazokkal az emberekkel nagyjából ugyanazokról a problémákról folytat tárgyalásokat, csak épp más-más szervezetek égisze alatt. Másodszor, a túlkínálat a koordináció hiányával jár együtt – már csak azért is, mert a latin-amerikai országok külügyi apparátusát túlságosan lefoglalja a különféle integrációk saját agendájához való igazodás. Harmadszor, az egyes integrációs szervezetek nem, vagy csak nagyon szerény mértékben rendelkeznek saját, főállású munkatársakkal, intézményesültségük igen alacsony fokú. Ebből pedig megint csak az következik, hogy az egyes országok külügyminisztériumaira hárul(na) a munka java. Belátható tehát, hogy minél több integrációs szervezet működik egymással párhuzamosan, annál kevesebb esély van a formaságokon túlmutató, érdemi megegyezésekre.

A jelenlegi integrációs túlkínálat egyik eklatáns példája a 2011 áprilisában megszületett Csendes-óceáni Szövetség (Alianza del Pacífico), amely Mexikó, Ecuador, Peru és Chile között hivatott lebontani a szabadkereskedelem útjába álló akadályokat. A négy ország mindegyike tagja valamilyen más latin-amerikai integrációs mechanizmusnak (Mexikó a Mezoamerika Projektnek, Ecuador a CAN-nak, az ALBA-nak és az UNASUR-nak, Peru a CAN-nak és az UNASUR-nak, Chile pedig az UNASUR-nak, illetve megfigyelő a CAN-ban és a Mercosurban), ráadásul a négy országból háromnak érvényes szabadkereskedelmi szerződése van az Egyesült Államokkal (és a negyedik Ecuador is tárgyalásokat folytat e célból) és az Európai Unióval (szintén Ecuador a kivétel). Mexikó és Peru ráadásul saját egyéb projektjeivel párhuzamosan vállalt szerepet a Csendes-óceáni Szövetségben (a Mezoamerika Projekt egyértelműen a mexikói diplomácia szülötte, Peru pedig Venezuela kiválása óta a CAN meghatározó szereplője). Figyelembe véve ezeket az alig követhető átfedéseket, erősen megkérdőjelezhető, hogy az integrációk számának mennyiségi növekedése átcsap-e valaha is minőségi előrelépésbe (Alianza del Pacífico 2011).

Az új (2005 után létrejött) integrációk közül a legkomolyabbnak a Dél-amerikai Nemzetek Uniója (Unión de Naciones Suramericanas, UNASUR) tekinthető. Három

olyan motívum ad okot a bizakodásra, amelyet más új integrációs szervezetek esetében hiába keresnénk. Először is, az UNASUR két, már létező integráció (a Mercosur és a CAN) tagjait foglalja magában, kiegészülve három olyan országgal, amelyek korábban nem vállaltak szerepet egyik szervezetben sem – Chilével, Guyanával és Suriname-mal –, az UNASUR tagjai között tehát megtaláljuk valamennyi dél-amerikai országot. Másodsor, már az első csúcstalálkozón megállapodás született a részt vevő államfők között, hogy az UNASUR a két korábbi integráció intézményi szerkezetét használja, hogy ne növekedjenek a bürokratikus terhek. Harmadszor, a tervezett, rövid és középtávon még csak papíron létező új intézmények (Védelmi Tanács, Parlament, Bank) mellett körvonalázódik egy nagyon is konkrét új projekt, a Kezdeményezés Dél-Amerika Regionális Infrastrukturális Integrációjáért (Iniciativa para la Integración de la Infraestructura Regional Suramericana, IIRSA), amely (az Amerika-közi Fejlesztési Bank támogatásával) a dél-amerikai közlekedési, energetikai és távközlési infrastruktúra integrációjának előmozdításával kívánja lefektetni a későbbi gazdasági és politikai integráció alapjait (Medalla 2008; Soltész 2010).

Természetesen az IIRSA céljai sem nélkülözik az ambivalens elemeket (erről majd részletesen később), de ha az UNASUR-t a legújabb össz-latin-amerikai integrációs szervezethez, a CELAC-hoz hasonlítjuk, úgy tűnik, hogy a tagok között legalább minimális egyetértés mutatkozik a prioritásokban. Ezzel szemben a Latin-amerikai és Karibi Államok Közössége (Comunidad de Estados Latinoamericanos, CELAC) mindeddig leginkább azzal vonta magára a figyelmet, hogy második csúcstalálkozóján a résztvevők megállapodtak: az Egyesült Államok és Kanada nem lehetnek tagok. A szervezetben azonban megtalálható valamennyi – szám szerint 33 – latin-amerikai és karibi ország.

Ahogy James Bosworth (2011) tanulmánya rámutat, a tény, hogy a Caracasban megrendezett csúcstalálkozót fél évvel elhalasztották Hugo Chávez egészségügyi problémái miatt, már önmagában felvet néhány kérdést az új szervezet komolyságával kapcsolatban. A Riói Csoport örökébe lépő CELAC egyik fő motorja Chávez Venezuelája, ráadásul a csúcstalálkozóval egy időben az UNASUR is ülésezett a venezuelai fővárosban. Az UNASUR egyre inkább kiforró agendájával ellentétben a CELAC egyelőre nem mutatott fel többet hangzatos deklarációknál – az új szervezettel kapcsolatban ráadásul sok a kérdőjel az ideológiai irányvonalat illetően is. Vajon az ALBA kifulladásá után ez lenne Chávez új projektje? Minek tudható be, hogy még az olyan jobboldali elnökök, mint a mexikói Felipe Calderón és a chilei Sebastián Piñera is készséggel támogatják a tervet? Noha a tény, hogy harminchárom latin-amerikai állam- és kormányfő vett részt a találkozáson, kétséges, hogy egy olyan szervezet, amelynek a kommunista Kuba és a neoliberais Chile egyaránt tagja, mennyire lesz képes érdemi megegyezésekre jutni akár a legalapvetőbb kérdésekben is.

A LATIN-AMERIKAI INTEGRÁCIÓK STRUKTURÁLIS PROBLÉMÁI

Ahogy az eddig összefoglaltakból kiderül, a latin-amerikai integráció (egyes számban) ügye számos strukturális problémával küszködik, és ugyanez igaz az egyes integrációkra (többsz számban) is. Az alábbiakban az öt legfontosabb problémáról nyújtunk rövid elemzést.

Amint az már jelen tanulmány bevezetőjében is megemlítettük, az egyik legfontosabb akadály az integrációs folyamatban, hogy a latin-amerikai gazdaságok nem, vagy csak nagyon kis mértékben komplementerek egymással. Csupán a Mercosur-tagok között fordul elő, hogy egy latin-amerikai országnak egy másik latin-amerikai ország legyen a legfontosabb kereskedelmi partnere. Argentína exportjának megközelítőleg 25%-a irányul a többi Mercosur-tagállamba, míg Brazília esetében ez az arány 10%, Paraguayában 40%, Uruguayében pedig 30%. Az import mutatói ugyanezen országokban rendre 33%, 9%, 40% és 33% (WTO 2010). Ez természetesen nem elhanyagolható részarány, ám meg sem közelíti például az EU belső kereskedelmének mutatóit. Más latin-amerikai országoknak általában az Egyesült Államok a legfontosabb kereskedelmi partnere (néhány kivétellel, Chilének például az EU), és Kína is kiemelt helyet foglal el a sorban. A szolgáltatások kereskedelme gyerekcipőben jár Latin-Amerikában, az egyes latin-amerikai országok közti tőkeáramlás pedig, bár nem jelentéktelen, mégis jóval elmarad a régión kívülről érkező befektetésektől. (Ismételten a Mercosur tagjai képeznek kivételt.) A munkaerő szabad áramlása előtt Latin-Amerikában hagyományosan kevesebb akadály állt, mint például Európában a római szerződés előtt, de a latin-amerikai migráció messze legfontosabb cél-országa az Egyesült Államok (említést a régión belül Brazília, Chile és Argentína érdemel, amelyek azonban kettős szerepet töltenek be a migrációs rendszerben: a kevésbé képzett munkaerő számára célországok, a magasan képzettek viszont nagy számban vándorolnak az Egyesült Államokba vagy Európába).

Összességében tehát nem túlzás azt állítani, hogy a legtöbb latin-amerikai országot szorosabb gazdasági szálak fűzik az Egyesült Államokhoz (vagy akár az EU-hoz és Kínához), mint a saját szomszédaihoz. A hagyományosan nyersanyagtermelő, a világ-gazdaságba évszázadokon át aszimmetrikusan és részlegesen integrált, félperiférikus latin-amerikai országok a huszadik század során több recepttel is kísérleteztek, hogy ezt a függő viszonyt csökkentsék. Az ötvenes-hatvanas évek importhelyettesítő iparosítása felemás eredményt hozott, ráadásul a latin-amerikai országok nem regionális, hanem nemzeti keretek között folytatták az egyes fejlesztési politikákat, így nem csupán a régió részaránya csökkent a világkereskedelemben, hanem az egyes országok közti kereskedelem sem növekedett érdemben. A belső piac csupán a hatalmas Brazília esetében volt

elég nagy ahhoz, hogy arra alapozva komoly gazdasági fejlődés indulhasson meg, és az is jóval később, a kilencvenes évektől kezdődően lendült fel igazán. A másik stratégia a szabadkereskedelmi szerződések kötése volt számtalan, régió belüli és kívüli országgal – ennek Chile volt az éllovasa, szintén a kilencvenes és kétezres években. Mexikót ellenben a NAFTA teljesen az Egyesült Államokhoz láncolta (Urquidí 2005).

A szabadkereskedelmi szerződések tehát inkább a régió kívüli országok felé irányultak, és ezt az Egyesült Államok a saját jól felfogott érdekében aktívan ösztönözte is. Bár az ALCA nem jött létre, Washington a mai napig tizenegy latin-amerikai országgal kötött hasonló szerződést. Világgazdasági súlyának köszönhetően az Egyesült Államokkal szemben Latin-Amerika országai egymás számára nem kínálnak alternatívát, amint ezt a venezuelai törekvések (Petrocaribe) kifulladásra is bizonyítja. Az ALBA esete pedig arra példa, hogy a közös politikai irányvonal sem jelent megfelelő alapot a szorosabb együttműködés, az organikus integráció számára.

A latin-amerikai elnöki rendszerek jellemzőiből ered a második strukturális probléma. Az elnök hatalmi jogosítványai a legtöbb országban igen széles körűek, ami az integrációk alakulása szempontjából kétélű fegyvernek tekinthető. Az elnök személye, világnézete, politikai programja ugyanis alapjaiban határozza meg az ország külpolitikáját, márpedig az integrációs folyamatokat nemzeti konszenzusnak kell öveznie, hogy az egyes elnöki ciklusokon túlmutató eredményeket lehessen tőlük elvárni. Ez a Mercosur esetében teljesült, az ALBA esetében viszont nem. Honduras például a Chávez-barát Zelaya elnök megválasztása után fordult az ALBA felé, majd eltávolítása után ismét Egyesült Államok-barát külpolitikába kezdett, és az ALBA többi tagja esetében is hasonló, száznolcva fokos fordulatok várhatók, ha a jelenlegi vezetőket egyszer majd egy politikai ellenlábasuk váltja a hatalomban.

Hasonlóan politikai természetű a harmadik strukturális probléma, a latin-amerikai országok egymás közti kapcsolatait sok esetben megmérgező nacionalizmus és már-már abszurdba hajló revizionizmus. Bolívia és Chile között például mind a mai napig nincs diplomáciai kapcsolat, miután Chile az 1880-as években annektálta azt a területet, amely Bolívia tengeri kijáratául szolgált. Határviták nehezítik Ecuador és Peru, Bolívia és Paraguay, Guatemala és Belize viszonyát is. A százévesnél is régebbi keletű problémáktól a Mercosur tagjai sem mentesek: az Argentína és Uruguay között fellángolt, a két ország határfolyóján épült papírmalmok ügyében kitört ellenségeskedés sem értelmezhető a 19. századból eredő ellentétek nélkül (Sánchez 2004). A latin-amerikai országok kialakulásában fontos szerepet játszott a kreol nacionalizmus, amely a gyarmatosító spanyolok távozása után sok esetben a szomszédos országban talált új ellenségképet, azt az újonnan létrejövő nemzettudat egyik alapelemévé téve. A nacionalista kártyát ráadásul az elnökválasztási kampányban is gyakran előhúzzák a jelöltek: míg Alan García perui elnök

jobbközép kormánya 2011-ben, a Csendes-óceáni Szövetség keretében szabadkereskedelmi szerződésre lépett Chilével, addig ellenfele, az ugyanezen évben a választást megnyerő baloldali Ollanta Humala a kampányában rendszeresen bírálta déli szomszédját.

Megfelelő gazdasági alapok hiányában, politikai ellentétektől terhelve tehát nem csoda, hogy a latin-amerikai integrációk nem jutottak sokkal tovább a hangzatos deklarációknál, látványos elnöki csúcstalálkozóknál, nem túl ambiciózus szabadkereskedelmi szerződéseknél és rövid távú politikai projekteknél. A tíz integrációs szervezet közül kizárólag az Andoki Nemzetek Közössége rendelkezik szupranacionális szervvel, a közösség Bíróságával – minden más, az integrációkkal kapcsolatos döntés szigorúan kormányközi alapon, elnöki vagy miniszteri találkozók keretében dől el. A csúc diplomácia azon kívül, hogy a már említett módon folyamatos reprezentatív feladatokkal terheli az elnökök és a minisztériumi tisztviselők agendáját, gátolja a szupranacionális mechanizmusok kialakulását is. Az ilyen alkalmakkor bejelentett grandiózus projektek ugyanis – közös pénz, közös központi bank, közös parlament, közös útlevél – az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján egyáltalán nem tűnnek reálisnak.

Létezik azonban egy olyan új projekt, ami valamiféle elmozdulást indíthat el a jelenlegi holtpontról. Ez a korábban már említett IIRSA, az UNASUR keretébe foglalt Kezdeményezés Dél-Amerika Regionális Infrastrukturális Integrációjáért. Az IIRSA az integrációs folyamatok útjában álló negyedik strukturális problémára kíván választ adni – a fizikai integráció akadályaira. Latin-Amerika földrajzi viszonyai ugyanis – hatalmas hegyláncok, áthatolhatatlan őserdők – sok esetben alapjaiban lehetetlenítik el a kereskedelmet, az energetikai együttműködést vagy a pusztá helyváltoztatást. A 2000 óta létező, kormányközi IIRSA számos projektje, a Transandino Central vasútvonal, illetve több, a dél-amerikai kontinenst kelet–nyugati irányban átszelő autótér terve az UNASUR hatáskörébe került. A nagy infrastrukturális beruházások közös irányítását a tagállamok vezetői azzal indokolták, hogy az ekkora léptékű projektek esetén jelentős a politikai kondicionáltság, illetve a korrupció veszélye, így azzal, hogy a döntéshozatalt államok feletti szintre emelik, javítható a beruházások átláthatósága és a források megfelelő felhasználása (Ruiz 2009).

A szupranacionális, saját fejlesztési bank által finanszírozott gigaprojekteknek egyelőre még a megkezdése is a távoli jövőbe vész, ráadásul a hasonló infrastrukturális fejlesztések nem elhanyagolható ellenállásba ütköznek az érintett területek lakói részéről. Bolíviában például 2011 augusztusában véres összeütközésekbe torkolló indiántüntetések kezdődtek annak érdekében, hogy a kormány álljon el több infrastrukturális beruházástól – egyebek mellett egy természetvédelmi területet átszelő országút és az Argentína felé épülő gázvezeték építésétől. A tüntetők arra hivatkoztak, hogy a beruházások súlyos környezetromboló hatással járnának, továbbá a megvalósításukhoz hatalmas földterületeket

sajátítanának ki a helyi indián közösségek tulajdonából. Hasonló tiltakozások rendszeresen előfordulnak más latin-amerikai országokban is, például Brazíliában.

Mindez jól megvilágítja az ötödik, egyben leginkább összetett strukturális problémát. Történelmi okokból a lakosság jelentős része – indiánok, távolabb eső régiók lakói – meglehetősen bizalmatlansággal viseltetnek a központi kormányzat intézkedései iránt. Az óriási távolságok, a nehézkes közlekedés miatt a nagyobb területű latin-amerikai országokban a belső (országon belüli) integráció is hagy maga után kívánnivalókat – mind infrastrukturális, mind politikai értelemben. A nagy földrajzi távolság mellett a társadalmi távolságok is óriásiak. A legtöbb országban évszázadokon át egy szűk, kreol elit – amelyet szédítő jövedelmi különbségek választottak el a köznéptől – kiváltsága volt a politikával való foglalkozás. Noha a száz éve kezdődött mexikói forradalomtól a huszadik század közepén kibontakozó peróni populizmuson át az ezredforduló bolívari populizmusáig számos nagyszabású kísérlet próbálta meg bevonni a tömegeket a politikába, az állampolgári részvétel csatornáit mind a mai napig sok latin-amerikai országban nagyon korlátozottak (Rodríguez és Barrett 2005).

A latin-amerikai országok jelentős része tehát már a belpolitikában is demokratikus deficittel rendelkezik, a külpolitika alakításában pedig gyakorlatilag semmilyen beleszólása nincs a szavazóknak. Szupranacionális intézmények kezébe helyezni nemzeti erőforrásokat és/vagy közpolitikákat Latin-Amerikában még sokkal nagyobb demokratikus deficitet eredményezne, mint amivel az Európai Uniót vádolják a kritikusai. Ahhoz, hogy az integrációs folyamat Latin-Amerikában társadalmassuljon, az egyes országok belső dezintegráltságának kellene megszűnnie, vagy legalább jelentősen csökkennie.

ZÁRSZÓ: A LATIN-AMERIKAI INTEGRÁCIÓK PERSPEKTÍVÁI

Nehéz lenne bármilyen olyan jövendölést tenni a latin-amerikai integrációkkal kapcsolatban, ami ne lenne alapvetően spekulatív természetű. Néhány megállapítást azonban tehetünk a fennálló problémákról és azokról a politikai és gazdasági folyamatokról, amelyek a problémák megoldását nagyban meghatározhatják.

Ahogy Paz Milet (2010) is megjegyzi, jelenleg az integrációs folyamat útjában álló egyik legnagyobb akadályt maguk az integrációs szervezetek jelentik – pontosabban azok túlzott mennyisége, az „integrációk túlkínálata”. Ezzel szorosan összefügg az intézményszerűsítés alacsony szintjének problémája, vagyis hogy kevés integráció mutat túl a kormányközi megállapodásokon és a szabadkereskedelmi szerződéseken. Mindezek miatt reális célt jelenthetne a mostaninál kevesebb, de mélyebb integráció létrejötte. Előremutató az

UNASUR példája, amely mind genezise, mind intézményi struktúrája tekintetében korábbi integrációkra épül. Megkérdőjelezhető ellenben a CELAC szerepe és hasznossága. Bár hatékonyabb lenne, ha a majdani latin-amerikai integráció egyetlen szervezet formájában valósulna meg, amely a régió valamennyi országát a tagjai között tudja, a gazdasági és politikai realitásoknak jobban megfelel az a lassan építkező logika, amely a Mercosurt, illetve az UNASUR-t jellemzi. A CELAC-nak ugyanis hiába tagja a régió minden országa, a már említett szélsőségek miatt – a kommunista Kuba és a neoliberais Chile egyaránt részt vesz a CELAC munkájában – félő, hogy a széles körű integráció nem fog továbbjutni az általános deklarációknál és a hangzatos, de soha meg nem valósuló projektterveknél.

Szintén lényeges, hogy a létrejövő, egységesebb latin-amerikai integráció ne zárja ki a tagállamoknak a régió kívüli szereplőkkel folytatott együttműködését. Az Egyesült Államok, az EU és Kína szerepe alapvető fontosságú a latin-amerikai országok gazdasági fejlődésében, és bármilyen integrációs szervezet, amely megakadályozná azt, hogy a tagok belátásuk szerint alakítsák gazdasági kapcsolataikat ezen szereplőkkel, menthetetlenül kudarcra van ítélve. Ez egyben azt is jelenti, hogy még a vámunió terve sem megvalósítható rövid és középtávon, a közös piacról és a valutaunióról nem is beszélve. A politikai koordináció mélyülése ellenben járható útnak tűnik, amennyiben nem párosul olyan konfrontatív retorikával, mint például Hugo Chávez Egyesült Államok-ellenessége.

Alapvető fontosságú a legnagyobb latin-amerikai ország, Brazília szerepe. A dinamikus növekvő brazil gazdaság ma már a világ hetedik legnagyobbja, a GDP-növekedés pedig még a világválság ellenére sem csökkent évi 4 százalékos alá. A brazil vállalatok Latin-Amerika más országaiban a legnagyobb befektetők közé tartoznak. Figyelembe véve a latin-amerikai integráció kormányközi jellegét (amely az UNASUR esetleges megerősödése ellenére sem fog érdemben változni a közeljövőben), lényeges, hogy a mindenkori brazil kormányzat politikai és anyagi értelemben is elkötelezett legyen az integráció bővítése és mélyítése mellett. Az UNASUR létrejöttében meghatározó szerepe volt Lula da Silva brazil elnöknek, és utódja, Dilma Rousseff sem tért le a Lula által kijelölt útról. Ha tehát a következő évtizedben nem történnek radikális politikai vagy gazdasági változások Braziliában, a 2020-as évekre az UNASUR válhat „a” latin-amerikai integrációvá – valószínűleg már a közép-amerikai országokkal kibővülve.

Végül fontos, hogy a már említett demokratikus deficit ne súlyosbodjon sem az egyes tagállamokon belül, sem az integráció intézményrendszerében, illetve, hogy a gigaprojektek megvalósításában ne csak a politikai és nagyvállalati érdekek érvényesüljenek. Ehhez társadalmi konzultációs mechanizmusokra van szükség – például az útépitések esetében –, ami ugyanakkor nagyban meg fogja nehezíteni a projektek amúgy is problematikus kivitelezését. A demokratikus alapelvek következetes érvényesítése nélkül azonban hosszú távon az UNASUR (vagy bármely más integráció) sem lehet életképes – sem politikailag, sem pedig gazdaságilag.

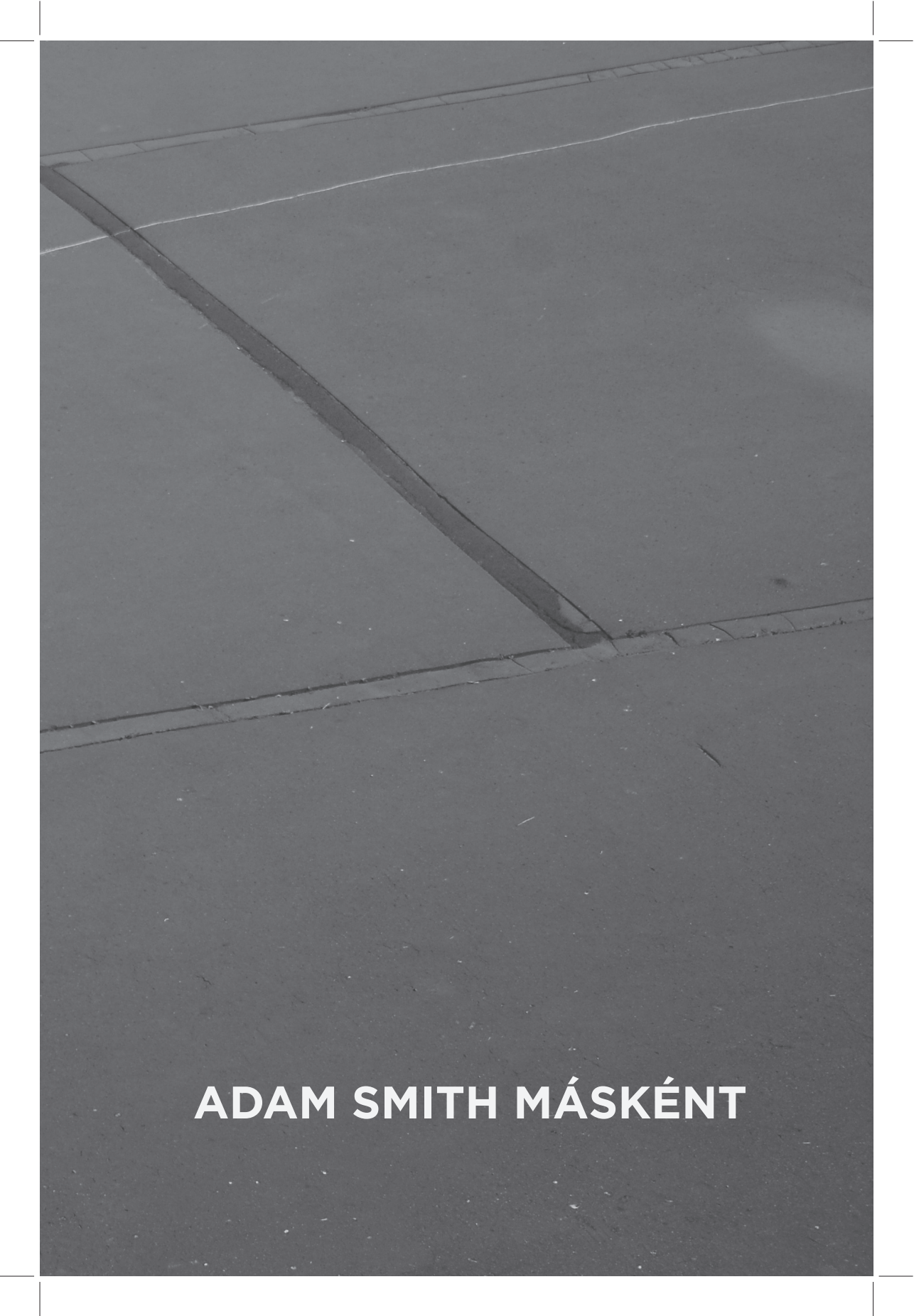
HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alianza del Pacífico* (2011). Ministerio de Relaciones Exteriores, República de Colombia. Interneten: <http://www.cancilleria.gov.co/international/consensus/pacific-alliance> (Letöltve: 2011.12.21.).
- Altmann Borbón, Josette (2009): El ALBA, Petrocaribe y Centroamérica: ¿intereses comunes? In: *Nueva Sociedad*, Vol. 219.: 127–144.
- Bosworth, Joseph (2011): A sharp contrast between CELAC's style and UNASUR's substance. In: *The Christian Science Monitor*. Interneten: <http://www.csmonitor.com/World/Americas/Latin-America-Monitor/2011/1202/A-sharp-contrast-between-CELAC-s-style-and-UNASUR-s-substance> (Letöltve: 2011.12.02.).
- Malamud, Carlos (2006): *La salida venezolana de la Comunidad Andina de Naciones y sus repercusiones sobre la integración regional (1a parte)*. Real Instituto Elcano, ARI No. 54/2006.
- Medalla, Eva (2008): IIRSA transition to UNASUR begins. In: *BN Americas*. Interneten: <http://www.bicusa.org/en/Article.11012.aspx> (Letöltve: 2011.12.21.).
- Milet, Paz (2010): Desafíos a la integración en América Latina. In: *Mutaciones de lo colectivo*. Szerk.: Póo, Ximena – Streff, Judith. Cátedra Michel Foucault, Universidad de Chile.
- Paláncsai Tibor (2011): A nemzetközi integráció értelmezései. In: *A globális és regionális integráció gazdaságtana*. Szerk.: Uő. Akadémiai Kiadó.
- Rosenthal, Gert (1993): Treinta años de integración en América Latina: un examen crítico. In: *Estudios Internacionales*, No. 101.: 74–88.
- Rodríguez Garavito, César A. – Barrett, Patrick S. (2005): ¿La utopía revivida? Introducción al estudio de la nueva izquierda latinoamericana. In: Rodríguez Garavito, C. A. – Barrett, P. S. – Chavez, D.: *La nueva izquierda en América Latina*. Vitral.
- Ruiz Caro, Adela (2008): *UNASUR and the challenge of being South American*. Americas Policy Group. Interneten: <http://upsidedownworld.org/main/content/view/1368/60/> (Letöltve: 2011.12.21.).
- Sánchez, Walter (2004): La política vecinal navega en bruma. In: *Anuario de Chile / Universidad de Chile*, 2004/2005: 34–41.
- Soltész Béla (2010): Az UNASUR. A Dél-Amerikai Nemzetek Uniójának perspektívái és kihívásai. In: *Tanulmányok a regionális integráció témaköréből, 2. Regionális integrációk - összehasonlító tanulmányok*. Szerk.: Paláncsai Tibor. Savaria University Press.
- Urquidí, Víctor L. (2005): *Otro siglo perdido. Las políticas de desarrollo en América Latina (1930–2005)*. El Colegio de México.

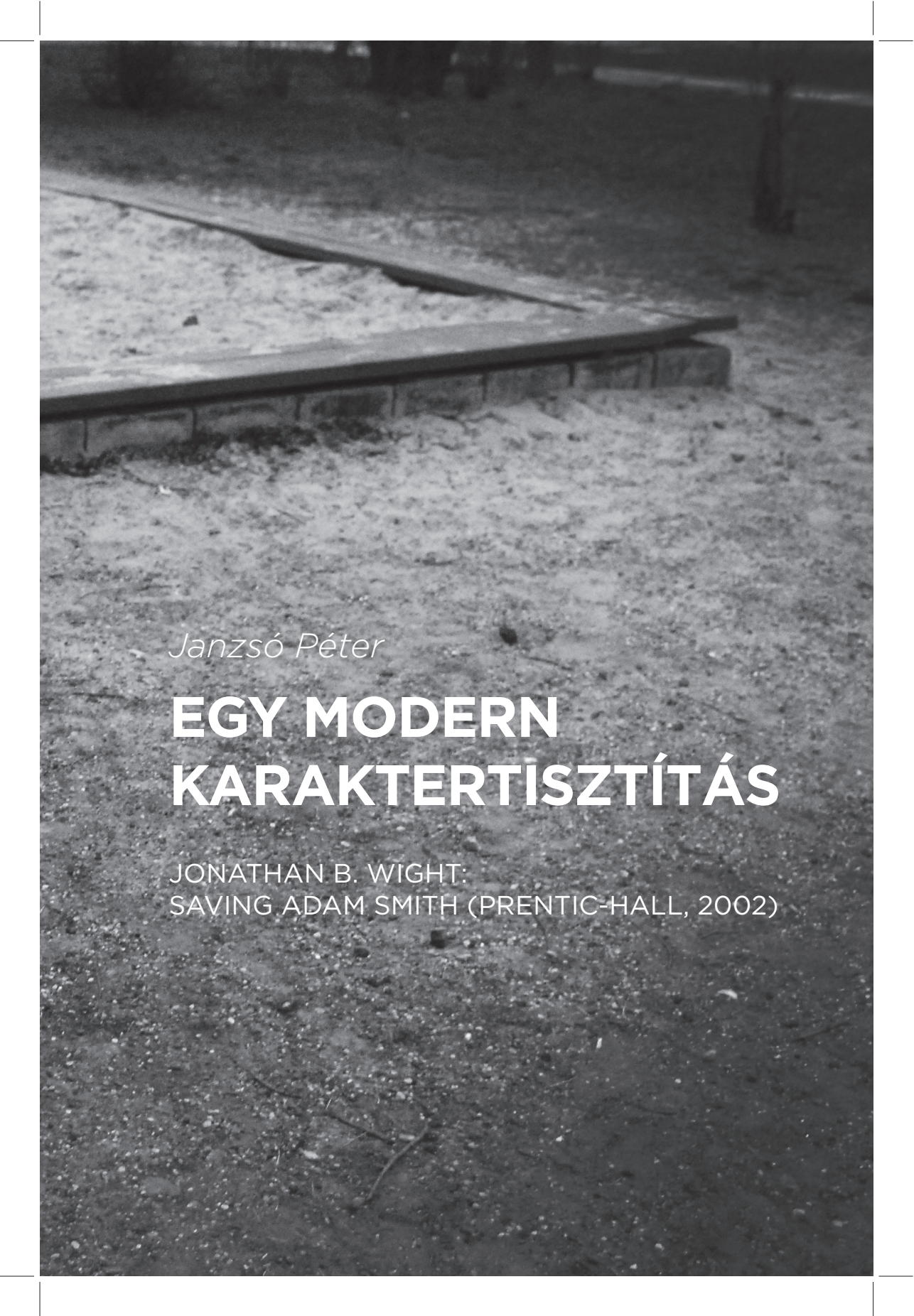
U. S. Free Trade Agreements (2011). Interneten: <http://export.gov/FTA/index.asp> (Letöltve: 2011.12.21.).

WTO (World Trade Organization) (2011): *International Trade Statistics 2011 – World Trade Developments*. Interneten: http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2011_e/its11_world_trade_dev_e.htm (Letöltve: 2011.12.21.).

ADAM SMITH MÁSKÉNT

A black and white photograph of a construction site. In the foreground, there is a sandy, uneven ground. Two long, thin wooden planks are laid out horizontally across the middle of the frame. In the background, there are some dark, indistinct shapes that could be construction equipment or structures. The overall tone is gritty and industrial.

Janzsó Péter

EGY MODERN KARAKTERTISZTÍTÁS

JONATHAN B. WIGHT:
SAVING ADAM SMITH (PRENTIC-HALL, 2002)

Bár Adam Smith legnépszerűbb munkájának A nemzetek gazdagsága számít, ő maga az amúgy alig olvasott Az erkölcsi érzelmek elméletére tekintett pályája főműveként, melyben az emberi boldogság és erény eredetét kutatta. Jonathan B. Wight Saving Adam Smith című akadémiai fikciója fordulatos regényben mutatja be a modern közgazdaság-tudomány atyjának teljes és hiteles életművét, mely a morálfilozófia, a gazdaság és a jog segítségével elemzi az emberi jóllét elérésének kérdéseit. „Az embereknek szükségük van az anyagi fejlődésükön túl a morális fejlődésükhöz való képességeik elsajátítására is!” Ez a kulcs ahhoz, hogy a 21. században egy integráltabb, felelősebb, boldogabb társadalmat és gazdaságot építhessünk.

Slavoj Žižek írja egyik könyvében Todd Dufresne gondolataira hivatkozva, hogy az emberi gondolkodás történetében egyetlen eszmerendszer sem került olyan távol elméleti alap(ító)jától, mint az a Marx és Freud által kifejtettekkel történt. Žižek azonban ennél jóval továbbmegy, és pikírtan azt fejtegeti, hogy ezen a negatív úton – amelyet egyik oldalon a kommunista hatalomgyakorlás súlyos, számbavehetetlen bűnei, másik oldalon komoly elméleti hibák és klinikai tévedések sorozatai szegélyeznek – a marxizmus és a freudizmus közötti sajátos szolidaritás valódi természete immár mindenki számára könnyűszerrel érthetővé is válhat (Žižek 2006: 1).

„A klub” azonban, úgy tűnik, nem ilyen szűk. Legalábbis erre hívja fel a figyelmet Jonathan B. Wight amerikai közgazdászprofesszor nagysikerű *Saving Adam Smith* című művével, amelyben „védenec”, bizonyos néhai Adam Smith közgazdász, morálfilozófus számára követel helyet ebben az illusztris, ámde valamiképp mégiscsak bizarr társaságban.

A könyv a szinte lehetetlenre, Adam Smith teljes „karaktertisztítására” vállalkozik. Adam Smitht a közvélemény a modern közgazdaság-tudomány atyjaként, a magyarul *A nemzetek gazdagsága* címmel megjelent kötet nagy hatású szerzőjeként ismerheti. Tehetjük hozzá: felületesen. Bár az említett művet – mint „az első jelentős, modern elméleti ortodoxiát” (Hutchinson 1988: 3) – az utókor jelentős megbecsülése övezi, s a liberális szabadság- és piacközpontú modern kapitalizmus társadalmi-gazdasági programjának elméleti alappillérvé tette, túlságosan könnyen elsiklott olyan tények, többletinformációk és életrajzi érdekességek felett, melyek ezt az évszázadokon átívelő túlzott magabiztosságot a legkisebb mértékben is kétségbe vonhatták volna.

„A közgazdaságtan mint morálfilozófia vette kezdetét” – jelzi a szerző (Wight 2002: 145), majd egész könyvön átívelően idéz szövegszerűen az Adam Smith valódi főművének tekinthető *The Theory of Moral Sentiments* (TMS) című morálfilozófiai értekezésből és az *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (WN)¹ névre hallgató örök köz-

1 A szövegek és idézetek Wight könyvének (2002) megjegyzéseihez igazodóan a hivatkozási jegyzékben található angol nyelvű kiadásokra támaszkodnak. A TMS és a WN a *The Theory of Moral*

gazdaságtani bestsellerből. „A morálfilozófia tulajdonképpen nem tesz mást, mint kutatja a motivációkat, preferenciákat” (Wight 2002: 112) – védi saját elméleti pozícióját Wight. A közgazdaságtan így mint „a választások tudománya” (Wight 2002: 199) jelenik meg, hozzásegítve minket életünk céljának, a boldogság (és nem a gazdagság!) megteremtésének eléréséhez. „A gazdagság nem képes a boldogsághoz vezető út (kellő) kikövezésére” (Wight 2002: 121) – vetíti előre a mű egyik központi tézisé a szerző, és rögtön Adam Smithre utal, aki szerint „a boldogság a nyugalomban rejtőzik” (TMS: 149). A társadalmi-gazdasági feladat tehát a boldogságunk közös megteremtése, amely célban azért valószínűleg mindannyian elég könnyedén egyetérthetünk. Tekintve viszont, hogy Smith szerint „az emberiség boldogságának előmozdításán (közvetlenül) egyetlen kormány sem fáradozik” (TMS: 187), ezért ennek a feladatnak a kivitelezésében elsősorban saját erőfeszítéseinkre, kapcsolatainkra, közösségeinkre vagyunk hagyatva. Létre kell hozni ehhez a működő társadalmat, az „emberek rendszerét” (TMS: 233), melyben emberi életünk minden választása pusztán tranzakcióként² is jellemezhető (Wight 2002: 135). Egyúttal „a gravitáció vagy az elektromosság fizikai törvényeiben felfedezhető kölcsönhatásokhoz hasonlatos »moralitás természeti törvényét« – mely szerint minden emberi lény a morális törvények közös testében csodálatos módon összefonódik” – vissza kell illeszteni az őt megillető helyre (Wight 2002: 144).

De ne szaladjunk ennyire előre! A könyv fülszövegében csupán „akadémiai fikcióként” aposztrofált mű nem csak témaválasztásában és felépítésében, de műfajában is egészen különleges. A regényszerűen megírt, elegáns szakirodalmi hivatkozásokkal bőségesen átszőtt fikatív modern történet izgalmas olvasmányként tárulkozik fel előttünk. A történet hatásos képpel indul: Harold Timms, romániai bevándorló autószerelő egy viharos éjszakán bezörget Richard Burns virginiai PhD-hallgató lakásának ajtaján. Meglehetősen zaklatott, hallucinatorikus állapotban az ifjú neoliberais közgazdász segítségét kéri. Úgy érzi, nem ura többé önmagának: a néhai Adam Smith szelleme megszállta testét, lelkét, elméjét, és elementáris késztetést érez, hogy egy hozzáértő számára tolmácsolhassa gondolatait. Örület? Csoda? Adam Smith újra a földön jár, közöttünk.

Sentiments és az Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations rövidítései. A recenzió során a műveket érintő szöveggközi hivatkozások pontos helyeit az egyszerűség kedvéért e rövidítésekkel jelölöm.

2 A tranzakció bár elsőre ijesztő szó, úgy vélem, létező párhuzamos jelentései miatt mégis egészen kifejező. Egyszerre jelentheti a közgazdasági értelmezés szerinti gazdasági ügyleteket és műveleteket, valamint a pszichológiában a tranzakcióanalízis által feltárt egyedi emberi kapcsolatok és kötődések kusza hálózatait is.

Az ajtó kitarul, és a Harold Timms bőrébe bújt Adam Smith egyúttal belépett Richard Burns életébe. Állandó beszélgetéseikkel, vitáikkal, utazásaikkal, kalandjaikkal végül majdnem szó szerinti értelemben vett „életre-halálra szóló barátságot” kötöttek. A könyv a két főszereplő életének legvészesterhesebb hónapjain vezet keresztül, mely során bepillantást nyerhetünk a PhD-hallgató mindennapjaiba, intim vagy épp szakmai kapcsolataiba, érzelmeibe. Ezalatt a szerelméért áldozatokat hozó fiatalember képe mellett egyszerre rajzolódik ki az üzleti és szakmai hatalmasságok „tudományos” megbízásából munkálkodó, eltévelyedett doktorandusz portréja is, aki részt vesz a Szovjetunió felbomlását követően egy fiktív amerikai vegyipari óriáscég oroszországi tőzsdei bevezetésében, valamint a piacok neoliberais recept szerinti átalakításában. Ezzel párhuzamosan Adam Smith gazda(g)ságról, cseréről, specializációról, igazságról, boldogságról, profitról szóló, többnyire jól ismert gondolatai is feltáruznak, s mellette a reveláció erejével hatnak évszázados, kellően fel nem fedezett fejtegetései az emberi tudatról és tudatosságról, képzeletről, beleérzésről, önmagunk kívülről való látásának képességéről, jóllétről, mely utóbbi egész gazdaságméletének az alapját jelenti. A könyvben egy-egy jelenet és idézet erejéig megszólaltatásra kerülnek Adam Smith felvilágosodás korabeli tudóstársai, személyes barátai is, köztük David Hume, Voltaire, Turgot, Rousseau, vagy akár Quesnay és a fiziokraták. A szerző mindezt a már említett párbeszédes formában jeleníti meg, mely technika kis túlzással akár az ókori görög filozófusok platóni, szókratészi dialógusos hagyományainak modern felelevenítéséhez is hasonlítható.

A mű három, egymásra kölcsönösen reflektáló fejezetből áll: gazdagság (*wealth*), átalakulás (*transformation*) és erény (*virtue*). Wight láthatóan közgazdaságtani nézőpontból igyekszik bemutatni a híres skót gondolkodó gazdaság- és morálfilozófiáját, ennyiben nem tér el a hagyományos Smith-recepciók többségétől. „Isten és a filozófia halott” – tartják sokan. Így vélhetően nem is marad más választása a szerzőnek, hiszen az önmaguk nézeteit sietve megvizsgálni, revideálni igyekvők seregét eltántorító taktikai, prezentációs hiba volna a metafizikai, morálfilozófiai perspektíva időelőtti meglebbentése. Ezzel szemben meglévő közgazdaságtani ismereteinkre, fogalmainkra építve lépésről lépésre, lapról lapra árnyalja az Adam Smithről kialakult tradicionális képet és fűzi össze, ami elsőre talán nem is olyan nyilvánvaló: a moralitást és a közgazdaságtant.

A gazdagságra vagy kíváncsi? „Ez a kulcs” – írja már-már kacéran a szerző (Wight 2002: 76). De látszólag semmi rejtély nincs benne, miként jön létre a gazdagság: egyéni szinten „a dolgozók képességének, ügyességének és ítélőképességének fejlesztése révén” (WN: 11). Társadalmi szinten azonban a csere intézményére van szükségünk. „Az emberi létezőknek természetes hajlamuk van [...] egyes dolgok más dolgokra való elcserélésére. Ez a csere teszi lehetővé a specializációt. [...] A specialista a dolgot gyorsabban és jobban végzi el, mint egy generalista” (Wight 2002: 77). A munkamegosztás és a

specializáció így növeli a produktivitást, amely jóléti többletet eredményezhet (Wight 2002: 80). A nemzetközi kereskedelem és a specializáció a gazdagság megteremtésének motorjaiként is tekinthetők, azonban az igazságosság védelme és az erény gyakorlása nélkül a rendszer könnyen fenntarthatatlanná, élehetlenné válhat (Wight 2002: xiii). A politikai vagy földrajzi elszigetelődés miatt súlyosan korlátozott piac – zárványszerűsége miatt – több szempontból sem szerencsés: az ilyenformán korlátozott kereskedelem egyrészt elzárja a fogyasztók előtt a termékek és szolgáltatások széles választékát, másrészt a helyi termelőket, vállalatokat sem ösztönzi a szükséges versenyre, fejlesztésekre, mely így akár káros monopolisztikus tendenciák kialakulásához is vezethet (Wight 2002: 78). A mérsékelt intenzitású kereskedelem alacsony produktivitást, és így szűkebb áru- és szolgáltatáskínálatot eredményezhet, „holott ezek a létrehozott javak [...] az anyagi gazdagság igazi fokmérőjéül szolgálhatnak” (WN: 429–430). Mivel „egy gazdag nemzet minden nemzet között a legveszélyeztetettebb” (WN: 698), ezért szükség lehet olyan szabályok (jog) és intézményrendszerek (állam), infrastruktúrák (katonaság) kiépítésére, melyek a társadalmat és a gazdagságot képesek megvédeni az igazságtalanságtól és elnyomástól. Miközben ezzel a gondolattal komolyan eljátszadozunk, azért jó lesz vigyázni! „Ez a gazdagság megteremtése helyett annak megvédelmezése!” (Wight 2002: 86). Tegyük fel a kérdést: tulajdonképpen kitől is kell megvédeni a gazdagságunkat? Ellenséges (nagy) hatalmaktól? Multi- és transznacionális vállalatoktól? Elnyomott, kizsákmányolt csoportoktól? Mindezt ahelyett, hogy a társadalmi igazságosság jegyében integrált társadalmat hoznánk létre.

Az igazság(osság) egyéni-társadalmi-gazdasági színtereken való kialakítását tehát alapvető jelentőségűnek kell tekintenünk, s ezzel finoman át is evezünk a könyv által továbbiakban tárgyalt *átalakulás* és *erény* problematikájára. „Az *igazság* a társadalmi rend előfeltétele: a kereskedelem csak ezen az alapon építhető fel” (Wight 2002: 85); „az igazság a társadalom építményének tartóoszlopa” (TMS: 86). „A gazdagság megteremtése sokkal bonyolultabb annál, minthogy a piacok működését csak egyszerűen lehetővé tesszük. [...] A kereskedelem és bármilyen más kialakítása előtt a társadalomnak először meg kell tartania minden egyes egyént a saját, teljes, elidegeníthetetlen jogai szerint” (Wight 2002: 85). Adam Smith mint a közgazdaságtan és morálfilozófia mellett jogbölcselettel is komolyan foglalkozó gondolkodó, ma már tényleg csak az életművét különös figyelemmel és levéltári precizitással kísérők számára ismert; de még kevésbé köztudott érdekesség, hogy Smith a *TMS* és a *WN* megírásával tulajdonképpen egy három lábon álló (filozófia-gazdaság-jog) komplett elméleti rendszert szeretett volna kidolgozni, mely tervezett trilógia jogi részét a *Lectures on Jurisprudence* című elemzésben kívánta kifejteni életének utolsó éveiben (Ross 1995: 404). Korai halála azonban megakadályozta ebben, és sajnos halála előtt a mű részleteit tartalmazó kéziratokat is megsemmisítette. Jogi fejtegetései

azonban több helyen is elérhetőek, ahogyan az is jól látszik, hogy Smith mindig, így a *TMS* és a *WN* vonatkozó fejezeteiben is, nagy hangsúlyt fektetett a jogi kérdések elemzésére, többek között az egyéni cserék elméletét taglaló „kommutatív igazság”, valamint a szegények felemelése, a monopóliumok letörése érdekében állami szabályozást és szerepvállalást megengedő „disztributív igazság” témakörében (Young és Gordon 1996: 1–25).

Adam Smith azonban olykor ellentmondásos és néhol félreérthető. Kezdve azzal, hogy az utókor – tévesen – a *laissez-faire* és a minimális állami beavatkozás „apostolává” emelte. Végigolvasva a könyvet, ez könnyen cáfolható, és ennyiben globális szövegértési hibának lehetünk tanúi. Smith, bár specializáció-, nemzetközi kereskedelem- és versenypárti, maga mutat rá, hogy „a túlzott munkamegosztás káros, és ostobává tehet embereket” (WN: 781–785). A szélsőséges profit- és haszonmaximalizálás ellenében mindenben ott rejlik a „bűvös optimum”. A munkamegosztásnak is mintha azt a felfogását propagálná, melyben nem elsősorban a folyamatokat, hanem a munkával kapcsolatos élményeket kell a feleknek szükségszerűen megosztaniuk egymással. Támogatja a morális értékek által vezérelt állami szabályozást az abszurd monopóliumok megszüntetéséért, lebontásáért, illetve megfelelő versenyjogi keretek kiépítéséért, betartatásáért.

Nem áll ki viszont a nagy állami redisztribúciós rendszerek fenntartása mellett, talán az oktatás – mint a szegények felemelésének és termelékenységük növelésének eszköze – az egyetlen kivétel. Elsősorban azért, mert piacgazdasági keretek között aligha tűrhető, hogy miközben „társadalmasítjuk a kockázatokat, addig mások privatizálják a hasznot” (Wight 2002: 53). Ez összecseng azzal a gondolattal, mely szerint a 20. század során megvalósuló jóléti államok működése a *szociáldemokrácia legsúlyosabb árulásának* tekinthető, amely következtében az emberi és természeti erőforrásokat korlátlanul felhasználó piacokkal túlságosan gyenge alku köttetett. Ezzel az autonóm társadalom- és gazdaságfejlődés ügye több mint száz évre megbicsaklott; a társadalom előregedése, a nyugdíjalapok fenntarthatatlansága, komoly foglalkoztatási anomáliák és a további rendező hitelforrások szűkössége kellett, hogy felverje túlzott nyugalmi állapotából a nyugati társadalmakat, és kikényszerítse a piac-állam-munkavállaló paktum újragondolását. (Az államot mint aktort kihagyva, megkerülve, már korábban is a társadalomra nézve sokkal ösztönzőbb feltételeket és sokkal keményebb, komolyabb piaci közteherviselést kellett volna kivívni.) Igaza lehet a szerzőnek: „nem várhatjuk el a modern emberektől, hogy lelkesedjenek a szabadpiacért, ameddig a »disztributív igazság« keretei között türelmesen eléldegélnek” (Wight 2002: 279). Majd felhívja a figyelmünket még a „profit társadalmilag hasznos szerepére” (Wight 2002: 127) is, mely a közoktatásban és az üzleti szférában dolgozók számára egyaránt fontos ösztönzőt teremthet képességeik, tudásuk, teljesítményük folyamatos fejlesztésére, még ha a strukturális adottságok okán ez most nem is minden munkavállaló számára érhető el.

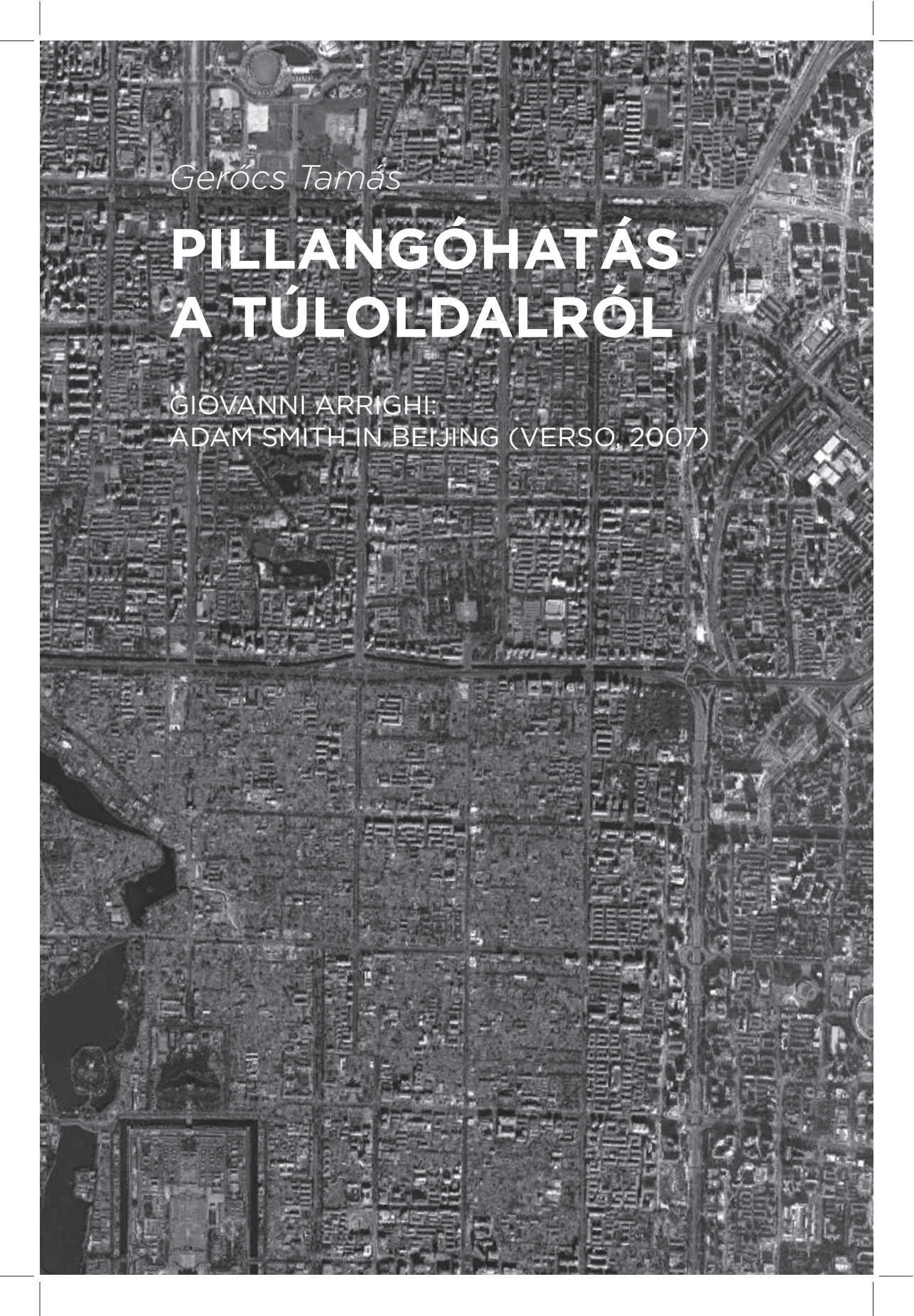
Adam Smith egyik igazi jelentősége, hogy korszakos közgazdászok számára jelentett változatlan inspirációs forrást. David Ricardo az ő ötletéből merítve dolgozta ki a komparatív előnyök elvét, Karl Marx használati- és csereérték megkülönböztetésén alapuló értékelmélete is a smithi értéktételezésre nyúlik vissza (Juhász 2009). Közös témájuk volt a munka-megosztás kérdése, mely a termelékenység növekedését és a társadalom elidegenedését is egyaránt kiválthatja. A teljesség igénye nélkül idekiváncozik még Milton Friedman is, aki 20. századi keretek között tett kísérletet a láthatatlan kéz doktrínájának revideálására. Friedman önszabályozó piacról vallott gondolatai, az állam gazdasági beavatkozását ellenző törekvései széles körben ismertek, és máig ható befolyással bírnak a deliberatív megoldásokra fogékony, a piacok immoralítására hivatkozó, a vállalatok szűken értelmezett – csak a profit kitermelésében érdekelt – társadalmi felelősségvállalását hangoztató nézetekre, döntéshozókra. Mások viszont a láthatatlan kézről mint a Smith-féle elméletek „corpusáról” tragikusan levált, amputált csonkról beszélnek (Wight: 236).

A könyv záró részében Adam Smith morálfilozófiai rendszerével ismerkedhetünk meg. „Az embereknek szükségük van az anyagi fejlődésükön túl a morális fejlődésükhöz való képességeik elsajátítására is” (Wight 2002: 33) – olvasható a történetben. Ennek legfontosabb lépése a társadalmi és egyéni tudat megfelelő kialakítása, mely az emberek társadalmi összetartozását (Wight 2002: 55), az „egymás közötti szimpátia megélését” (TMS: 10) jelenti. A fejezeteket végigelmélkedve nemcsak az Adam Smith által elképzelt szabadpiaci rendszer emberképébe nyerhetünk mélyebb betekintést, hanem nagyszerű, praktikus kalauzra lelhetünk saját lelki beállítódásaink, érzelmeink, motivációink felülvizsgálatához, még akár megváltoztatásához is. Ki kell alakítanunk aktív, tevékeny, résztvevő érzelmeinket, belső-külső dialógusainkat, hogy „teljes emberi személlyé válhassunk” (Wight 2002: 194). Ehhez Istentől kapott képzeletünket és egész személyiségünket is latba kell vetnünk (uo.). Bár testünket orvosok, lelkünket pszichológusok gyógyítják, szellemünket tanárok pallérozzák, a tudati változások elérésének, elérhetetlenségének már-már misztikus rejtélye régóta megoldatlan. A könyv sem kínál erre kész receptet, csupán felvilágit néhány lehetőséget, melyeket áldozathozattal, közös erőfeszítéssel embertársainkkal együtt életünkben kialakíthatunk.

Adam Smith holisztikus gondolkodó: súlyos gazdaság- és filozófiatörténeti elhallgatások vezettek el oda, hogy napjainkra a modern közgazdaságtan idoljának, doyenjének portréja ennyire lecsupaszodhatott. A könyv a sajátos karaktertisztítás történetén és az intellektuális puzzle élményén túl a látomásos állapotok tisztületére és a gazdaság morálfilozófiai megalapozottságának szükségességére is tanít. Ha a modern közgazdaságtan a régóta várt új paradigma „corpusában” egyszer újjászületik, akkor az „atyának” abban a bizonyos „szülőszobában” feltétlenül ott a helye.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Hutchinson, Terence (1988): *Before Adam Smith: The Emergence of Political Economy, 1662–1776*. Basil Blackwell.
- Juhász János (2009): Marx és a modern polgári közgazdaságtan. In: *Fordulat*, No. 6.: 62–101.
- Ross, Ian Simpson (1995): *The Life of Adam Smith*. Clarendon Press.
- Smith, Adam ([1776] 1786): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Strahan and Candell. [Magyarul: *A nemzetek gazdagsága*. Akadémiai Kiadó, 1959; KJK, 1992; Napvilág, 2011.]
- Smith, Adam ([1759] 1853): *The Theory of Moral Sentiments*. H. G. Bohn.
- Young, Jeffrey T. – Gordon, Barry (1996): Distributive Justice as a Normative Criterion in Adam Smith's Political Economy. In: *History of Political Economy*, Vol. 28., No. 1.: 1–25.
- Wight, Jonathan B. (2002): *Saving Adam Smith*. Prentic-Hall.
- Žižek, Slavoj (2006): *How to read Lacan?* Granta Books.

A high-contrast, black and white aerial photograph of a city, likely Beijing, showing a dense grid of streets and buildings. The image is used as a background for the book cover.

Gerócs Tamás

PILLANGÓHATÁS A TÚLOLDALRÓL

GIOVANNI ARRIGHI:
ADAM SMITH IN BEIJING (VERSO, 2007)

Giovanni Arrighi Adam Smith in Beijing című könyve a szerző életművének utolsó nagy összefoglalója, amolyan magnum opusnak is tekinthető, ahol a szerző új kontextusba helyezi korábbi megállapításait. Kutatásában az egész életművét végig kísérő kérdésre keresi a választ: a világgazdasági rendszerben történik-e kiegyenlítődés az északi és déli államok között, vagy tovább fokozódik a leszakadás. A konvergenciaelmélet értékét Kína teljesítményén méri le. Az ázsiai országot a déli világrész felzárkózásának zászlóshajójaként mutatja be, amely a világgazdasági rendszerben egyre komolyabb pozícióba kerül; még a korábbi hegemon központ, az Egyesült Államok pozíciójának ledöntésének lehetősége sem kizárt. Így Kína felemelkedése a rendszer konvergenciáját erősíti – állítja a szerző. Arrighi ezzel a nem szándékolt apologéta pozíciójába kényszerül, amit a mű végére hagyott szkeptikus megállapításokkal old fel. A feloldás sikerül, a projekt azonban lezáratlan marad. A mű végére ugyanis ugyanahhoz a kérdéshez jutunk, mint ahonnan elindultunk. A könyvet leginkább mélyreható társadalomtörténeti megállapításai és az összehasonlító gazdaságtörténeti értékei miatt ajánljuk olvasmányélménynek.

Az *Adam Smith Pekingben* Giovanni Arrighi utolsó nagy műve, saját bevallása szerint addigi életművének összegzése. A gazdaságtörténet és gazdaságantropológia nagy öregjének tekintett Arrighi nevéhez kötődik többek között a 20. század második felének történeti korszakolása (Arrighi 1994), amelyben a világháborút követő Pax Americana kialakulását és hanyatlását értelmezi Polányi Károly Pax Britannicáról adott leírásának folytatásaként (Polányi 2004). Arrighi – Polányi klasszikus művéhez hasonlóan – komparatív társadalomtörténeti módszertannal készült: az európai tőkés fejlődés történetét a kínai nem kapitalista fejlődéssel hasonlítja össze.

Antropológiai eszköztárát fiatalkorától alakította. Éveket töltött Rodéziában, ahol a hatvanas évek világgazdasági változásainak az afrikai mezőgazdasági társadalmakra gyakorolt hatását vizsgálta (Arrighi 2009). Saját tapasztalatait későbbi Távol-Kelet-történeti kutatásaiban is bővítette (Arrighi 2003a), André Gunder Frank munkásságán keresztül pedig rálátott Latin-Amerika gazdaságára is.

Történeti szemléletét egyfelől az említett Polányi Károly formálta (aki maga is gazdaságantropológusként szerzett hírnevet), másfelől – életművének egyik legfontosabb pillére – a világrendszer-elmélet, amely a francia Annales történeti iskola hagyományából nőtt ki. Utóbbi irányzatból is különösen Fernand Braudel gyakorolt rá hatást, akinek a korai kapitalizmus-elméletével számtalan helyen lehet találkozni Arrighi munkásságában is (Arrighi és Silver 1999).

Életművét lezáró könyvében a kapitalista fejlődéssel foglalkozó társadalomtudományok talán legfontosabb és egyben legklasszikusabb normatív dilemmáját veszi elő: a kifejlődő világrendszerben (globalizáció) az egyes társadalmi csoportok közötti

egyenlőtlenség fokozódik, vagy a történelem egy távoli pontján (amolyan „keynesi hosszú távon”) kiegyenlítődnek majd a különbségek.

A kérdésfelvetés annyira klasszikus, hogy a politikai gazdaságtan alapítójaként is számon tartott Adam Smith is erősen foglalkoztatta. A 18. századi közgazdászt a mai társadalomtudományi hagyomány a klasszikus közgazdasági paradigmához érzi közelebb, nem utolsósorban azért, mert a felvetett kérdésre adott válasza optimista. Vagyis a jövőben a nemzetek közötti különbségek – a kereskedelemnek köszönhetően – kiegyenlítődnek majd.

Később ezt a tételt többen vitatni kezdték a főáram közgazdasági berkeiben is (például Keynes, aki történeti perspektívába helyezte a normatív kérdést azzal a kijelentésével, hogy „hosszú távon mindannyian halottak vagyunk”). A kritikai hagyomány pedig egyenesen megkérdőjelezi a gazdasági konvergencia szemléletének relevanciáját, és sokkal inkább a függőségre, valamint a gazdasági szakadék szélesedésére hívja fel a figyelmet (Arrighi 2007: 22; lásd például André Gunder Frank [1969] „development of underdevelopment” kifejezését).

Arrighi Smith érvrendszere mentén indul el a kérdés megtárgyalására, így már a mű elején sejteti, hogy reményei szerint a várt smithi kiegyenlítődési folyamat veszi végre kezdetét az eddigi nagy széthúzást követően (Pomeranz 2000). Keynesi értelemben tehát mégis van esélye annak, hogy megéljük az említett hosszú távot. Érvrendszerének középpontjába az amerikai hegemonia visszaszorulásával párhuzamba állított távol-keleti csodát helyezi, amelynek eljövételét a *Nemzetek gazdagságában* (Smith 1937) felvázolt „civilizációk közösségével” (*Commonwealth of Civilizations*) azonosítja (i. m.: 8–10).

A civilizációk közössége, amely irányába halad Arrighi szerint a világ, tehát egy ázsiai központú új világrendszer eljövételét jelenti, amelyben a vezető hatalom, Kína, sikeresen ötvözi a kapitalista fejlődés korábbi (európai és amerikai) gazdasági eredményeit a saját távol-keleti fejlődési hagyományával (i. m.: 37–39). Ez az új bandungi egyezmény, amelynek tétje nem csak Kína felemelkedése, hanem a globális Dél egészének felzárkózása és igazságtétele a korábban kizsákmányoló Északkal szemben (i. m.: 379). A világ – Arrighi művének tanúsága szerint – jó úton halad a sikeres átalakulás felé, hiszen az iraki háború és az újkonzervatív amerikai évszázad programja (*New American Century*) minden korábbinál súlyosabban erodálta a jelenlegi világrendszer középpontjának tekintélyét (i. m.: 7. fejezet, ezen belül 189), és ezzel párhuzamosan felgyorsította az ázsiai gazdasági felemelkedést.

Persze ez nem csak tekintélyváltást, hanem az annak alapjául szolgáló pénzügyi erőeltolódást is jelenti, ami az egyre duzzadó amerikai hiányban és az azt finanszírozó kínai többletben jelentkezik (i. m.: 200). Ám a sikeres „rendszerváltás” Arrighi szerint önmagában

még nem borítékolható, és ha a kiegyenlítődési folyamatot Kínában valami megzavarja, akkor a nyugati világ megkísérli megvédeni saját hegemoniáját (i. m.: 7).

Ebben az esetben pedig a történelem megismételheti önmagát, és a hidegháborús logika mentén befagyhatnak a nemzetközi kapcsolatok; sőt egy nem kívánt fegyverkezési verseny is kezdetét veheti, bár utóbbinak jelét egyelőre nem látja a szerző (i. m.: 10. fejezet). A huntingtoni tézistől idegenkedő olvasó, akit a civilizációk közössége elvi alternatívája leginkább a civilizációk összeomlására (*Clash of Civilizations*) emlékeztet, Arrighi antitéziséből is távolságba kerülhet. Smithtől nem ildomos elvárni az utóbbi évtizedekben lejáratott civilizációs elmélettől való távolságtartást, ám Arrighinek még akkor is jogosan veti fel az olvasó, hogy hogyan került a spengler–huntingtoni csónakba, ha nem is siratja a régi világot, hanem ünnepli az újat. Ráadásul, ha a rendszerváltás mégsem lesz sikeres, és kiderül, hogy Kína nem a saját képére formálja az új világrendet, hanem az 500 éve érvényes kapitalista modell (Braudel 2004) integrálja magába új erőközpontként az ázsiai óriást, akkor még az is felvetődik, hogy érdemes-e itt egyáltalán bármit is ünnepelni.

Az ellentmondás több ponton is megjelenik Arrighi levezetésében. A rendszerapologéta állásponton nem képes változtatni, amiért elsősorban az érvelésének civilizációs paradigmába ágyazódása okolható. A fennálló világrenddel szemben talán kritikussá válhatott volna, ha nem szükségszerűen civilizációs antagonizmusként éli meg a szerző a történelmet, hanem mondjuk egyéb struktúrák dialektikájaként. Ez teret adott volna az osztályharc vagy az intézményi átalakulások alaposabb vizsgálatának, ahogyan az más világrendszer-elméletalkotónál történik. A csapdahelyzet legfeltűnőbb jele, hogy az ilyen összefoglaló műben legalább említést érdemelt volna a wallersteini világrendszer koncepciója, de a szerző neve a hivatkozásban – szemben a feltűnően sok helyet elfoglaló saját munkásságával – sehol nem szerepel.

Az *Adam Smith Pekingben* négy fő fejezetre tagolódik. Ezek közül az első kettőben Arrighi Smith eszmetörténeti jelentőségét vázolja fel, majd összeveti azt a marx elmélettel. A tőkés fejlődésben Smith megkülönböztette a helyes és a természetellenes fejlődési útvonalakat. Az előbbiben az árukereskedelem közvetítője a pénz marad, amely ahelyett, hogy áruvá válna, megmarad a csere eszközének. Így a rendszerben legfeljebb túltermelési válság léphet fel, de az nem eredményez túlzott felhalmozást (*over accumulation*) (Arrighi 2007: 228). Az állam központi szabályozóként jelenik meg ebben a rendszerben, feladata megoldást találni a túltermelési válság okozta egyensúlyi csapdára (*high-equilibrium trap*) (i. m.: 25, 70). Az árucseré folyamatát a természetesnek leírt világban a C–M–C' formula jelöli, amelyben az áruból a pénzforma közvetítésén keresztül ismét áru lesz, és az egyensúlyi csapdából állami intervencióval lehet kitörni.

Bár Smith szerint az európai fejlődés nem ezen az úton jár, ennek leírásához Arrighi mégsem a skót gondolkodó rendszerére, hanem Marx elméletére támaszkodik. Marx

szerint a tőkés fejlődés egy bizonyos pontján a pénz is áruformát ölt, ugyanis a túltermelésből eredő válság (profitráta süllyedése) hatásaként pénzügyi instrumentumok formájában folytatódik a felhalmozás. Vagyis a tőke pénzformából pénzformába tart, és ehhez csak közvetítőként járul hozzá a kereskedelembe vihető áru; a formula így $M-C-M'$ -re módosul (i. m.: 74–75, 231). Az állami intervenció Marxnál nemhogy nem használ a társadalomnak, de még káros is, hiszen a tőkésosztály foglyává válik az állam, amely így a folyamatnak maga válik a legfőbb instrumentumává (i. m.: 76).

A könyv második fejezete Arrighi egy korábbi vitájához kapcsolódik, amelyet Robert Brenner nevű gazdaságtörténésszel folytatott éveken át. Brenner, aki egyébként a 70-es években kavart nagy port egy cikkével (Brenner 1977), szintén a Pax Americana-korszak válságjelenségével foglalkozik. Véleménye szerint a 70-es évekig tartott a háború utáni kapitalista fejlődés aranykora, amely azzal a bizonyos túltermelési válsaggal, majd az ebből következő túlzott tőkefelhalmozással folytatódott. Utóbbi hatására szinte teljesen elvándorolt az ipar a fejlett kapitalista országokból (Brenner 2006).¹

A sorozatos válságokat követően soha nem sikerült a megtérüléshez szükséges profitráta visszaállítása a termelő ágazatokban, amelynek Brenner szerint az az oka, hogy a piaci szelekció rosszul működik a tőkés rendszerben. Ezért részben az állami intervenciók a felelősek, ugyanis miközben megkönnyítik a piaca lépést, akadályozzák a hatékonytalanul működő vállalatok szelektálódását. Ez vezet egyenesen a túltermeléshez.

Arrighi nem vitatja a gazdasági diagnózist, ám, mint korábbi cikkeiben felhívta a figyelmet, Brenner tévesen tulajdonít nagy jelentőséget a profitráta alakulásának (Arrighi 2003b), hiszen a történet ennél sokkal komplexebb, egy egész gazdasági rezsim és annak hegemon központjának válságáról szól, amely sokkal inkább egy politikai és társadalmi átalakulás leírása, semmint egy brenneri egydimenziós modell.

A teoretikus bevezetőt egy összefoglaló hegemoniaelmélettel zárja a szerző. Ebben Antonio Gramsci és Polányi Károly hegemoniakrízis-konceptióját alkalmazza a 20. századi amerikai politikára. Eszerint a 70-es évek válsága részben volt csak profitválság, sokkal inkább a vietnami háború tépázta meg a nyugati világ védelmezőjének szerepében megjelenő Egyesült Államok tekintélyét. Ez végül elvezetett a krízisjelhez (*signal crisis*) (Arrighi 2007: 151). Ezt követően az USA gazdaságának és politikai hatalmának restaurálásába kezdett, és beindította a monetarista fordulatot, amelynek keretében az USA erőfölényből vetette alá a rendszer érdekeit saját nemzeti érdekének; például azzal, hogy nettó tőke-exportőrként maga is beszállt a felszabadított pénzügyi rendszerben zajló tőkéért folyó versenybe, amelyen keresztül ugyan ideig-óráig meg tudta őrizni vezető szerepét, ám eközben a túltermelési válságot tőkefelhalmozási válsággá alakította.

1 Brenner 2006-os könyvét a *Fordulat* 8. számában recenzálta Gerőcs (2010) – a szerk.

A krízisjel viszont hamarosan nem csak jel maradt. A túltermelési, majd pénzügyi válságok sorozata egyre költségesebbé tette az amerikai hegemonia fenntartását, amelynek terheit egyre nehezebb volt a szövetségesekkel megosztani, hiszen azok érdekei háttérbe szorultak. Ez végül egy kudarcos kalandorpolitikába sodorta az USA-t (iraki háború), amellyel elérkezett a hegemonia igazi válsága (*terminal crisis*) (i. m.: 161, 189). Ebben már nincs szó a gramscianus értelemben vett hegemoniáról, sokkal inkább az erőre támaszkodó dominanciáról, amelynek nem a bukása kérdéses, csak annak ideje és módja.

A harmadik fejezetben Arrighi egy részletes evolúciós társadalomtörténeti fejtegetésbe kezd, amelyben az amerikai hegemonia eredetét vezeti vissza az európai tőkés fejlődés hajnaláig, hogy rávilágítson arra, miként születik és bukik el egy korszak vezető politikai entitása (és itt nem feltétlenül az államra gondol).

A történet a 15. századi Genovába vezet, ahol a jól szervezett észak-itáliai tőkések felügyelik a tőkefelhalmozást, anélkül, hogy ehhez egy erős politikai rendszert rendeltek volna hozzá. Inkább szimbiózisban élnek a katonai, politikai hátországot biztosító ibériai királyságokkal (i. m.: 92–93, 236). A hatalmi központjuk egy „hosszú évszázadig” maradt fenntartható, ugyanis a tőkefelhalmozás logikája megköveteli a szorosabb szimbiózist a területi állam és a tőkés központ között. Ezt követően a 16. századtól Hollandia veszi át a vezető szerepet a Genovaiaktól. Az országot Arrighi ironikusan „békésként” (i. m.: 236–239) írja le, mivel az ország a kereskedelemben és a pénzügyekben szerez érdemeket, a területi expanzióban és a fegyveres hódításban viszont alig. Ez lesz végül a veszte is. A 18. század végétől fejlődik ki ugyanis az első igazi tőkéshatalom, Nagy-Britannia, amely sikeresen ötvözi a tőkefelhalmozást a katonai erőfölénnyel, sőt az expanzió legfontosabb motorját, az ipari forradalmat is beindítja.

Arrighi az európai tőkés fejlődés sajátosságának bemutatásakor egy fontos teoretikus megállapításhoz ér: a militarizmus, industrializmus és kapitalizmus összetartozik (i. m.: 243), és ez állandó mozgásban tartja a rendszert a csoportok és az államok közötti verseny fokozásán keresztül. A megállapítás ugyan releváns, de a Rosa Luxemburg imperializmus-elméletére² való hivatkozás hiányzik mellőle. Őhöz köthető ugyanis az a gondolat, hogy az imperializmus ezen kombinációja tartja mozgásban a tőkés rendszert. Az európai országok között a 19. századi Pax Britannica kialakulását megelőzően még egy kényes hatalmi egyensúly (vesztfáliai) állt fenn. A versengésből fakadó állandó feszültséget a rendszer földrajzi terjeszkedéssel vezette le, egyszerűen szólva az állt mindig közelebb a nyeréshez, aki gyorsabban tudott magának külső erőforrást biztosítani.

Már a korai reneszánsz államai számára is a külső erőforrást a keleti kereskedelem jelentette, így a földrajzi expanzió célja mindig is a Távol-Kelet volt. Nagy-Britanniával

2 „Az imperializmus a tőkefelhalmozás politikai megjelenése a megmaradt, nem kapitalista világ megszerzéséért folyó versenyben” (Luxemburg 2003: 427).

változik meg a helyzet, hiszen ez az ország először tudta ellenőrzése alatt mindhárom „izmust”, amit a külső erőforrás felett szerzett dominanciájának (India bekebelezésének) köszönhetett.

Arrighi a történelmi okfejtést igen részletesen tárgyalja, mivel műve összehasonlító kutatás, amelyben az európai modellel szemben a távol-keleti fejlődést helyezi. Utóbbi Arrighi szerint szintén a kereskedelemre, a nemzetállamok rendszerére és a belső piac kialakulására épített, ám a smithi értelemben vett helyes útra sokkal jobban hasonlított, mint az európai változat (i. m.: 11. fejezet, erről lásd: 321).

Az ázsiai fejlődési modell két lényeges ponton elüt az európaítól. Az egyik az eredeti tőkefelhalmozás hiánya, vagyis a rendszer dinamikáját nem az öncélú profitszerzés hajtja. A másik pedig, hogy nincsenek versengő államok, hanem gyakorlatilag az elmúlt 500 évben egy erősen centralizált, Kína-központú rendszer alakult ki, amelyet semelyik szomszédos ország nem tudott megkérdőjelezni (Arrighi 2007: 314). Ebben az államközi rendszerben értelmetlenek voltak az imperialista praktikák, ezért fegyverkezési verseny sem alakult ki. Vagyis sem az imperialista militarizmus, sem pedig a brit típusú industrializmus nem volt jelen (utóbbi helyett a nem technológia-, hanem munkaerő-intenzív protoindustrializáció volt jellemző, amit Jan DeVries [DeVries 2008] nyomán „iparos forradalomnak” [*Industrious Revolution*] nevez [Arrighi 2007: 33, 72]).

Mindennek köszönhetően viszont a Távol-Keleten, elsősorban persze a Ming és Csing kori Kínában teljesen eltérő választ adtak az egyensúlyi csapdára, mint Európában. Míg Eurázsia nyugati felén a tőkefelhalmozás állandó földrajzi akadályokba ütközött, és ezért folyamatos kényszer volt a határok meghaladása, amihez térben és időben újra kellett szervezni az egész rendszert, addig Kínában sokkal statikusabb volt a fejlődés, és gyakorlatilag a belső piac kialakítására és a piac határainak védelmére szolgált a bürokratikus-katonai apparátus.

Európában emiatt a dinamika miatt állandósult az eredeti tőkefelhalmozás kényszere, amit Arrighi David Harvey angol társadalomföldrajz-tudós után „felhalmozás kisajátítással”-nak (*accumulation by dispossession*) (Harvey 2003) nevez (Arrighi 2007: 222), illetve szintén Harvey nyomdokain a térben és időben újraszervezett akkumulációs egységet térbeli fixnek (*spatial fix*) hív (i. m.: 216). A „felhalmozás kisajátítással” minden formációban más alakot ölt, de „eredeti” verziója a 17. századi angol bekerítések voltak, vagyis a szabad földművelés felszámolása és a földek magánkezekben összpontosítása. Mindezekkel szemben a távol-keleti rezsimben nem volt sem eredeti tőkefelhalmozás, sem birtokbekerítés (i. m.: 16, 24). Voltak viszont határvédő háborúk és kereskedelmi kalandok, amelyek miatt az egyensúlyi csapdában lévő államban súlyos társadalmi zavargások törtek ki a hosszú 16. században, amelyek végül a Ming-dinasztia bukásához vezettek.

Az egyensúlyi csapda kínai változatában a hatalmas belső piacon egyre bővült a termelés és a népességszám, így valamennyi erőforrás – a munkaerőt leszámítva – szűkössé vált. Ám a kínai válasz az egyensúlyi csapdára nem a külső erőter agresszív bekebelezése volt, sem pedig a belső erőforrások tőkések általi kisajátítása, hanem a földreform (Amin 2005), amelyben minden földműves megművelhető területhez jutott. Ez pedig további állami közprogramokkal és infrastruktúra-fejlesztéssel egészült ki. Az állam Arrighi szerint a Smith által vázolt természetes fejlődési úton haladt tovább és került egy magasabb egyensúlyi pontra, amelynek hatására a 18. századi Csing Kína párját ritkítva prosperált (Arrighi 2007: 320–331).

A kínai prosperitást az expanzióban lévő európai kapitalista fejlődés akasztotta meg, amely a brit hegemonia alatt elérte a legfontosabb külső erőterét, Ázsiát, és kisebb fennakadásokkal, de azt gyakorlatilag fél évszázad alatt bekebelezte.

Arrighi fontosnak tartja ezt a momentumot, hiszen az európai fölény szinte kizárólag katonailag volt tetten érhető, abban viszont számottevő volt a több évszázados fegyverkezési versenynek köszönhetően. Viszont a gazdasági és a technikai előnye olyannyira nem volt jelen, hogy a 19. század eleji európai utazók Kínát fejlettebb országnak írták le, mint Angliát.

Kínában is volt távolsági hajózás, és a császári flotta egész messzire jutott, ám a kínai dinamika olyannyira a belső piac integritására és védelmére épült, hogy Kínának semmi szüksége nem volt Európa „felfedezésére”. Szemben a versengő európai államokkal, akik között néha a létért folyó küzdelmet döntötte el, hogy melyikük uralja a távolsági kereskedelmet. (i. m.: 320).

A két világ érintkezéséből mintegy 100 évig Kína húzta a rövidebbet, mivel az egész távol-keleti államközi rendszert felbolygatta az európai, majd amerikai jelenlét. A gazdasági hálózatot a kínai diaszpóra kezéből japán és amerikai vállalatok vették át, és az új technológiájú ázsiai fegyverkezés felborította az addigi hatalmi egyensúlyt, és véres háborúba taszította a legerősebb országokat (elsősorban Kínát és Japánt). Ezzel az európai fejlődés ellentétes irányú folyamatot indított be Eurázsia keleti felén, amelyből aztán hasznát is húzott (i. m.: 341).

A könyv záró szakasza ezen a két szálon fűzi tovább a történetet. A bevezető fejezetben az amerikai hegemonia újabb értelmezését kapjuk a tőkés fejlődés európai útjának tükrében. A hidegháborút követő rendszer logikája a térségben hasonló volt a gyarmatosítás előtti államközi rendszerhez. A különbség annyi volt, hogy a domináns központi szerepet az USA átvette Kínától (i. m.: 345). Ugyanakkor az USA nem csak regionális, hanem globális hegemon is volt, és ennek a szerepének a fokozatos elvesztése miatt nyílt a 70-es évektől Kína számára tér a visszatérésre.

A záró szakaszban Arrighi ugyanoda jut, ahonnan indult, nevezetesen értelmeznie kell ezt a kínai felemelkedést. A kérdés az marad, az ország mennyiben kínál alternatívát a tőkés fejlődéssel szemben, és ez az alternatíva, ha természetes környezetében sikeres is, mennyire válhat globálisan is szervezőerővé.

Kielégítő választ a felmerülő kérdésre nem kapunk, ahogy arra sem, hogy a kínai évszázad mennyire lesz békés a megelőzőekkel összevetve. Arrighi nem is számol azzal a lehetőséggel, hogy ha az USA szerepe globálisan is válságba kerül, akkor Kínának nem elég a regionális hatalmi központ szerepét átvennie, hanem a globális vákuumot is be kell töltenie; máskülönben a világrendszerben hiányozni fog a hatalmi centrum. A szakirodalom új középkornak nevezi ezt a rendszert, amelyben nincs központi hegemon hatalom, hanem regionális szubhatalmi centrumok versengenek egymással egy erősen multipoláris világban, mint ahogy az Európában történt a középkori államközi rendszerben. Ahogy Ázsiában Kína és India válhat ilyen központtá, úgy valamennyi régióban kialakulhat egy helyi erőközpont (pl. Brazília, Irán, Oroszország, Nigéria), sőt maga az USA is ilyen középhatalmi státuszba süllyedhet vissza.

De ha a Pax Americanát követő új világrendet nem a multipolaritás jellemzi majd, akkor sem bizonyított, hogy Kína több, mint a mostani túlzott felhalmozási válságot feloldani képes legújabb térbeli központ, amely nem a kapitalista tőkés fejlődés meghaladását, hanem újabb transzformációját hozná csak el. Ennek a történelmi korszaknak a sikerét nem is lehetne a kapitalizmus alternatívájával mérni, ahogyan azt Arrighi szeretné hinni. A siker fokmérője annak a tőkés felhalmozás által kívánt „világállamnak” (transzföderalizmusnak) a megalkotása lenne, amelyet már az amerikai külpolitika Roosevelttől a konzervatívokig is megpróbált megvalósítani – ezidáig sikertelenül (i. m.: 253). Egyelőre ugyanakkor semmi jele annak, hogy Kínában bárki is egyáltalán ilyenén gondolkodna, még hosszú távon sem.

Arrighi sem tudja eldönteni, hogy a 70-es évektől egyre gyorsuló kínai gazdaság minek a folyománya: az 500 éves tradíciónak, vagy pedig a neoliberais tőkés krédó kínai meghonosodásának. Persze, a szerző az első verziót látná szívesen megvalósulni, de a bizonyítása nem meggyőző. (i. m.: 359–360.).

Arrighi annyit mond, hogy a 70-es évek felemelkedése a kínai forradalomból ered. Mao kulturális forradalma a kínai fejlődés egalitárius arculatát alakította ki olyan hévvel, hogy az a modernizációt veszélyeztette. Teng Hsziao-ping ugyan gazdasági forradalmat hirdetett, hogy beindítsa a modernizációt, de ezzel egyelőre csak az egalitárius jelleg került veszélybe, hiszen a gazdaság motorja a falusi tömegek beterelése a globális termelési láncba (i. m.: 362). A szerző szerint a kínai csodát alapvetően a kiterjedt diaszpóra és a kommunista párt szövetsége indította be, amely hasonló módon működött a 15. századi genovai kereskedőknél és spanyol államférfiaknál tapasztaltakhoz (i. m.: 345).

Ez is csak azt bizonyítja, hogy a kínai nyitás alig különbözik bármelyik másik fejlődő ország piacnyitásától vagy más szóval a nemzetközi termelési hálózatba történő bekapcsolódásától. Legfeljebb Kína méreteiben, illetve abban állhat a tőkés fejlődéssel szembeni „alternatíva”, hogy Teng a sokkterápia helyett fokozatos nyitást hirdetett, amely kétségkívül segítette az intézményi alkalmazkodást (i. m.: 355). „Az nem teljesen egyértelmű, hogy Teng reformja aláásta, vagy elősegítette a kínai csodát” (i. m.: 371).

Arrighi a záró sorokban már nem is prognózist ad, hanem reményét fejezi ki, hogy a kínai kormány Hu Csin-tao vezetésével elejét tudja venni a korrupció elburjánzásának, a kizsákmányolás egyre terjedő klasszikus formáinak, a mértéktelen környezetrombolásnak és az egyre növekvő társadalmi különbségeknek (i. m.: 369). A modernizációval szemben az egalitárius modell ismét kap egy esélyt. Arrighi szerint ugyanis a kapitalista fejlődéssel szembeni valós alternatíva esélye az lehetne, ha a modernizációval szemben ismét az egalitárius modell kapna esélyt. Ez tehetné lehetővé a kínai gyámkodás alatt az új bandungi szövetséget (i. m.: 379).

A reményt osztjuk, de illúzióink nincsenek, a legújabb kori kínai felhalmozás egyelőre több hasonlóságot mutat a 19. század eleji iparosodó brit kisajátításos tőkefelhalmozással (*accumulation by dispossession*), mint a 16. századi Csing-reformokkal (kisajátítás nélküli felhalmozás). Ez nem Adam Smith álmának pekingi teljesülése, hanem Marx rémálma felé vezet a világot.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Amin, Samir (2005): China, Market Socialism, and U.S. Hegemony. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 28., No. 3.: 259–279.
- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century*. Verso.
- Arrighi, Giovanni (2003a): *The Resurgence of East Asia, 500, 150, 50 Year Perspectives*. Routledge.
- Arrighi, Giovanni (2003b): The Social and Political Economy of Global Turbulence. In: *New Left Review*, No. 20.: 5–71.
- Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing*. Verso.
- Arrighi, Giovanni (2009): The Winding Paths of Capital. Interview by David Harvey. In: *New Left Review*, No. 56.: 61–94.
- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly (1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis Press.
- Braudel, Fernand (2004): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század*. Gutta Kiadó.

- Brenner, Robert (1977): The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism. In: *New Left Review*, No. 104.: 25–92.
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence*. Verso.
- DeVries, Jan (2008): *The Industrious Revolution: Consumer Demand and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge University Press.
- Frank, André Gunder (1969): *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press.
- Gerőcs Tamás (2010): Volt egyszer egy felívelés. In: *Fodulat*, No. 8.: 148–161.
- Harvey, David (2003): *New Imperialism*. Oxford University Press.
- Luxemburg, Rosa (2003): *The Accumulation of Capital*. Routledge.
- Polányi Károly (2004): *A Nagy Átalakulás*. Napvilág.
- Pomeranz, Kenneth (2000): *The Great Divergence: Europe, China, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton University Press.
- Smith, Adam (1937): *The Wealth of Nations*. The Modern Library.

MAGYAR **Lettre**

EUROPÁI KULTURÁLIS FÖLÝÓÍRÁT - 2011 ősZ

—
N
—
T
—
E
—
R
—
N
—
A
—
O
—
N
—
A
—
L
—
E

Batár Attila • Bencze Zoltán
Arno Camenisch • Monica Cantieni
Mircea Cărtărescu • Ébli Gábor
Sandrine Fabbri • Michel Foucault
Hans-Georg Gadamer • Zsuzsanna Gahse
Clifford Geertz • Nora Gomringer • Háy János
Felix Philipp Ingold • Kornis Mihály
Igor Kovačević • Georg Kreis • Agota Kristof
Katarina Kucbelová • Bruno Latour
Mélyi József • Melinda Nadj Abonji
Andreas Neeser • Igor Pomerancev
Ilma Rakusa • Schein Gábor • Szigethy Anna
Takáts József • Tamás Dénes
Christina Viragh • Zahorán Csaba

KORNIS
AMERIKA, LONDON, PÁRIZS
AZ ÖTÖDIK SVÁJC

The End of Afro-Pessimism?

ANDRÁS PALATITZ

*TRADITIONAL AUTHORITIES IN DEVELOPMENT
POLICY*

By 2012, it has become clear that in most of Africa, democratization, instead of clearing the path towards the end of history through indigenous social evolution, has produced central authorities that are merely captured and continuously contested by the narrow political and economic elite. Despite of the measures aiming at political modernization during the last fifty years, high proportion of citizens in rural areas – that in most of the countries amounts up to 50-60 percent of the population – remained subject of traditional leadership. Thus, the system of traditional chieftaincy not only survived in face of official governments, but increasingly thrived as discontents of parliamentary democracy became evident. Since traditional authorities affect governmental performance in terms of contested legitimacy, their role has become crucial to the continent's developmental trajectories. The potentially anti-democratic practices of traditional leaders should be considered when drafting future development policies in the African countries. In this essay, I attempt to find analytical frameworks that could enable African governments to benefit from traditional political practices. I will test my findings by analysing the role of the „dead capital“ theory in hybrid political regimes.

MICHELLE D'ARCY

*WHY DO CITIZENS ASSENT TO PAY TAX?
LEGITIMACY, TAXATION AND THE AFRICAN STATE*

Why do citizens assent to pay tax? On what condition do private individuals agree to commit their personal income to a public fund at the disposal of the state? What are the reciprocal responsibilities of the state expected in return for this remarkable act? The paper poses these questions in the context of African states and tests three distinct theoretical perspectives: i) the fiscal exchange thesis that emphasizes the vertical relationship between citizen and state – specifically the services received in return for tax ii) the

ABSTRACTS

„national political community“ approach, which highlights the horizontal relationship between citizens, in terms of the extent of national identification and iii) the comparative treatment perspective, focused on how the state treats the citizen relative to their compatriots. An ordered probit model is employed to test these theories, using micro data from the latest rounds of surveys conducted by Afrobarometer. The results provide support for certain aspects of the fiscal exchange, no backing for national community approaches and more persuasive support for the comparative treatment thesis. These findings challenge existing accounts, which focus exclusively on fiscal exchange and national community, and suggests new avenues for research, as comparative treatment has to date not been applied in the literature on tax attitudes. The paper concludes by considering the implications of the findings for wider debates about the legitimacy of African states.

CAROLYN LOGAN

SELECTED CHIEFS, ELECTED COUNCILLORS AND HYBRID DEMOCRATS: POPULAR PERSPECTIVES ON THE CO-EXISTENCE OF DEMOCRACY AND TRADITIONAL AUTHORITY

The long-standing debate about the proper role for Africa's traditional leaders in contemporary politics has intensified in the last two decades, as efforts to foster democratisation and decentralisation have brought competing claims to power and legitimacy to the fore, especially at the local level. Questions persist as to whether traditional authority and democratic governance are ultimately compatible or contradictory. Can the two be blended into viable and effective hybrid systems? Or do the potentially anti-democratic features of traditional systems present insurmountable obstacles to an acceptable model of integration? Survey data collected by the Afrobarometer indicate that Africans who live under these dual systems of authority do not draw as sharp a distinction between hereditary chiefs and elected local government officials as most analysts would expect. In fact, popular evaluations of selected and elected leaders are strongly and positively linked. They appear to be consistently shaped by each individual's „leadership affect“, and by an understanding of chiefs and elected officials as common players in a single, integrated political system, rather than as opponents in a sharply bifurcated one. Moreover, there is no evident conflict between supporting traditional leadership and being a committed and active democrat. Rather than finding themselves trapped between two competing spheres of political authority, Africans appear to have adapted to the hybridisation of their political institutions more seamlessly than many have anticipated or assumed.

ABSTRACTS

MÁRTA RADÓ

*AFRICA'S FUTURE PROSPECTS FROM THE
EVERYDAY MAN POINT OF VIEW*

The *Public opinion, democracy, and market reform in Africa* is based on a research among over eighteen years old citizens in twelve African countries. It describes the inhabitants' opinion about the political and economic system. The conclusion of the authors, Bratton, Mattes and Gyimah-Boadi is that the citizens mostly support democracy. However, there is just a minority of the society that can be described as „committed democrats”. In general the people are less satisfied with the economic than the political systems. The authors not only present their findings, but also review the theoretical backgrounds and they testify these approaches by the help of the data of the research. In contrast with the anthropological and historical approaches that emphasize the importance of the structure of the society and the cultural values, the authors consider the knowledge and the experience of the individuals even more important.

Far-Away Lands

BEÁTA UDVARI

*APPEARANCE OF THE AID FOR TRADE IN THE
EUROPEAN UNION'S DEVELOPMENT POLICY*

Nowadays, the analysis of the constraints and possibilities of the developing countries has been still an important subject in the international literature, but in Hungary it is still in the background. Notwithstanding, the European Union has been paying great attention on the development of countries which are strategically important. Furthermore, recently the development of underdeveloped countries happens not only through financial tools (grants, concessional loans), but strengthening their participation in international trade becomes more important. One of the signs is that international organizations accept the relationship between development and trade; the other sign is that direct aid activity started to improve the supply-side capacity needed for the more effective participation in trade. The program for this is called Aid for Trade and was launched in 2005. The aim of this study is twofold: beside the general introduction of the development policy of the European Union, the role of Aid for Trade in this activity is highly emphasized. According

ABSTRACTS

to the relevant EU-documents and data on Aid for Trade, the African countries are the main beneficiaries, but mainly countries with higher income seem to be the primary target group.

BÉLA SOLTÉSZ

LATIN AMERICA: AN OVERSUPPLY OF INTEGRATIONS

Latin America, the development of the ongoing integration process has taken a quantitative, rather than a qualitative direction. Instead of a deepening integration organization, ten integration projects exist in a parallel way: the Andean Community of Nations, Mercosur, ALBA, UNASUR and some further organizations. On one side, it has been the controversies between United States and Hugo Chávez's Venezuela that has multiplied the integration organizations, however, the main reasons of the wrecking of the integration process(es) have rather been of structural character. Among these, the low level of economic complementarity, the peculiarities of Latin American presidential regimes, the historical interstate political tensions, the lack of physical infrastructure and the lack of social integration are to be mentioned. The present essay has three objectives. First, it gives an historical overview of the formation of Latin American integration organizations. Second, it analyses the aforementioned structural obstacles. Third, it gives an outlook on the circumstances that may shape the future of Latin American integration.

Adam Smith Reloaded

PÉTER JANZSÓ

ABOUT A MODERN „CHARACTER-RECONSTRUCTION”

The *Wealth of Nations* is Smith's most popular work, but Smith himself revered his *Theory of Moral Sentiments*, an unread classic that searches for the wellsprings of human happiness and virtue. Jonathan B. Wight's *Saving Adam Smith* „academic fiction”, presents with excellent storytelling the clear and trustworthy *oeuvre* of „The Father of Modern Economics”, which is about: how to achieve the human well-being with the help of

ABSTRACTS

moral philosophy, economy and jurisprudence? „Humans need to acquire skills in moral development as well as in material development!“. That's the key, how we can build a more social integrated, responsible, happier society and economy in the 21th century.

TAMÁS GERŐCS

BUTTERFLY-EFFECT FROM THE OTHER SIDE

Adam Smith in Beijing is Giovanni Arrighi's last work in a row, addressed by the author as a synthesis of all his previous researches. Thus, we must also see it as a sort of *opus magnum*, the source of which consists of two of his major studies: *Chaos and Governance in the Modern World System* and *The Long Twentieth Century*. Throughout his life, Arrighi was among those scholars, who sought to answer the question: is there a general tendency of economic and social convergence among the nations of the South and the North in the global capitalism, or what we see should be described rather as a great divergence. Given that the challenge to answer such a question is so great, the reader will never get the proper answer from Arrighi, despite his efforts to draw a conclusion. Instead, what he does in the reviewed book, is that he provides a detailed insight into the working of the historical phenomenon of hegemony shift in a broader European context, combined with a comparative study of the inter-state system in the medieval Far-East. His argument in this regard is that there are two long-trajectories at the end of the 20th century, namely what Arrighi calls the parallel hegemonic decline of the United States and the emergence of China as the new hegemonic power. However Arrighi's attempt to introduce China as an alternative source of power, the agent of the new non-capitalist world order, fails to be convincing. He himself discovers the challenge of the apologia that results from the possible misinterpretation of the contemporary shift in the world order, the conclusion of which is that the author needs to rebalance his argument in order to find a more critical approach. In his final comments, Arrighi successfully manages this rebalancing, but as a consequence, he fails to answer his original question. Hence, we recommend *Adam Smith in Beijing* as a rich book from the field of international comparative social history.

Ízelítő a **Múltunk** negyedéves politikatörténeti folyóirat legújabb számából

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

FOGALOMTÖRTÉNET A KISPOLGÁRTÓL A KULÁKIG
A SZENT KORONA ÉS RÁKOSI MÁTYÁS • MINDSZENTY AZ AMERIKAI KÖVETSÉGEN
HORTHY MIKLÓS A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI SAJTÓBAN

- FOGALOMTÖRTÉNET
A KISPOLGÁRTÓL
A KULÁKIG

- A SZENT KORONA
ÉS RÁKOSI MÁTYÁS

- MINDSZENTY
AZ AMERIKAI
KÖVETSÉGEN

- HORTHY MIKLÓS
A RENDSZERVÁLTÁS
UTÁNI SAJTÓBAN

Megvásárolható a honlapunkon feltüntetett

könyvesboltokban, illetve a kiadóban

(Bp. V., Alkotmány u. 2.) 900 Ft-ért.

- **Előfizetési díj: 2400 Ft/év (600 Ft/szám).**

Felvilágosítás: 311-4866.

- **Az aktuális szám részletes tartalommal,
rövid ismertetőkkal, illetve régebbi számok teljes
terjedelemben megtalálhatók honlapunkon:**

w w w . m u l t u n k . h u

Szerzőinknek

A *Fordulat* folyóirat várja a kritikai társadalomelmélet és gazdaságtan körébe tartozó magyar nyelvű tudományos közleményeket (tanulmányokat és könyvrecenziókat).

A kéziratok terjedelme tanulmányok esetén általában nem haladhatja meg az 1 szerzői ívet (40 ezer leütés), míg a recenziók esetében az optimális terjedelem negyed-fél ív. Ezek-től a szabályoktól a szerkesztők indokolt esetben eltérhetnek.

A szöveget MS Word dokumentumban, e-mail-ben kérjük leadni a szerkesztőség címén: szerk@fordulat.net

Formai kérések:

- A dokumentum a szerző *nevével* kezdődjön, majd ez alatt kell szerepeltetni a *címet* és *alcímet*.
- A címet egy 15-20 soros magyar illetve egy hasonló terjedelmű angol nyelvű *összefoglaló/abstract* kövesse, ennek az utolsó sorába kerülnek a tanulmány *kulcsszavai*. A tanulmány címét, alcímét is kérjük lefordítani.
- A szöveg végén kérjük megadni az „E számunk szerzői” rovatban közlésre kerülő adatokat az alábbi formában: Arrighi, Giovanni (1937) szociológus, közgazdász, egyetemi tanár, Johns Hopkins University, Baltimore. Ugyanitt kérjük megadni a megjelentetett írások után járó tiszteletpéldány elküldéséhez szükséges (de publikálásra nem kerülő) levelezési címet is.
- A szöveget **Times New Roman 12pt-os** betűtípusban, szimpla sörközzel, a bekezdések első sorát – kivéve cím, alcím illetve ott ahol a szöveg új egysége következik – behúzva kérjük leadni.
- Amennyiben a szövegben nem használ alcímeket, a szöveg-egységeket külön sorban elhelyezett *három csillaggal* (***) kérjük elválasztani.
- **Hivatkozások:** a szövegben (tehát nem lábjegyzetben), a Harvard módszernek megfelelően:
 - Hivatkozás a következőképpen (Propp 1999), illetve ha van oldalszám is (Propp 1999: 133–145).
 - Két szerző esetén legyen kötőszóval (Smith és Wesson 1958).
 - Ha létezik és ismert a korábbi kiadás is (Kis [1888] 1971).
 - Elképzelhető még, hogy „adott esetben ez is előfordul” (idézi Rác 2005: 14).
 - Néha szerepel a mondatban a szerző neve, jó példa erre Heisenberg említett könyve (1925).

- Lábjegyzetek használhatóak, végjegyzetek nem.
- A táblázatokat és ábrákat forrásukkal együtt a főszövegben kell szerepeltetni.
- A szövegközi kiemelésre a *dőlt betűket* kérjük használni.
- A kézirat végén a „Hivatkozott irodalom” alcím alatt kérjük feloldani a hivatkozásokat az alábbi formában:

1. Hivatkozás a kiadvány egészére:

- (a) Szerző (-k) (év): *Cím*. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Amin, Samir (1976): *Unequal Development*. Monthly Review Press.
- (b) A háromnál több szerző által írt mű Neveik (szerk) (éve): *címe*. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Meadows, D.H. – Meadows, D.L. – Randers, J. – Behrens, W.B. (szerk.) (1972): *Limits to Growth*. Universe.
- (c) Időszaki kiadványok
Cím. Szerzőség. Kiadás. A részegység megjelölése (keltezés és/vagy sorszám).
Megjelenés helye: kiadó, éve. (*Sorozat címe, kötet száma*).

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- (a) A tanulmány /cikk/ szerzője (szerzői) (éve): A tanulmány /cikk/ címe. In: *A tanulmánykötet címe*. A tanulmánykötet Szerk.: Neve. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J (2001): Workers North and South. In: *Socialist Register 2001*. Szerk.: Panitch, Leo – Leys, Colin. Merlin.
- (b) A folyóiratcikk szerzője (éve): A cikk címe. In: *A folyóirat címe*, Vol. Évfolyam., No. Kötet száma.: Cikk terjedelme (-tól -ig).
Easterly, William (2001): The Lost Decades: Developing Countries. In: *Journal of Economic Growth*, Vol. 6., No. 2.: 135-157.
- (c) Megjegyzés: Időszaki kiadványok esetében a részegység számozását a lehető legteljesebben kell megadni. (év. köt. sz.) Külföldi kiadványoknál a részegységet az eredeti nyelven kérjük (Bd., Abt., Heft vagy H., Stück, vol., č.).

3. Internetes hivatkozás:

- (a) Adorno, Theodor W. ([1938] 1969): Fétiskarakter a zenében és a zenei hallás regressziója. In: *Zene, filozófia, társadalom*. Gondolat. 227–274. Interneten: http://frankfurt.tek.bke.hu/media/szoveg/adorno_fetisjelleg.htm (Letöltve: 2004.03.25.).
(ha lehet eredeti kiadás éve, ha nem akkor a letöltésé)

A közlésről a szerkesztőség tagjai egyhangúan döntenek. A szerkesztők a beérkezett kéziratokkal kapcsolatban fenntartják maguknak a jogot, hogy átdolgozást kérjenek.

A Fordulat a megjelent cikkekért egyelőre sajnos nem tud honoráriumot fizetni, ez később a pályázati források arányában változhat. A folyóirat szerzői ugyanakkor az adott számból tiszteletpéldányra jogosultak.

Köszönettel:

A szerkesztők

E SZÁMUNK SZERZŐI

D'ARCY, MICHELLE

(1981) KÖZGAZDÁSZ,
GÖTEBORGS UNIVERSITET

GERŐCS TAMÁS

(1983) KÖZGAZDÁSZ,
A TÁRSADALOMELMÉLETI KOLLÉGIUM VOLT TAGJA

JANZSÓ PÉTER

(1989) EGYETEMI HALLGATÓ,
BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM,
A TÁRSADALOMELMÉLETI KOLLÉGIUM TAGJA

LOGAN, CAROLYN

(1975) A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK DOKTORA,
FLETCHER SCHOOL AT TUFTS UNIVERSITY, MICHIGAN,
AZ AFROBAROMETER KUTATÁSI PROGRAM HELYETTES VEZETŐJE

PALATITZ ANDRÁS

(1985) NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK SZAKÉRTŐ,
ELTE, NEMZETKÖZI TANULMÁNYOK SZAK,
A TÁRSADALOMELMÉLETI KOLLÉGIUM TAGJA

RADÓ MÁRTA

(1988) SZOCIOLÓGUS HALLGATÓ,
ELTE, SURVEY STATISZTIKA SZAK,
A TÁRSADALOMELMÉLETI KOLLÉGIUM TAGJA

SOLTÉSZ BÉLA

(1981) DOKTORJELŐLT,
BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM,
NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK DOKTORI ISKOLA,
A TÁRSADALOMELMÉLETI KOLLÉGIUM VOLT TAGJA

UDVARI BEÁTA

(1983) KÖZGAZDÁSZ, EGYETEMI TANÁRSEGÉD
SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM,
PÉNZÜGYEK ÉS NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK INTÉZETE

FELHASZNÁLT KÉPEK JEGYZÉKE

A borítón és a negyedik oldalon: Zoriah
Homeless Teen, Kampala, Uganda, 2011

8.: Carol Allen Storey
Orphaned and ostracised HIV, 2009

10, 22, 52.: Hawa Mago, 2011

88.: Anna Mostek
South African Orphan

94.: ismeretlen fényképész felvétele
Homokdűnénk a Szaharában

96.: JR
Project Women, 2008

124.: Sebastiao Salgado
Gold mine, Brazil, 1986

144, 146, 178.: Ferenczy László
2008, 2010, 2007

154.: Geoeeye, Digitalglobe, 2012

replika

71

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

HAJLÉKTALANSÁG ÉS TÉRBELI KIREKESZTÉS

71

2010/2

UTCAFRONT

FORDULAT

társadalomelméleti folyóirat

új folyam, 16. szám (2011/4)

a **társadalomelméleti kollégium** lapja

alapítva: 1985 **új folyam:** 2008 **szerkesztőbizottság:**

Böcskei Balázs, Győry Csaba, Jelinek Csaba, Mészáros Ádám, Pintér András, Sebők Miklós

tanácsadó testület: Andor László, Babarczy Eszter, Mészáros István, Tamás Gáspár Miklós, Weiss János

munkatársak: Berki Tamás, Leszák Tamás, Ravasz Jonathán, Ritecz Péter, Sidó Zoltán

lapterv: Ferenczy László, Galgóczi Gábor, **olvasószerkesztő:** Balikáné Bognár Mária

tördelő: Kállai Zsanett **kiadó:** Alapítvány a Társadalomelméleti Kollégiumért és a L'Harmattan Kiadó

felelős kiadó: a Társadalomelméleti Kollégium igazgatója

a szerkesztőség címe: 1092 Budapest, Ráday utca 43–45. **elérhetőség:** szerk@fordulat.net

web: <http://fordulat.net> **ISSN:** 1585 0560 **megrendelhető** a szerkesztőség címén, illetve:
terjesztes@fordulat.net

támogatók: Nemzeti Kulturális Alap, Szabad Sajtó Alapítvány